

ИЗГРАЖДАНЕТО НА ПРОФ. ВАСИЛ ЗЛАТАРСКИ
КАТО ИСТОРИК И ПРЕПОДАВАТЕЛ



ТОДОР ПОПНЕДЕЛЕВ

**ИЗГРАЖДАНЕТО
НА ПРОФ. ВАСИЛ ЗЛАТАРСКИ
КАТО ИСТОРИК И ПРЕПОДАВАТЕЛ**

АНАМНЕЗИС

СОФИЯ • 2021



© 2021 Тодор Александор Попнеделев
© 2021 Анамнезис

е-ISBN 978-619-90188-5-9

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	7
ГЛАВА ПЪРВА	
Формиране на Васил Златарски като личност и историк	15
ГЛАВА ВТОРА	
Философските възгледи и методологическите принципи на Васил Златарски	37
ГЛАВА ТРЕТА	
Проблемите на Българското средновековие в ранните изследвания на проф. Васил Златарски	65
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА	
Изследвания на Васил Златарски по други проблеми и периоди на българската история.....	129
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	153
БИБЛИОГРАФИЯ	155

ПРЕДГОВОР

Името и научното дело на проф. Васил Николов Златарски са широко известни на историците и на нашата общественост. Златарски поставя на солидна основа изследванията по българска история. На него нашето първо висше учебно заведение – Софийският университет – дължи обучението на многобройни исторически кадри, дали по-късно облика на буржоазната ни историография, подготовката на многобройни преподаватели в различни образователни центрове. С името на Златарски е свързано организационното изграждане на историческата наука. Безспорни са приносите на учения за популяризирането на исторически знания, за издигането на общото културно ниво на българското общество.

Тази огромна по обем и разностранност дейност е оценявана по различни поводи. Приживе на Златарски излизат ред рецензии върху многобройните му публикации. Признание се съдържа в многостовното поздравителни адреси, телеграми, писма, изпратени до него и публикувани в печата по случай 30 и 40 годишнината от началото на научната му дейност.¹ Наскоро след смъртта му през 1935 г. в почти всички наши вестници и списания се появяват статии и съобщения, в които се дава обща характеристика на ролята му в българския научен живот.² Голяма част от телеграмите и писмата, изпратени до семейството, също носят отпечатъка на оценяване.³ От това време са и първите кратки изследвания върху приносите на Златарски – дело на двама от най-талантливите му последователи Петър Ников и Петър Мутафчиев.⁴ Макар и не лишени от емоционалност и даващи общи характеристики на основните му

1 НАБАН, ф. 9, инв. № 35.

2 Пак там, инв. № 321.

3 Пак там, инв. № 319. Съдържа телеграми, писма от отделни дейци на тогавашната българска култура и наука, от обществени организации, от учители.

4 Ников, П., Васил Н. Златарски. – Във: в. "Нови дни". 17.XII.1935; същият. – Във: в. „La Bulgarie“. 24.XII.1935; Проф. Васил Н. Златарски, реч, произнесена при погребението му на 17.XII.1935 г. в. „Обзор“ от 21.XII.1935; същият. Васил Н. Златарски. – В: ИИД, 1937, т. XIV–XV. Мутафчиев, П. Васил Н. Златарски. – В: сп. „Просвета“, кн. 4, 1935, също сп. „Книжовен преглед“, кн. 1, 1936.

трудове, тези публикации поставят началото на научното оценяване на творчеството на Златарски.

С името на Златарски са свързани два сборника. Първият е посветен на 30-годишната му научна и професорска дейност (1925), но не съдържа изследвания за него. Вторият е специално издание на „Известия на Историческото дружество в София“ (1937, т. XIV-XV) в негова памет. В този брой има встъпителна статия от П. Ников, посветена на делото на Златарски и по-специално на неговата „История на българската държава през средните векове“. Проф. Ников помества там и първата цялостна библиография на трудовете му.⁵

Поради голямата популярност на В.Златарски сред европейските научни кръгове във връзка със споменатите по-горе поводи в чужбина излизат многобройни отзиви за дейността му, някои препечатани и у нас. Изпратени са множество телеграми, писма от отделни учени, дружества официални институции и правителства. В тях най-общо се подчертават заслугите на Златарски за развитието на българската историческа наука и за задълбочаването на международните ѝ контакти.⁶ Има и няколко статии, в които сравнително по-подробно се разглеждат отделни негови приноси, дават се преценки за някои от изследванията му, основно за „История на българската държава през средните векове.“⁷

Като цяло в годините до 9 септември 1944 г. за Златарски излизат материали, съдържащи общи оценки за делото му и носещи белезите на представителност.

Марксистката ни историография след 9 септември 1944 г., утвърждавайки новата си методология, подложи на критика буржоазната ни историография. Една от първите преценки за нейните достижения и слабости бе дадена в доклада на проф. Т. Влахов на съвещание, свикано през март 1948 г. от тогавашния Комитет за наука, изкуство и култура. Авторът признава, че Златарски има заслуги за възстановяване фактическата страна на българската история и за разработване на изворовата информация, но набляга повече на неговите слабости. Като основна слабост на Златарски, а и на останалите буржоазни историци – П. Ников, П. Мутафчиев, Д. Мишев, Н. Станев и др. – се сочи тяхната методологическа безпомощност,

5 Библиография на трудовете на учения се съдържа и в кратката му автобиография от 1935 година. /НАБАН, ф.9, инв. № 1/.

6 Във Връзка с 30 годишната преподавателска и научна дейност на учения отзиви за него се публикуват най-вече в чехословашки вестници /“Narodni Politika“, Prader Presse“, „Narodni listy“./— НАБАН, ф.9, инв. № 135, л.11,14. По повод на смъртта на Златарски обзорни речи за неговия живот и научно дело изнасят проф.Бидло, Акунев, Пата. Получават се съболезнователни адреси от всички чуждестранни научни институти, на които ученият е бил член.

7 Такива са публикациите на проф. М. Андреева /НАБАН, ф.9, инв. № 4/ и проф. М. Гирс. /НАБАН, ф.9, инв. №321, л.34./

невъзможността им да определят движещите сили на общественото развитие. Това според докладчика поставя под съмнение тяхната обективност. Споменатите историци са определени като представители на „филологическия формализъм“. Този термин, въведен като оценъчен за буржоазните историци от акад. Н. Державин, обозначава основния им порок. Подчертано е, че те, в това число и Златарски, не виждат историческите закономерности, а изолирано излагат само политическите събития, войните. С този метафизически и идеалистически подход буржоазните историци превръщали историческия процес във верига от случайности.⁸

Тези оценки са продиктувани до голяма степен от формализма, от липсата на индивидуален подход към творчеството на буржоазните историци. Политическата оценка доминира над историографската.

Развитието на марксистката историография след втората половина на 50 -те години даде възможност по-точно да се прецени мястото на буржоазните историци в нашата историография. В своя доклад „Развитието на историческата наука в България след победата на Великата октомврийска социалистическа революция“ (1957 г.) акад. Д. Косев, спирайки се конкретно на дейността на Златарски, го определя като най-видния представител на българската буржоазна историография след Дринов и Иречек.⁹ Оценява високо неговата „История...“, включва го в групата на буржоазните историци, останали на позициите на буржоазния обективизъм, за разлика от другата група, поддала се на влиянието на фашистката идеология.¹⁰ Посочени са редица положителни страни в работата на първата група автори, които с обнародването на голямо количество изворов материал, с обработването на фактите са дали тласък за развитието на историческата наука като цяло.¹¹ Същевременно и тук е подчертана липсата на научна материалистическа методология у Златарски и у съвременните му буржоазни учени, пречеца им да вникнат в същността на историческия процес.¹²

Появяват се и първите в съвременните условия работи, посветени специално на Златарски. Така през 1966 г. на страниците на сп. „История и география“ /кн.4/ във връзка със стогодишнината от рождението на учения, своите виждания за неговото научно дело излагат акад. Д. Ангелов и П. Кюркчиев. Пак по този повод

8 Хаджиниколов, В. Съвещание върху състоянието и задачите на българската историческа наука. – ИПр.1948,кн.4-5,с.596-599.

9 Косев, Д. Развитие на историческата наука в България след победата на Великата октомврийска социалистическа революция.- И Пр.1957,кн.6,с.5-6.

10 Пак там,с.6-7.

11 Пак там,с.5.

12 Пак там,с.6-7.

проф. Васил Гюзелев публикува във в. „Народна култура“ статията „Бележит учен – историограф“.¹³

Към края на 60-те години все повече си пробива път идеята и убеждението за популяризирането на научните постижения на буржоазната историография, за включването им в научно обръщение.¹⁴ Започва издаването на техните трудове в поредицата „Историческо наследство“.

Още през 1970 – 1972 г. излиза трудът на Златарски „История на българската държава през средните векове“ под редакцията на проф. П. Петров и акад. Д. Ангелов. В предговорите на т. I ч.1 (1970 г.) и т. I ч.2. (1971 г.) проф. П. Петров се спира на съдържанието на труда, на постиженията и пропуските на Златарски при изясняване историята на Първата българска държава. Разгледани са методите на работа на учения с изворите, с фактическия материал, с научната литература.¹⁵ В предговорите към следващите II и III том от „История...“ (1972 г.) акад. Д. Ангелов подлага на кратък анализ изследванията на Златарски за периода на византийското владичество в българските земи и Втората българска държава /до 1280 г./.¹⁶ Изданието е придружено с бележки на редакторите, отразяващи съвременното становище на българската медиевистика по изследваните от В. Златарски проблеми.

През 1972 и 1984 г. излизат пак в поредицата „Историческо наследство“ т. I и т. II от избрани произведения на В. Златарски под редакцията на проф. П. Петров. В предговорите им редакторът представя включените в томовете 35 научни и научно – популярни публикации на учения.¹⁷

През 70-те години се пишат многобройни обзори за отделни периоди от развитието на буржоазната историография, изследват се определени теми, отразени в творчеството на някои от изтъкнатите ѝ представители. В тях делото на Златарски е оценявано високо. Той е определян като един от „най-видните“ български историци, като представител на буржоазната ни историография, притежаващ голяма ерудиция и талант. Златарски е наречен също „най-крупен изследвач на средновековието“, водещ български медиевист, оста-

13 Гюзелев, В. Бележит учен – историограф. – в. „Народна култура“, № 45,5.XI,1966.

14 Христов, Хр. Двадесет години Институт за история при БАН. – И Пр.,1968, кн. 2, с. 6,12.

15 Петров, П. Предговори към: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 1 .С.,1970, с. 7-28; т. I, ч.2, С.,1971, с. 7-22.

16 Ангелов,Д.Предговори към: В.Златарски. История на българската държава през средните векове, т. II, С.,1972, с. 7-12; т. III, С.,1972, с.7-22.

17 Петров, П. Предговори към: В.Златарски. Избрани произведения. т. I, С., 1972, с. 7-18; т. II, ч. 2 ,С.,1984, с. 7-14.

вил огромно наследство.¹⁸ Тези положителни оценки са съпътствани с реалистично отчитане на методологическите грешки на учения. През 1978 г. в книжка XXXII на БИД се публикуват основните доклади, изнесени на юбилейна сесия, посветена на В.Златарски. На първо място е докладът на проф. П. Петров „Васил Златарски като историк на средновековна България“. В него авторът утвърждава основните си становища за приносите и достойнствата на трудовете на Златарски, за допуснатите от него грешки, за методологическите му принципи и методи на изследване.¹⁹

В доклада си „Васил Златарски като историк на българската историческа наука“ проф. М. Велева, разкривайки становището на учения за развитието на българската историография, за нейното начало и периодизация, показва една нова, неизследвана страна от неговото творчество.²⁰

Неизследвана страна от наследството на учения разглежда и доц. Д. Цанев („Васил Златарски и проблемите на Българското Възраждане“).²¹

В същия сборник Е. Дроснева се спира на влиянието на нашия учен при формирането на някои чужди историци като изследователи на българското минало. Тя съпоставя достиженията в тази област на английския историк Ст.Рънсиман с приносите на неговия учител В.Златарски.

С утвърждаването на изказани вече становища и с разширяването на проблемите сесията допринася за издигане равнището на историографията за Златарски.

Към края на 70-те години излиза от печат и подробна биография на учения, написана от неговата дъщеря Креса Златарска-Тодорова. В нея авторката, разчитайки главно на спомените си, се опитва да представи образа на учения, общественика, гражданина и човека Васил Златарски.²²

18 Фол. А. и В. Гюзелев, Античността и ранното средновековие до VII в. в българската буржоазна историография. – И Пр.1964, кн. 4, с. 1, 12; Гюзелев, В. Историография на личностите от средновековната българска история- В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973, с. 242.; Основни етапи в развитието на българската историческа наука след Втората световна война. – Цит. сб. с.17.

19 Петров, П. Васил Златарски като историк на средновековна България. – ИБИД, т. 32, 1978, с. 285-303.

20 Велева, М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. – ИБИД, т.32, 1978, с.305-313.

21 Цанев, Д. Васил Златарски и проблемите на Българското Възраждане – ИБИД, 1978, кн. 32, с. 315-321.

22 Тодорова-Златарска, Кр. Баща ми Васил Златарски, С., 1975.

През последните години бяха публикувани нови общи или конкретни изследвания, монографии, статии, в които също намираме оценки за различни страни от богатата дейност на В. Златарски²³.

Въпреки написаното досега за Златарски, въпреки засиления интерес към научните му постижения не можем да кажем, че творчеството и обществената му дейност са проучени. Акцентът в досегашните публикации е сложен върху общите оценки за учения или върху по-късното му творчество (най-вече върху неговата „История...“). Все още липсват, както цялостни изследвания за Златарски, така и конкретни изследвания, които да разкрият по-детайлно отделните периоди от неговото развитие като учен и общественик, играл важна роля в българския културен живот.

* * *

В настоящата работа си поставяме целта да проследим изграждането на В. Златарски като учен и неговото утвърждаване като професионалист-историк, като преподавател и общественик в периода до 1906 г., съпадаща с избирането му за редовен професор в Университета. Тази относително формална периодизация на дейността на изтъкнатия учен има своите основания. През този период Златарски определя насоките на изследователската си работа, а

23 В предговорите на т. II 1981, с. 19 и т. III 1982, с. 18 на многотомната „История на България“ са подчертани заслугите на Златарски при изследването на българското средновековие; Проф. М. Велева разглежда ролята на учения в развитието на българската историческа наука в периода до Първата световна волна – вж. Развитие на историческата наука в България след Освобождението. – В: Сборник от лекции по следдипломна квалификация. т. IV, С., 1983, с. 75-82; 84-88; 91-92; 94-97; 98. Цв. Георгиева в същия сборник засяга работата на учения в Балканския близкосточен институт. – вж. Историята на българския народ през ранните столетия на османското владичество в българската историческа наука, с. 10-11.; Ролята на Златарски като наставник на научните кадри у нас е разкрита чрез преписката му с П. Ников от Л. Любенова – Една интересна кореспонденция-ИБИД, т. 92, 1978, с. 341-348; Разгледана е и част от богатата преписка на Златарски с П. Ников и П. Мутафчиев – вж. Любенова, Л. Кореспонденцията между професор Васил Н. Златарски и професор Петър Ников (1908-1930). ГСУ, ИФ, т.73. С.,1982; Р. Ганчев – Петър Мутафчиев в кореспонденцията си с Васил Златарски. – ИБИД, т.39,1987, с.375-388; в монографията на Л. Горина – Марин Дринов – историк и общественный деятель. М.,1986 и на Л. Любенова, Петър Ников – жизнен път и научно дело.С.,1986 се засягат ред въпроси от научните контакти и влиянията между изследваните от тях учени и Златарски; В поредицата на Издателството на СУ – „Видни университетски учени“, изявени съвременни историци публикуват изследванията си за различни представители на българската историческа наука и засягат ред въпроси на научното дело на Златарски вж Велева, М. Александър Бурмов. С., 1988 и Гюзелев, В. Петър Мутафчиев, С.,1987; Първият историк-марксист, който коментира в конкретно-историческите си трудове изследванията на Златарски и Ал. Бурмов – вж. Феодализмът в средновековна България – ИПр., 1946, кн. 2; Против буржоазноидеологическите становища по въпроса за налагането на християнството в България през IX в. – И Пр., 1954, кн.2 и др.

именно българското средновековие, Възраждането и историографията, оформя основните си становища за развитието на историческия процес, основните си методологически и методически принципи, а в по-късните си изследвания само доразвива проблемите. Избирането му за редовен професор е едно признание не само за преподавателската и педагогическата, но и за научната му работа. През този период Златарски се утвърждава и като един от най-ревностните разпространители на исторически знания сред българското общество в името на неговото национално усъвършенстване и напредък. Златарски е изградил окончателно политическата си позиция на демократ, на радетел за сближение.

За разкриването на тази огромна по мащаб дейност е прегледан обемистият архив на учения, съхраняващ се в БАН – ф. ДК. Използвани са някои непубликувани ръкописи, оригинали на публикувани трудове, част от лекционните му курсове. Използвана е богатата кореспонденция, която води със своето семейство, с множество български и чужди учени, научни институти, държавни органи и организации. В изследването са проучени и взети под внимание всички публикации на Златарски до 1906 г., както и най-крупният му труд „История“ т. I, ч. 1, т. I, ч. 2, т. II, т. III.

Глава първа

ФОРМИРАНЕ НА ВАСИЛ ЗЛАТАРСКИ КАТО ЛИЧНОСТ И ИСТОРИК

Поставяйки си задачата да проследим факторите за формирането на Васил Златарски като историк, трябва да се спрем на условията, в които той се изгражда като личност, на условията, в които се оформят нравствените му позиции и политическите му възгледи.

Васил Златарски е роден на 14 (26) ноември 1866 г. в Търново в семейството на Никола Попвасильов Златарски и Анастасия Ганчова.¹

Бащата даскал Никола Златарски е един от ония българи, които от началото на 40-те години на XIX в. подема борбата за културно-просветно развитие и духовно-национално освобождение на народа. Той е роден през 1823 г. в с. Златарица (Еленско) и към 1838 г. се установява в Търново. През 1842 или 1843 г. Никола Златарски става даскал в първото „българско взаимно училище“ към църквата „Св. Никола“ в града.² От този момент той поема пътя на възрожденец, постепенно се утвърждава като борец за църковно-националното обособяване на българите. Даскал Никола става една от ръководните личности в движението за прогонване от епархията на гръцкото духовенство и неговия водител владиката Неофит. В. Златарски сам дава сведения за тази упорита борба на търновци и ролята на своя баща в нея.³ През 1857 г. Неофит е прину-

1 НАБАН, ф.9, инв. № 8 /Църковно свидетелство за кръщаване/

2 Пак там, инв. № 6, л.1 /Ръкопис – Биография на Никола поп Васильов от В. Златарски; инв. № 7, л.1. /статия във в. „Надежда“ бр. 7 от 01.06.1943 – Основатели, почетни и благодетелни членове на читалище „Надежда“ от Йордан Кулелив/ Тодорова-Златарска, Кр. Баща ми Васил Златарски. С., 1975, с. 10-11.

3 За цялостната народополезна дейност на своя баща В.Златарски прави ред изследвания: Материали за историята на българското възраждане /1898/; Материали за биографията на покойния дядо Иларион Ловчански /1901/; Две писма на дядо Йосиф Соколски /1905/; Мисълта за откриването на духовна семинария в Търново през 1860 г. и нейният неуспех /1931/.

ден да напусне Търново. На следващата година в града се образува община, на която Никола Златарски става секретар. През 1859 там е създаден и т.нар. „редовен събор“ или „постоянен съвет“ към митрополията, който трябвало да води църковните дела. Цялата огромна дейност на тази епитропия е била поета от нейния секретар Никола Златарски,⁴ който застава начело на борбата за прогонването и на новия гръцки владика Григорий (1867 г.).⁵ Успоредно с това даскал Никола упорито действа за осъществяване на една своя идея – създаване на семинария под ръководството на Неофит Рилски, което би помогнало за утвърждаване на българската духовна независимост. Тази идея за жалост остава нереализирана.⁶

Народополезната дейност на Никола Златарски не спира дотук. Той е един от активните членове на основаното през 1869 г. читалище в града. Работи за сдружаването на читалищата в Търновско в името на общата цел.⁷

Никола Попвасильов Златарски умира твърде рано – през 1875 г., като оставя многобройно семейство – четирима сина и една дъщеря. Неговите възрожденски идеали биват наследени от децата му. Той съумява да им завещае най-важното – служба в името на народа.

Майката – Анастасия Златарска (1834-1906) – също поддържа възрожденския дух в семейството.

Васил Златарски е най-малкият син на даскал Никола. След смъртта на бащата попечителство – духовно и материално – над него поемат братята му.

Най-големият от тях Александър Златарски (1851-1906) учи и завършва с отличие Френския императорски лицей в Цариград. След невъзможността да осъществи горещото си желание да следва медицина, той става търговец. На него ляга отговорността за издръжката на семейството. Въпреки това полага усилия да продължи образованието си и учи, макар и нередовно, Финансови науки в Букурещ. Съобразно със семейната традиция да се работи в името на България, той подпомага революционната борба през 1876-1877 г., а по време на Освобождението сътрудничи на руските власи в Търново. След 1878 г. се установява в София като висш чиновник в Сметната палата.⁸

Александър Златарски не само финансово подкрепя семейството, но има голям авторитет пред него като личност, особено пред Васил.

Вторият син на даскал Никола – Георги Златарски (1854-1909) е човекът, с който нашият историк е поддържал най-тесна духовна

4 НАБАН, ф.9,инв. № 6,л.4.инв. №7, л. 1; Тодорова Кр. цит.съч., с.17-20.

5 НАБАН,ф.9,инв. № 6,л.8-9.

6 Пак там, л.5-6.

7 Пак там,инв. №7, л.1.

8 Тодорова Кр. цит.съч., с.17-20.

връзка през целия си живот. Този факт е напълно обясним, поради общата съдба на двамата братя, общите им интереси към науката.

Георги Златарски учи за кратко време в Императорския лицей в Цариград, но стремежът му към повече знания го отвежда в Загреб. Тук той завършва реална гимназия, а през 1880 г. естествени науки в Загребския университет,⁹ разчитайки собствената си издръжка и на помощта, оказан му от Евлоги Георгиев.¹⁰ След завръщането си в страната заема службата „геолог-минералог“ към тогавашното Министерство на финансите, създадена с цел да се проучват минералните богатства и геоложки строеж на страната.¹¹ Упоритата работа на първия български геолог поставя основите на минно-геоложкото дело у нас. Стремежът на Георги Златарски към науката го отвежда на друго поприще. През 1894 г. той става професор във Висшето училище, където слага началото на изграждането на университетското образование по геология. Богатата научна и практическа дейност на учения е увенчана с множество научни трудове. Той е основоположник на нашата геоложка наука¹² и един от създателите и на Геологическия институт.¹³

Силно влияние Васил Златарски изпитва и от другия си брат Стефан. Стефан Златарски (1862-1912) е от онези млади българи, дълбоко привързани и вярващи в Русия, които свързват съдбата си с нея. Веднага след Освобождението той постъпва в новооснованото Военно училище у нас, а по-късно продължава военното си образование в Русия. Постепенно, утвърждавайки се като офицер и теоретик на военната наука, той стига до чин генерал в руския генерален щаб. Но Стефан Златарски е верен на патриотичните си чувства. Веднага при обявяването на Сръбско – българската война (1885 г.) той идва в България и участва във войната като командир на батарея.¹⁴

Стефан Златарски е личност с широки културни интереси, с усет към изкуството.¹⁵ Това той съумява да предаде и на по-малкия си брат.

Жизненият път и делото на бащата и братята на В.Златарски показват, че той принадлежи към онези възрожденски семейства, които след Освобождението дадоха началото на българската интелигенция. Тя, водена от патриотични подбуди, търсеше национални ценности, идеали от историята ни, които да продължи в съвремен-

9 Пак там, с. 20-21. Бончев, Е. Георги Златарски. С., 1988, с.5-6.

10 Стателова, Е. Евлогий Георгиев и свободна България. С., 1987, с.73 – 74.

11 Бончев.Е. цит.съч.,с.8

12 Пак там,с.31-52

13 Пак там,с.71-73

14 НАБАН – ф. 9, инв. № 163, л. 4 /Писмо до Златарски от брат му Александър от 21.11.1885 г./

15 Тодорова,Кр. цит. съч., с. 25.

ния живот. Освен това тази интелигенция прие като свой дълг да докаже пред Европа, че българската нация е равноправна, способна на самостоятелно развитие. Това е ръководно начало и в дейността на В. Златарски.¹⁶

Първоначалното си образование малкият Васил започва в родния си град. По сведения на съвременници той отрано проявява интерес към учението, но то е прекъсвано поради смъртта на баща му и по време на Руско-турската война (1877-1878 г.). След като завършва през 1879 г. трети клас на Търновската гимназия¹⁷ братята го изпращат като държавен стипендиант в Петропавловското духовно училище край Лясковец. За този избор може би е повлияла дейността на бащата в полза на утвърждаването на българската църква, а вероятно и едно негово обещание пред митрополит Иларион Макариополски. Митрополитът благословил малкия Васил да стане владика и бащата обещал да го посвети на църквата.¹⁸ Това посвещение може да е в сферата на предположението, но за нас е по-важна благословията на големия възрожденец. И наистина тя се сбъдва – Васил Златарски стана „владика“, но владика на българската историческа наука. В Петропавловската семинария под ръководството на ректора ѝ митрополит Климент (Васил Друмев) успоредно с дисциплините подготвящи ги за духовници, семинаристите изучават руски език, логика, история на българската литература,¹⁹ всеобща история, които формирали у тях ред светски знания.

От този период са запазени свидетелства на Златарски, говорещи за старанието на младия семинарист – те са от така наречения „I ред“, за отличие.²⁰

Семинаристкото образование на Златарски прекъсва по волята на братята му, но макар и кратко, оказва положително влияние върху бъдещата му професионална работа. Познанията му върху богослужебната литература, историята на църквата, разбира се обогатени по-късно, му помагат при изследването на проблемите от развитието на българската църква като съставна част от тези на нашата история през Средновековието и Възраждането.

16 НАБАН, ф. 9, инв. № 333, л. 2-3./Лекция – „Пособия“, в която се съдържат призови на учения за изучаване на българската история от българи, които да я представят пред европейския свят, и с това да издигнат престижа на българската нация./

17 Тодорова, Кр. цит. съч., с. 34. Проф. П. Петров отнася това по-рано, като смята, че Златарски от декември 1878 е приет вече за стипендиант в Петропавловското духовенствоучилище. Вж. Петров.П. Васил Златарски като историк на средновековна България. ИБИД, т.32, 1978, с.283.

18 Този случай, описан от Н. Станев и Ю. Трифонов, е отразен в биографията на учения от дъщеря му. Вж.Тодорова.Ко. цит.съч., с. 39-40.

19 Тодорова, Кр. цит. съч. с. 37

20 НАБАН, ф. 9, инв. № 18; 19

От друга страна, с влиянието на това образование вероятно трябва да се обясни интересът у Златарски към състоянието на съвременната му българска църква, значението, което ѝ отдава на обединителен фактор за българите, останали под чужда власт след Освобождението.²¹ В. Златарски се интересува от съвременните периодични издания на някои богословски организации, пише рецензии върху тях. Смята, че тези издания трябва да поощряват общото културно и духовно обогатяване на обществото, да го подтикват към знания.²²

Това усилие за превръщане на религията в културен фактор проличава и във връзките на Златарски с някои издигнати ръководители на българската църква. Сред тях първо място заема митрополит Симеон Варненски и Преславски.²³ Контактите с него са най-продължителните в живота на Златарски. Двамата поддържат преписка, разменят си информация и идеи. Това е научен обмен, насочен към разрешаване на ред проблеми от нашата история.

Златарски с готовност приема поканата на Светия Синод на българската църква да работи като член на комисията, подготвяща превода от руски на български език на Библията.²⁴ Сътрудничи на Синода и с авторитетното си мнение на историк при рецензиране на трудове, имащи отношение към църковната проблематика.²⁵

21 В Биографичен очерк на Негово блаженство Екзарх български Йосиф I /1877-1902/. – Юбилеен сборник. С., 1907, с. 7. Златарски пише по повод на дейността му тогава: „Цялата деятелност на Негово Блаженство от 1877 до днес представя една упорита борба за благото на българската църква, за повдигане и закрепата на българската народност, и едно неуморно залягане за просветата на нашите сънародници в Македония“.

22 Креса Тодорова говори за религиозността на своя баща, че е отражение на епохата, когато се формират нравствените му позиции. Епоха, в която, както тя казва – „вярата в бога не се дележа от любовта към народа“ /цит. съч., с. 134/. Именно от тази любов към народа Златарски съдейства и за цялостното му културно развитие. Той пише рецензии на започналите да излизат през 1897 г. сп. „Християнски учител“. /Бълг. преглед 1897, кн. 1, кн. 3/ и на „Български църковен преглед“ /1897, кн. 2/. Ученият смята, че всяко ново списание е – „нов признак на живот, нов интерес, нов подтик за мислене“.

23 В архивите на двамата учени /ф. 9 – В.Н.Златарски и НАБАН, ф. 144 Митрополит Варненски и Преславски Симеон/. Се съдържат ред сведения за ползотворното им сътрудничество. За връзките между тях. вж. Тодорова, Кр., цит. съч., с. 257-259; Любенова, А. Петър Ников жизнен път и научно дело. С. 1986, с. 24 и сл.

24 В състава на комисията влизали също: П. Генчев, Ст. Костов, А. Милетич, Д. Мишев, Н. А. Начов и Н. Начов. – НАБАН, ф. 9, инв. № 2517. НАБАН, ф. 9, инв. № 2522. Писмо – рецензия, чернова, София 1900 юни 20, В. Златарски до Св. Синод. Изказва мнението си за труда на Христо Попов „Евтимий – последният патриарх Търновски“. /4 л. 8 п.с./.

25 НАБАН, ф. 9, инв. № 2522. Писмо – рецензия, чернова, София 1900 юни 20, В. Златарски до Св. Синод. Изказва мнението си за труда на Христо Попов „Евтимий – последният патриарх Търновски. л. 8 п.с./.

В. Златарски се ползва от услугите на църквата при отпечатването на „Исторія во кратце о болгарскомъ народе словенскомъ“ на йеросхимонах Спиридон.²⁶

Ученият проявява интерес и към съвременното състояние на изследванията по история на религията в световен мащаб, констатирайки, че историята на религията се е превърнала вече в истинска наука, със свой предмет и методи.²⁷

Златарски е критичен към проявите на мистицизъм и преклонение пред куловете. Здравият разум и реалистичната му позиция на учен му позволяват смело да ги отхвърли.²⁸ Освен това той е строго критичен и към представителите на клира висши и нисши, които не оправдават сана си и не допринасят за общия напредък на обществото.²⁹

Следваща крачка в образованието на Златарски е постъпването му в Първа класическа петербургска гимназия. Решението да продължи учението в Русия е взето от неговите братя. От този момент те се намесват още по-активно в съдбата му, стремейки се да му вдъхнат идеалите на семейството. Съзнавайки ясно ролята на образоваността за развитието на личността, Александър, Георги и Стефан изпращат брат си в Русия, за да стане „в пълна смисъл учен човек“.³⁰ Тези млади патриоти считат, че само със знания и по-малкият им брат ще бъде полезен на следосвобожденското общество. Безспорно обаче планове на братята се основавали и на друго. Те виждали у Васил способности и желание за работа, любознателност и целеустременост.

Тези качества на Златарски се проявяват още на приемния изпит в гимназията, където показва добри знания и е приет в III клас.³¹ По време на обучението (1881-1887) Златарски проявява силен дух, завидна енергия и упоритост при усвояване на материята. Той успешно се справя най-напред с езиковата бариера, като още тогава овладява руския език до съвършенство. Класическото гимназиално образование в Русия се отличава с тежка учебна програма и възискателност към възпитаниците. Наред с общообразователните предмети и западни езици в гимназията са се давали и солидни

26 Пак там, Инв. № 922.

27 Златарски пише, че тя вече е наука с ясна методология като „за последните 30 – години тя ясно погледна върху своя предмет, именно изучаването на религиозните явления, като фактове психологически и социални“ – в Конгрес по история на религията в 1900 г. – Бълг. пр. кн. 8, 1899, с. 142.

28 Златарски, В. Окултизъм и теософия. – Бълг. пр., кн. 3, 1898, с. 148.

29 Златарски, В. По повод статията на Негово Високо преосвещенство Г-на Теодосия „Няколко думи за Бачковския манастир по повод слуха за откриването гроба на патриарх Евтимия.“ – Църковен вестник. бр. 1-2, 1906, с. 4-5.

30 Тодорова, Кр., цит.сч., с. 38-39.

31 В писмо до Васил брат му Георги пише – „Ето случаи /изпита в гимназията – б.м./ в които ще положиш основа на бъдещето си“. – инв. № 170. Тези напътствия, това стимулиране към знания се вижда ясно и от последвалите писма на по-големия брат.

познания по старогръцки и латински език.³² Всичко това създава условия Златарски да натрупа у себе си разностранни и задълбочени знания.

В годините на гимназиалното си обучение Златарски избира бъдещата си професия на историк. Към историческата наука се ориентира към 1885 година.³³ Досегашните биографи на Златарски свързват пораждането на този интерес и с Иречековата „История на българите“, с която се запознава още в България, а в Русия му става настолна книга.³⁴ Тя безспорно е изиграла известна роля, но струва ни се, че за истинската, осъзната ориентация на Златарски към историята по-съществена роля има обучението по този предмет в Петербургската осмокласна гимназия. За сериозната подготовка по история, водена от учителя Кондратиев, научаваме от няколко тетрадки и от едно тефтерче, запазени в архива на Златарски.³⁵ В една от тях с надпис – „Тетрадь для разныхъ замѣчаній“ (1882 г.) е разгледан подробно произхода на българите, като е застъпена и развита тезата за славянския им произход.³⁶ Същият въпрос е засегнат и в друга тетрадка.³⁷ В тефтерчето „Хронологическія данныя“ – са разгледани задълбочено за едно гимназиално обучение ред въпроси от историята на Франция и Италия, изяснени са някои понятия като революция, реформация и други.³⁸ Тази именно сериозна подготовка по история, а и осъзнаването на собственото влечение и възможности изиграват решаваща роля за ориентацията на младия Златарски към историческата наука.

Изборът към историческата наука Златарски прави напълно самостоятелно. За това узнаваме от кореспонденцията с брат му Георги. Той насърчава този избор, като му сочи, че историческата наука е не само интересна, но за нейното развитие има голямо поле в България.³⁹ Георги уважава избора на по-малкия си брат, въпреки желанието си да го ориентира към медицината.⁴⁰ В тази кореспон-

32 В гимназията Златарски успешно се справя с теоретическите занимания и практическите упражнения по старогръцки и латински език. За това говорят добрите годишни оценки по тези предмети в свидетелствата за завършване на отделни класове /Инв. № 20, 21, 22, 24, 25./

33 За това научаваме от едно писмо до Златарски от брат му Георги /от 04.04.1885 г./, в което той пише: „Радвам се като ми пишеш, че си вече обикнал един от предметите – историята“. /Инв. № 172/.

34 Тодорова, Кр. цит. съч., с. 42-43.

35 В разписа на часовете по учебните предмети за учебната 1886/87 г. научаваме, че часовете по история са 14 – инв. № 88.

36 НАБАН, ф. 9, инв. № 80.

37 Пак там, оп. II, а.е. № 7.

38 Пак там, оп. I, инв. № 57

39 Пак там, Инв. № 172, л.1./от 4 април 1885 г./

40 Той му пише /18.05.1887 г./: „Предметите, които си избрал да следваш в Университета, не са лошави, но аз бих предпочел при днешните условия на живота, ако имаше разбира се воля, да се посветиш на медицината.“ /Инв. N 179, л.2/.

денция намираме и ред сведения за постоянните му грижи към Васил. Писмата на по-големия брат изобилстват с препоръки, напътствия за усилена работа, но и със съвети да пази здравето си.⁴¹

Макар и далеч от родината, Златарски постоянно се интересува за нея. И в писмата си Александър и Георги непрекъснато го информират за бурното външно и вътрешнополитическо развитие на България, за събитията тогава – Съединението, Сръбско-българската война (1885 г.), политическата криза от 1887 г., борбите между русофили и русофоби. Особено подробно е описано Съединението от Александър Златарски. Той говори за патриотичния подем в страната и изказва възхищението си от българската армия.⁴² В последвалата война със Сърбия участват Стефан и Георги, които на дело доказват любовта си към България, убедеността си да ѝ служат с всички сили. Този искрен патриотизъм проличава по-късно и в изследванията на Васил Златарски. В други условия той доказва любовта си към отечеството си с неуморния си труд за разкриването на неговото минало.

В писмата на братята му от този период съзираме и още една характерна черта на семейството, станала присъща и на В.Златарски – уважението, любовта към Русия. Георги Златарски, описвайки събитията от 1887 г. и острата борба между русофоби и русофили, изразява силната си привързаност към последните. „Тук (в България – б.м.) въпросът вече (се свежда до) явна борба между русофилите и русофобите. Интелигенцията е повече за първите, само невежите се броят в последните. Борбата е важна, защото с това ще се реши и бъдещността на нашия народ. Каквото и да правят у нас днес силните, те не са в състояние да охладят любовта на народа към Освободителката Русия“.⁴³ Това отношение към Русия семейството наследява също от даскал Никола.⁴⁴ Русофилски чувства са характерни и за Васил Златарски. Той постоянно поддържа творчески и приятелски контакти с руски, а по-късно, и със съветски учени.⁴⁵ Води с тях най-оживена научна кореспонденция, интересува се от постиженията им в областта на българската история и място ги разглежда в своите изследвания. Запознат с богатия културен живот в Русия, Златарски, по спомените на неговата дъщеря, не престава да поддържа интереса си към него и след завръщането

41 НАБАН, ф. 9, инв. № 170, 171, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 180.

42 Пак там, инв. № 163 /от 21 ноември 1885 г./

43 НАБАН, ф. 9, инв. № 176, л. 1. /от 23 юни 1886 г./

44 В книгата си Креса Златарска разказва за увлечението на даскал Никола по руската литература, която той получавал още преди Кримската война /1853-1856/. Авторката отдава на този факт и бързото приобщаване на Стефан и Васил Златарски към ценностите на руската култура. /с.14/.

45 Най-оживена е тя с: Я. Смирнов, Ф. Успенски, М. Попруженко, Энгрим, П. Бицили, А. Василиев, Державин

си в България. Особено силна била привързаността му към руското театрално изкуство и музика.⁴⁶

След завършване с отличие на гимназията през 1887 г. Златарски постъпва в Историко – филологическия факултет на Петербургския университет – следващо стъпало към достигането на „високите мечти“.⁴⁷ И в този момент от живота си той намира подкрепа у братята си, те продължават да го насочват към науката, помагат му да се ориентира в университетското образование. Георги му пише: – „Ти отсега ще видиш по-голяма работа и ще разбереш, че науката е много дълбок вир и че края ѝ мъчно може да достигне човек ... на тебе остава после да се блъскаш, да се учиш, да разрешаваш въпроси и да се просвещаваш, за да станеш полезен на обществото.“⁴⁸

Златарски постъпва в Петербургския университет, когато руската историческа наука и по –специално славистиката и византистиката са в подем. Тона обстоятелство, а и присъщото му усърдие, трудолюбие и целеустременост му позволяват още тук да започне да се изгражда като професионалист историк. В университета под ръководството на ерудирани преподаватели Златарски усвоява ред общи и специални курсове. В архива на учения са запазени записки на много лекции, четени от професорите Замисловски (Руска история), Соколов (Древна история), Покровски (Църковна история), Бистров (Сръбска средновековна история), Кондаков (Археология).⁴⁹ Златарски слуша курсове по помощни исторически дисциплини.⁵⁰ Изучава история на древната философия (предимно на Гърция и Рим), история на гръцката литература.⁵¹

Всички изследователи на богатата научна дейност и биографи на В. Златарски изтъкват основната роля на професорите от Петербургския университет Ламански и Василевски – представители на позитивистичното направление в историческата наука – при оформянето му като учен.

Когато Златарски постъпва в университета, Владимир И. Ламански, доктор по славянска филология, е утвърдено име в руската славистика. Той се занимава с историята, филологията и етнографи

46 Тодорова. Кр. цит. съч., с. 127-128.

47 В копие от „Атестатъ зрелости“, издадено от Санктпетербургския учебен окръг на 3 юни 1887 е отбелязан отличния успех на В. Златарски и особеното му влечение към историята и математиката. /Инв. № 26./

48 НАБАН, ф. 9, Инв. № 180, л. 1, 2. /от 20 август 1887 г./

49 Пак там, Инв. № 31, 61, 63; оп. II, а.е 15; оп. I, Инв. № 32; Инв. № 70; Инв. № 16, 71.

50 Архивистика при Андреевский, Воронов; Нумизматика при Марков; Палеография и юридически старини при Прозоровский /Инв. № 83, 84./

51 НАБАН, ф. 9, инв. № 33, 34, 35, 40. През годините на следването се оформя окончателно отношението на Златарски към изкуството. Свидетелство за това са записките му за двамата велики композитори Моцарт и Шопен. /Инв. № 83, 84./

ята на славянските народи, с въпросите на славянския език, проучва древнославянски писмени паметници (в частност и български), изследва историята на културата на Русия. Като университетски преподавател изтъкнатият учен чете лекции по славянски език, история на славянските народи, засяга въпроси на тяхната етнография, на съвременното им развитие.⁵²

В критичните за българския народ години 1876-1878 Ламански пише в руския периодичен печат ред публицистични статии в защита на южните славяни. През този период той се изявява като убеден славянофил (но не и привърженик на панславизма), един от най-активните членове на Петербургския клон на Славянското благотворително общество. През целия си живот ученият защитава идеята за славянското единство.⁵³

Златарски запазва и използва в бъдещата си работа обемисти лекции на проф. Ламански.⁵⁴ Това ни дава основание да смятаме, че именно от него усвоява не само голям обем от знания за историята и езикознанието на славяните, но и ред принципи в. научната, преподавателската и обществената дейност.

Проф. В. Ламански е известен с педагогическите си способности. Той не само създава интерес у своите студенти към славянската проблематика, но изгражда своя школа, от която излизат ред изтъкнати учени. По-късно те направляват развитието на руската славистика.⁵⁵ Подобно на Ламански с постъпването си като преподавател по-късно във Висшето училище в София Златарски си поставя високата цел да обучи множество историци, на които да предаде своята любов към историческата наука, своето отношение към историята, възгледи и методи на изследване. И наистина поколения български историци от 1897 до 1935 г. търпят благотворното влияние на големия български учен. Като негови ученици и последователи в нашата литература се сочат Петър Мутафчиев, Никола Милев, Иван Дуйчев. Те безспорно поемат пътя на Златарски, заемат се със системно възстановяване на българското минало, използват същите критични методи на изследване. Но струва ни се, че без сравнително задълбочено проучване на трудовете и ролята на споменатите учени не би могло да се твърди, че В. Златарски успява да изгради своя школа в историческата наука. Едно е сигурно, че историческото образование и историческата наука у нас през периода от края на XIX в. до смъртта на Златарски се развива под неговото благотворно влияние.

52 Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979, с. 214-215.

53 Пак там, с. 215, 216.

54 НАБАН, ф 9, Инв. № 69 – Задунайские славяне.

55 Пак там, с. 215.

От проф. Ламански вероятно нашият учен възприема и афинитета към историята на южните славяни, с проблеми, на която се занимава в лекциите и в научните си изследвания. Той развива срещаните у Ламански идеи за необходимостта от славянско единство за просперитета на славянските народи, за етническото и културното единство на славянския православен свят като положителен фактор в постоянната борба с римокатолическия свят.⁵⁶

Идеята за славянско единство Златарски поддържа не само в научните си изследвания, но следва и в обществената си дейност. Той е подпредседател на Славянското дружество в София, участва на проведения тук през 1910 г. Славянски събор.⁵⁷ През 1923 г. става председател на дружеството „Българо-чехословашка взаимност“.⁵⁸ Златарски представя БАН или Университета на много форуми, имащи отношение към идеята за славянската взаимност.⁵⁹ Още от годините на следването си в Петербург Златарски се оформя като умерен славянофил, ратуващ за културно и научно сближение на славянските народи в името на общия им прогрес.

Безспорно силно влияние за формиране на научни методи и принципи у Златарски оказва и проф. В. Василевски, които заедно с Ламански е непосредствен научен ръководител на кандидатската му тема „Писмата на цариградския патриарх Николай Мистик до българския цар Симеон“.

Проф. Василий Гр. Василевски е автор на повече от 150 изследвания, свързани с историята на Европейския Югоизток. Обхватът на научните му изследвания (основно за историята на Византия) и тяхната задълбоченост го правят основател на византиноведнието

56 Тези идеи Златарски развива в много от изследванията си. На тях е посветена и статията „Историческото значение на България с оглед към нейното междудържавно положение. – славянска библиотека, 1920, кн.1.

57 Тодорова, Кр. цит. съч., с. 217-218. По молба на ръководството на Славянското благотворително общество Златарски се включва в инициативата за изнасяне на сказки за подпомагане на студенти, изучаващи славистика. /Инв. № 2554/.

58 Златарски не приема длъжността като почетна, напротив активно участва в ред прояви на дружеството. През 1923 той ръководи българска делегация при посещението ѝ в Чехословакия. През 1929 г. Златарски участва в I конгрес на славистите, проведен в Прага. В България дружеството развива активна дейност. През 1924 г. ученият открива честването на 100-годишнината от рождението на Б. Сметана. Той ръководи и честването на 80 -годишнината на чешкия политик Т. Масарик. /Тодорова, Кр. цит. съч., с. 218-219/. В архива на учения са запазени ред официални писма за приемането му за член на различни славянски дружества – Инв. № 123 /от 30.01.1896/ – член на дружество „Славянска беседа“; Инв. № 129 /от февр.1905/ – член на „настоятелството на „Славянското благотворително общество“; Инв. № 131 /1905/ – член на ръководството на „Славянска беседа“.

59 През 1899 г. той представя страната на XI руски археологически конгрес, проведен в Киев; 1903 – представя Университета на Гоголевите тържества; Като представител на Академията в Загреб Златарски присъства на тържествата, организирани от ЮАН във връзка с честването на 100-годишнината от рождението на Фр. Рачки.

в Русия, основател на школа в това направление.⁶⁰ В трудовете си Василевски засяга вътрешно и външнополитическото развитие на Византия, установяване ролята на славяните в еволюцията на византийското общество през VII – XII век. Тези му интереси го ориентират и към занимания с българската средновековна история. По-гол яма част от изследванията му са за периода XII – XIII век.⁶¹

Проф. Василевски чете близо тридесет години в Петербургския университет общ курс по история на средните векове. Той търси талантиливи последователи сред своите студенти.⁶² Един от тях става и В. Златарски.

Без да абсолютизираме, струва ни се, че формирането на Златарски като изследовател се дължи най-много на Василевски. Едно сравнение на лекциите на двамата учени,⁶³ запазени в архива на Златарски, доказват това. Подобно на руския византинист и нашият учен построява лекциите си като най-напред предполага, съобщава проблема, който ще изследва, разглежда становищата на други учени, използваните от тях извори.⁶⁴

Василевски, а по-късно и Златарски, цитират в лекциите си богата изворова информация, обстойно я тълкуват и въз основа на нея формулират становищата си. Нашият учен често използва в трудовете си постиженията на Василевски в областта на византийското извозрознание и като него дава предпочитание на писмените паметници, а с археологическия материал си служи по-често като илюстрация.⁶⁵

Василевски гледа на историческия процес като на еволюционно, постепенно развитие на обществото към усъвършенстване. Той прилага в изследванията си генетическия метод – представя събитията и явленията в тяхното развитие и пълнота. Той често използва и биографията на дадена личност, за да мотивира действията ѝ, а и за да илюстрира събитията, които разглежда.⁶⁶ Василевски разглежда историята на дадена страна като взаимнообусловена от общото раз-

60 Славяноведение...с.95.

61 Пак там, с. 96; Златарски, В. Василь Григоровичъ Василевски. Поменник. П. Сп. БКД, т. LXI, 1900, с. 138, 139.

62 Златарски в некроложката статия за Василевски пише за това „С най-голяма радост той посрещаше, когато между неговите ученици изявяваше някои желание да се занимава с въпросите от българската история, и винаги бе готов той не само да упътва ученика си, но и да ръководи занятията му...“/с.139/.

63 В архива на Златарски са запазени три лекции на проф. Василевски – инв. № 49. „Исторія Византии“; Инв. № 45, 46. „История на Средните векове“.

64 Василевски прецизно съсредоточава критиката на дадена теза върху използваните извори от автора ѝ. Той разглежда дали изворите, които са използвани за формирането на дадена теза са подходящи, достатъчни достоверни. Друг елемент на тази критика е анализ на методите на работа на автора. – Инв. № 45, л. 2, 3, 14; Инв. № 46, л. 2.

65 НАБАН, ф. 9, Инв. № 45, л. 2, 3, 10, 11; инв. № 46, л. 2, 11, 12.

66 Пак там, Инв. № 45, л. 4, 6.

витие на региона или на континента. Тези характерни за него похвати намираме и у Златарски.

Златарски приема и във всичките си трудове отстоява становището на Василевски, че както българската история „не може да се изучава без знанието на византийската, така и много въпроси от византийската история не могат да бъдат разяснени без знанието на българската“⁶⁷

Проф. Василевски предава на Златарски и разбирането си за равноправие на всички народи в областта на науката, за необходимостта всеки народ сам да изследва и да дава реални оценки за своето минало.⁶⁸ Не случайно, завърнал се в България, Златарски се посвещава на българската история. Неговите изследвания още от края на XIX в. добиват европейска научна известност, съдействат за достигане на желаното равноправие в световната наука. Израз на нарасналия международен престиж на българската историческа наука са поканите, които получава за участие на ред международни форуми на историците, както и почетните звания, с които е удостояван от множество научни институти в Европа.⁶⁹

В периода на следването си в Петербургския университет Златарски се учи и от друг известен историк проф. Е. Е. Замисловски – един от първите му преподаватели, запознал го с методиката на историческото изследване. В архива на нашия учен е запазена една лекция на Замисловски, засягаща тези въпроси. В нея са разгледани обстойно принципите и етапите на външното и вътрешното характеризирание на изворите. Представени са различни методи на исторически анализ. Разгледан е въпросът за отношението между личността и обществото, за зависимостта на конкретната личност от историческите условия, в които тя действа. Набелязани са кри-

67 Златарски, В. Василь... с.139

68 Пак там, с. 138.

69 За някои от тях бе споменато по-горе. Освен това проф. Златарски участва като български представител на погребението на проф. М. Дринов /1906/; натоварен е и с мисията да придружи тленните останки на учения до родината /1908/; През 1930 г. участва на Третия византоложки конгрес в Атина, а на следващия в София през 1934 г. е председател на организационния комитет; Златарски е удостоен с: *Honoris causa* „доктор славянской филологии“ на Харковския университет; действителен член на Руския археологически институт в Константинопол /1899/; Московското археологическо общество /1899/; Фино-угърското дружество в Хелзинки; „Общество истории и древностей российских при Московском университете“ /1904/; Чешката академия на науките и изкуствата /1911/; Югославската академия на науките и изкуствата в Загреб /1929/; School of Slavic Studies при Лондонския университет /1925/; унгарското учебно дружество Korosi Csoma в Будапеща /1928/; Историческо дружество в Нови сад; почетен член на Кондановия институт в Прага и др./ – ГСУ. Официален отдел; Петров.П.,цит.сч.,с.285/.

терии за оценка на личността.⁷⁰ Много от тези принципи стават по-късно и принципи на работа на Златарски.

През 1892 г. Златарски завършва Петербургския университет с кандидатска тема. Така натрупал конкретни знания за историята на човечеството, възприел позицията на позитивистичното направление в историческата наука Златарски се завръща в България. След кратък престой в България той изпълнява съветите на брат си Георги Златарски да продължи образованието си в Европа, да се запознае пряко с научните постижения на някой от водещите западноевропейски исторически центрове.⁷¹ С решение на тогавашното Министерство на народното просвещение от октомври 1882 г. на В. Златарски е отпусната държавна стипендия да следва курс по археология в Берлин.⁷²

Двегодишните занимания (1893-1895) на Златарски в Берлин протичат в Кралския Фридрих-Вилхелм университет. Тогаво това е един от най-престижните научни центрове, продължител на богатите традиции на немската историческа школа. Тук Златарски посещава лекции на проф. Кекуле, Мюлер, Курциус, Хиршфелд и др.⁷³ по история на изобразителните изкуства у гърците и римляните; история на гръцката пластика и скулптура; гръцка и римска иконография; гръцка, римска и древна християнска епиграфика; история на естетиката и др.⁷⁴

Освен за усвояване на преподавания материал Златарски използва времето си в Берлин, за да се запознае, както той се изразява, с „изучаването на практическата страна на археологията“. Работи в различните отдели на два от най-големите музеи в Берлин – Altes und Neues Museum и Völkerkunde Museum.⁷⁵ Този труд на младия учен дава резултати по-късно при работата му у нас. Златарски вече като професионалист издава критично и тълкува ред български епиграфски паметници, включва ги често като доказателствен материал в много от изследванията си. Опитът, получен в Берлин, личи в отношението му към този вид извори, които не само използва, но и

70 НАБАН, ф. 9, оп. II а.е 15, I. 42-49./ Тефтерче със записки на Златарски от лекции за учебната 1887 г./.

71 Той загрижен за бъдещото развитие на Васил като ученик му пише: „Мисли хубаво, че като свършиш Петербургския университет, ще гледам да те проводя /разбира се като има в кесията нещо/ в Германия на някой добър университет, да чуеш и видиш и тези университети, а после и във Франция.“ /Инв. №189, л.1./

72 НАБАН, ф. 9, Инв. № 90, л.1. /Писмо на МНП от 07.10.1892 г./.

73 Пак там, Инв. № 30, л.1-2. /Книга за записване при Кралския Фридрих-Вилхелм университет в Берлин/.

74 В архива на учения са запазени доста лекции от обучението му в Берлин – инв. № 91-106; освен тях е запазена и т.нар. „Книга за записвания“ със семестриално разпределение на часовете по различните дисциплини – Инв. № 30.

75 НАБАН, ф. 9, Инв. № 90, л.3-4. /Преписка между МНП и Златарски във връзка със специализацията му по археология в Берлин/.

издава. В Берлин Златарски се запознава с достиженията на немската историческа школа, обогатява общоисторическата си подготовка, разширява миогледа си на учен.

Завърнал се в България през 1895 г. В. Златарски става учител в Първа софийска мъжка гимназия, като е и командирован във Висшето училище да чете лекции по българска история като извънреден доцент.⁷⁶

Идва моментът, в който младият учен започва да осъществява своите идеи за обществено полезна дейност. Още през 1892 г. в едно писмо (наречено от неговата дъщеря изповед) до брат си Стефан Златарски посочва ясно оформения си план за бъдещето.⁷⁷ Той пише, че неговата непосредствена задача ще бъде „борба за съществуване, съединена с обществена полза“. „Като имам предвид, че девизът на всеки човек трябва да бъде „труд“, аз вярвам и се надявам, че ще бъда в състояние да принесе според силите си известна доля обществена полза.“ Златарски разкрива и конкретните си професионални цели – да разработва задълбочено българската история. Пълното достигане на целта си младият учен вижда в преподавателската работа във „Висшата школа по катедра Българска история“, съчетана с научно – изследователската дейност.⁷⁸

Започвайки работа във Висшето училище младият учен е принуден да се съобразява с реалностите в следосвобожденска България. Състоянието на историческата наука у нас тогава е незадоволително. Младата българска държава току-що е поставила основите на организирането на първите държавни институции в областта на науката и културата. През 1882 г. от Браила в страната се премества Българското книжовно дружество, което започва да възстановява дейността си в новите условия. Възрожденската идея за българско висше училище – университет е реализирана през 1888 г. със създаването на Висшия педагогически курс. През 1889 г. той се консолидира във Висше училище. Започва подготовката на висши кадри за българската просвета, култура и администрация.⁷⁹ Малко преди постъпването на Златарски във Висшето училище е гласуван закон (1894), който точно формулира неговата структура, цели и задачи, задълженията на преподавателите и студентите.⁸⁰

Тези първи научни звена у нас след Освобождението, на които ляга изключително тежката и отговорна задача за развитието на

76 Пак там, Инв. № 1, л.1. /Автобиография на В. Златарски/.

77 Тодорова, Кр. цит. съч., с.51

78 Пак там, с. 52-53.

79 Арнаудов, М. История на Софийския университет „Св. Климент Охридск“ през първото му полутолетие (1888-1938). С., 1939, с. 40 сл.; История на Софийския университет „Климент Охридски“ С., 1988, с. 24 сл.

80 Арнаудов, М. цит. съч. с. 112 сл.; История на Софийския... с. 45 сл.

българската наука и култура, се нуждаят не само от държавна регламентация, но и от хора, които да приемат тяхната роля като своя.

Професионалистите историци у нас тогава са твърде малко. Сред тях с приносите си за разработването на българската история се открояват М. Дринов и К. Иречек. Но въпреки значителните им основополагащи трудове, изследваните от тях въпроси са твърде малобройни на Фона на богатата българска история. Освен това във времето, когато Златарски започва научната си дейност те работят в университети зад граница – М. Дринов в Харков, а К. Иречек във Виена.

Интересът към историческите знания у нас след Освобождението, следвайки традицията от възрожденската епоха, се засилва. Обществото изпитва нужда от исторически знания, от самоопознаване, което да се превърне в източник на национално самочувствие така необходимо при новите политически реалности (освободена страна, но с нерешен национален въпрос).

Българското образование тогава се нуждае от подготвени учители по история, които да създадат условия за общ културен, политически и икономически подем на нацията. Именно в тези условия започва своята работа като преподавател и учен Васил Златарски. Неговият патриотизъм, висока култура, солидно професионално образование създават възможност той да реализира високите си мечти в името на прогреса на българското общество. От този момент започва утвърждаването на В. Златарски като учен, преподавател, културен и обществен деец у нас, влияещ силно върху българския културен и научен живот.

Постъпвайки като извънреден доцент във Висшето училище, Златарски започва да чете лекции по българско средновековие. Покъсно обсегът е разширен. Той чете ред общи и специални курсове (по византийско изворознание, българска историография и др.)⁸¹ Златарски поема ръководството на Историческия семинар при Историко-филологическия факултет (1897 г.).⁸² Тук той ръководи подготовката на студентите за самостоятелна научна работа. През 1897 В.Златарски е назначен за редовен доцент към катедрата по българска история и за неин титуляр. Скоро след това е повишен като извънреден професор (1901 г.). От 1904 ученият оглавява катедрата по история на България и балканските народи, а от 1906 г. той вече е редовен професор, какъвто остава до края на живота си (1935 г.).⁸³

81 Разписи на университетски лекции – ГСУ. Официален отдел; Петров. П., цит.сч., с. 284.

82 История на Софийския... с. 46.

83 НАБАН, ф 9, Инв. № 111 /Писмо от МНП до В. Златарски за назначаването му за доцент при Висшето училище/, Инв. № 112 /Писмо от МНП за назначаването на Златарски за извънреден професор/, Инв. № 144 /Писмо от МНП – повишение на Зла-

Опитът и ерудицията на Златарски като преподавател и учен са използвани и в други образователни звена на тогавашна България, като Военното училище (1901-1902) и Софийската духовна семинария (1902-1904) Военната академия (по-късно и Близкоизточния институт).⁸⁴

За любовта на Златарски към преподавателската работа намираме много сведения в спомените на дъщеря му Креса Тодорова.⁸⁵ Тя привежда факти за грижите на Златарски за подготовката на студентите, която место продължавала и извън аудиториите на Университета включително и при многобройните научни екскурзии, предприемани под ръководството на професора до различни исторически обекти в страната.⁸⁶

Още в периода до 1906 г. Златарски се утвърждава като най-подготвеният и ерудиран преподавател по българска история и същевременно като учен. Всички български историци, завършващи тогава факултета и поемащи пътя на преподавателската или научната работа, дължат на него подготовката си, запознаването си с методиката на историческото изследване, оформят под негово ръководство възгледите си за историческия процес.

За утвърждаването на Златарски като преподавател, учен и общественик трябва да отбележим ролята на двамата видни историци Марин Дринов и Константин Иречек.

Контактите на В. Златарски с М. Дринов, които започват след 1895 г., показват голямото уважение на по-младия учен към неговия изявен колега. Кореспонденцията, връзките между тях са оживени и продължават до смъртта на Дринов през 1906 година. Писмата, запазени в архива на Златарски, отразяват техните научни и човешки взаимоотношения. Много често Златарски се съветва с Дринов по ред въпроси на изследователската си работа, търси мнението му, оценката за отпечатани вече свои трудове⁸⁷ информира го за развитието на научния и културния живот в страната, за чествания на заслужили българи възрожденци.

От своя страна харковският професор проявява характерните за него грижи за издигането на нивото на българската наука. Той напътства Златарски в научната работа, стреми се да го улесни чрез съвети, изпраща му литература, интересува се от бъдещите му

тарски за редовен професор/; също Ников.П. Васил Златарски, ИИД, т. XIV- XV, 1937, с.3.

84 Сборник в чест на Васил Н. Златарски (по случай на 30-годишната му научна и професорска дейност), С., 1925, с. V; Ников, П. цит. съч., с. 16; Петров, П., цит. съч., с. 284.

85 Тодорова, Кр. цит. съч., с. 178-181.

86 Пак там, с. 181-185.

87 НАБАН, ф. 9, Инв. № 964, 972, 976; л. 1; 1048; 1049. /Писма на Златарски до Дринов/.

планове, кани го на международни форуми на руската наука.⁸⁸ Златарски приема от Дринов и доразработва множество теми в изследователската си работа.

Дринов упражнява голямо влияние на Златарски, което той сам признава. По случай 30-годишната научна дейност на Дринов Златарски пише една историографска студия, в която разглеждайки приносите на учения за развитието на националната ни историческа наука посочва и себе си като негов ученик и пряк последовател.⁸⁹ Безспорно е, че Дринов допринася Златарски да усъвършенства методите си на изследване. Но не в това можем да търсим най-голямото влияние на Дринов. То се проявява най-вече чрез отношението му към изучаването на българската история, което става пример за Златарски. Девизът на Дринов – „всеки народ почита своята страна и ревностно я изучава като едно от най-свещените си достояния“⁹⁰ – се превръща в ръководна идея за Златарски още в първите години на плодотворната му работа. Подобно на Дринов и Златарски воюва за правата на българската нация чрез историческите си изследвания, доказва приносите ѝ в напредъка на славянския, а и на европейския свят.

От Дринов Златарски наследява чувството за дълг към младата българска наука. И той се грижи за подготовката на историческите кадри, за развитието на българските научни центрове.

Следователно Дринов изиграва важна роля в живота на Златарски, давайки му пример за нравствена и гражданска позиция, пример как трябва да се работи за развитието на българската историческа наука, култура и образование. Златарски става достоен продължител на делото на Дринов.

Богатата научна кореспонденция между Златарски и проф. Константин Иречек говори, че и големият чешки славист оказва влияние при изграждането на научната и обществената позиция на нашия учен. Кореспонденцията започва в период, когато Златарски вече е натрупал значителен преподавателски и изследователски опит.⁹¹ И в тази кореспонденция се чувства уважението от страна на по-младия учен към заслугите на големия славист. И тук в писмата се разменя научна информация. Златарски получава оценки за изследванията си и съвети, които го стимулират към усилената работа, към следване на начертания път.⁹²

88 За тези отношения вж. Тодорова, К. Цит. съч., с. 233-236, а също НАБАН, ф.9, Инв. № 965; 1048; 963.

89 Златарски, В. Поглед на 30-годишната научно-книжовна дейтелност на проф. М. С. Дринов – В: Сборник за юбилея на проф. М. С. Дринов. С., 1900, с.69.

90 Пак там, с.35.

91 За началото ѝ вж. Тодорова, Кр. цит.соч., с. 238

92 НАБАН, ф.9, Инв. № 1032, 1044, 1031, 1033.

Влиянието на Иречек върху Златарски бихме могли да потърсим и по косвен път. Във връзка с 50-годишнината на Иречек Златарски изследва голямата му роля за развитието, и организационното изграждане на българската култура и наука и безспорно се учи от неговия опит.⁹³ Бихме могли да предположим, че и идеята му да напише цялостна история на българския народ в известна степен е дошла под влияние на „Историята“ на Иречек.

Придържайки се към разбиранията на Дринов и Иречек за призванието на учения да бъде и общественик, Златарски развива богата научно-организаторска и обществена дейност.

Преди всичко Златарски съсредоточава усилията си към усъвършенстване на университетските кадри след завършване на висшето им образование. Продължава да им влияе, да ги напътства. Израз на това е участието му в постоянните изпити за учители по история за средните училища. Златарски участва често и в конференции на учителите, изнася „доклади“ пред тях.⁹⁴ Занимава се и с рецензиране на учебници за училищата.⁹⁵ С грижа за издигане нивото на преподаванията по история е свързана и част от дейността му в Историческото дружество. Той е член на ръководството на дружеството още от създаването му (1901)⁹⁶ и активно работи за изпълнението на тази програма.

Златарски активно сътрудничи на тогавашното Министерство на народното просвещение. Той изпълнява многобройни негови разпоредби, с което съдейства за разработването на исторически програми и за изграждане на местни културно- исторически центрове. Той често е командирован за установяване ценността на исторически и археологически обекти.⁹⁷

Златарски е назначен в комисията за изработване на правилник за уредбата и управлението на народните музеи в София и Пловдив.⁹⁸ Изпълнява стриктно поръчението на МНП за „щателна ревизия“ на Пловдивския народен музей.⁹⁹

93 Златарски, В. Дейността на д-р Константин Иречек в България (Послучай 50-годишнината от рождението му.) - П. СпБКД. кн. LXVI, 1906.

94 Тодорова, К. Цит. съч., с. 185-186.

95 НАБАН, ф. 9, Инв. № 2512. /Писмо от МНП № 4975 от 13 май 1899 г. до Златарски.

Натоварват го с рецензиране на учебник по история за III клас на средните училища./

96 Любенова, Л. Из историята на Историческото дружество в София 1901-1944. - В: Сборник България 1300. С., т. III, 1983, с. 103-104.

97 НАБАН, ф. 9, Инв. № 2501 /Командировка на Златарски в Шумен, Сливенска, Бургаска и Варненска околия за събиране на историко-археологически материал. Съдържа и част от отчета на Златарски (1896 г.); Инв. № 2523 /Командировка в Търново по повод на археологически разкопки (1900 г.); Инв. № 2524 /Рапорт на Златарски до МНП във връзка с откриването на църква и надписи в с. Яково, Преславска околия. (1900 г.); Инв. № 2548 /Писмо на МНП - командировка на Златарски в Глава Панега, за да оцени новооткрити старини (1903 г.)/.

98 Пак там, Инв. № 2507.

99 Пак там, Инв. № 2503.

Голяма е ролята на В. Златарски още в интересуващия ни период за развитието на Българското книжовно дружество (от 1911-БАН). В него като дописен член ученият е приет през 1898 г., а за действителен член на Историко-филологическия клон през 1900 година. От следващата година (до 1921) той е секретар на клона.¹⁰⁰ Тук още от 1898 г. Златарски активно съдейства за издигане престижа на българската наука.

Утвърдил се в края на XIX и началото на XX в. като талантлив учен, Златарски получава от множество просветни и регионални организации, а и от частни лица, молби за съдействие и помощ при решаване на занимаващи ги въпроси от българското минало. Така например комитетът за „История на гр. Сливен му изпраща ръкопис с молба за рецензия. В отговора си ученият дава ред напътствия, прави допълнения по текста.¹⁰¹ Интересна е кореспонденцията му с полк. Абаджиев, служещ в околностите на Асеновград, който е натоварен със събирането на средства за възстановяване надписа при Асеновата крепост и църквата. Той живо се интересува от историята на региона, моли Златарски за литература, за практически съвети, които да го предпазят от грешки при реставрацията.¹⁰²

Златарски често е канен от различни редакции на вестници и списания да им сътрудничи, става член на редакционния комитет на сп. „Български преглед“, участва в различни чествания, свързани с нашето минало. Тази отзивчивост към нуждите на обществото от исторически знания Златарски проявява особено силно по-късно (след 1909 г.)¹⁰³

Ролята на активен популяризатор на исторически знания Златарски осъществява чрез Историческото дружество в София. Той неуморно работи за реализиране на програмата на дружеството, дълго още преди да оглави неговото ръководство, заема се с редактирането на изданието му – „Известия“, изнася множество лекции и сказки.¹⁰⁴

За нас е важно да видим и политическата ориентация на учения, неговото отношение към съвременната му политическа действителност. Златарски спазва принципа, характерен за учените позитивисти, да не участва в политическия живот на страната. За този свой принцип той пише на брат си Стефан още през 1882 г.¹⁰⁵

100 100 години БАН (1869-1969). С., 1969, с. 232; Божков, Ст. БАН кратък очерк, С., 1969, с. 25; Петров, П., цит. съч., с. 285.

101 НАБАН, ф. 9, Инв. № 2546, 2547. /Писма между Златарски и Комитета/.

102 Пак там, Инв. № 919, 934, 2519. /Писма между Златарски и полк. Абаджиев/.

103 Тодорова, Кр. цит. съч., с. 207-209.

104 Любенова, Л. Из историята... с. 104, 105, 106.

105 Това писмо, наречено „изповед“ от дъщерята на Златарски показва ясното му отношение по този въпрос: Туй /работата във Висшето училище – б.м./ е единственият способ, чрез които аз ще мога да се предпазя от главната зараза – партийното дело в нашето общество“ – Тодорова, Кр. цит. съч., с. 53.

и съумява да го отстои до края на живота си. Златарски отказва ред покани от управляващите партии да заеме различни представителни или изпълнителски постове в политическата йерархия в страната.¹⁰⁶ Той остава верен на убеждението си, че само чрез науката би могъл да служи на обществото, да съдейства за напредъка на страната. И често в някои лекции, в публикации или бележки, останали в архива му, намираме преки упреци към управляващите среди в страната. Определяйки управлението на всички партии до 1903 г. като „политическо безпринципие“, той разкрива „люшкането“ им във външнополитическата сфера. Това „люшкане“ свързва с непознаването на българската история от управляващите среди. „Всички грешки на нашите държавни лидери се дължат – пише Златарски – струва ми се няма да бъде преувеличено, ако кажа, изключително за туй, защото те не са знаели нашата история, тъй както би трябвало и са длъжни да знаят, защото, когато са се решавали на известна политическа и икономическа стъпка не са се заглеждали назад във миналото на нашия народ, не са търсили органическа връзка на момента с настоящето и не са черпили оттам данни и основи за своята държавна дейност.“¹⁰⁷ Като всички големи учени Златарски е хуманист и демократ по убеждение, защитава „принципа на човешката свобода, която самата природа е вродила в човешката душа и която прави народите щастливи и способни за самостоятелна дейност, която ги въвежда в общочовешкото течение на прогреса, на цивилизацията.“¹⁰⁸

Утвърждавайки се като учен, преподавател, организатор и популяризатор на българската историческа наука още в периода до 1906, Златарски създава условия за последвалия разцвет на буржоазната историография у нас към 30-те години на века.

106 Тодорова. Кр. цит. съч., с. 198..

107 НАБАН, ф. 9, оп. 11, Инв. № 71, л. 2.

108 Златарски, В. Спомен за 20 април 1876 г. – Българска сбирка, кн. 5, 1903, с. 283.

Глава втора

ФИЛОСОФСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРИНЦИПИ НА ВАСИЛ ЗЛАТАРСКИ

Да се определи принадлежността на даден учен към някое направление в историческата наука е сложна задача. Преценката се затруднява не само поради необходимостта да се анализира многостранното творчество на учения, но и поради необходимостта да се вникне в националните особености, които направлението придобиват.

Принадлежността на Златарски към позитивистичното направление следва да определим, опирайки се както на научните му трудове, така и на лекционните му курсове от изследвания период. Целта е да установим методологическите и методическите принципи на учения, да видим ролята на историка-учен и историка-преподавател по българско средновековие в развитието на това направление.

Неразработеността на българската история във времето, в което Златарски започва своята научно-изследователска и преподавателска дейност, е причина той да се ориентира към конкретното изучаване на историческите събития и процеси. Поставяйки си тази задача, Златарски не отделя място в творчеството си за теоретичното разработване на проблемите на историческата наука. Но все пак в много от конкретните си работи (студии, статии, лекции, рецензии) засяга ред въпроси от философията на историческото познание. Нещо повече, сам определя мястото си в развитието на българската историография. В труда си „Преглед на 30-годишната научно-книжовна дейтелност на проф. М. С. Дринов“ той включва себе си като учен и преподавател към „третия етап“ в развитието на българската историческа наука, в т.нар. „критично-научно“

направление.¹ Този термин, предложен от него, и до днес с известни уговорки се приема за обозначавање дейността на българските историци, определени като позитивисти. „Истинското критично научно разработване на нашата история собствено се захваща – пише Златарски – в третия период на нашата историография, който се почва от края на 60-те години и се продължава до днес. Това е времето, когато тя преминава в ръцете на специално подготвени лица, които вече притежават необходимия научен багаж, усвоили са вече надлежащия исторически метод и критика и принадлежат към известна историческа школа. Това е периодът, когато се почва всестранното научно-критично разработване и културно – историческо изложение на българската история“², когато „разработката на отечествената ни история“ се издига „съгласно с изискванията на съвременната историческа наука“³. Като методологична и методична програма за цялостното му творчество звучи встъпителната, уводната му лекция, четена във Висшето училище, „Главните периоди в българската история“.⁴ В нея засяга редица въпроси на теорията на историческото познание, характерни за представителите на позитивистичното направление. Златарски се спира на проблема за познаваемостта на историческия процес. Отхвърляйки умозрението като средство за получаване на знания, той говори за обективност, за закономерност в историческото развитие. Според него „историкът не създава събитията, нито пък може да измени тяхното течение; те възникват, следват и се развиват по естествените исторически закони.“⁵ Закономерността в историческия процес от своя страна пък създава възможност да се проследи неговото многообразие и единство.⁶ Виждането на Златарски за закономерността на историческия процес се проявява и в отхвърлянето на случайността – „случаят не може да има място в историята, докато признаваме съществуването на исторически закони“. Според него „всяко явление в духовния и във физическия мир си има причините“.⁷ За Златарски откриването на причинността, на връзките между явленията и събитията⁸ е основно средство за опознаване на историческия процес. Той подчертава, че всички явления, факти, дейст-

1 Златарски, В. Преглед на 30-годишната научно-книжовна деятелност на проф. М. С. Дринов. Сборник за юбилея на проф. М. С. Дринов, С., 1900, с. 69.

2 Пак там, с. 68-69.

3 Пак там, с. 69.

4 Златарски, В. Главните периоди в българската история. – Бълг. пр., кн. 2, 1896, с. 23-37.

5 Пак там, с. 26.

6 Пак там, с. 23, 24, 26.

7 Пак там, с. 29.

8 Велева, М. Развитие на историческата наука в България след Освобождението. – Сборник от лекциите по следдипломна квалификация, С. т. II, с. 87.

вия на масите и на отделната личност имат своя причинен носител, а и отражение в следващите етапи от развитието на обществото. „Но като казваме това /че някои лица и събития: изпъкват в историята – б.м./, ние не щем да кажем, че подобни лица или събития са възникнали сами по себе си и съставят едно отделно самостоятелно явление, което може да съществува без свързка с предното и следното, с миналото и бъдещето“.⁹ Отнасяйки; тези разбирания към конкретната работа на историка, посочва: „На историка лежи само да „схване тези естествено определени епохи, тази естествена групировка, да ги изследва и определи тяхната вътрешна свързка, тяхното взаимно отношение в историята на човечеството или историята на един народ“.¹⁰ С тези свои разбирания Златарски се проявява като привърженик на характерния за позитивистите т.нар. генетичен метод на изследване.

Говорейки за причинността, Златарски има предвид всички явления – и базисни, и надстроечни, ако употребим марксистката терминология. „И тъй според съвременните изисквания на историографията историкът е длъжен при изложението съдбините на известен народ да съедини прагматизма с културата на този народ, и при това в тяхното постоянно и сложно взаимодействие, т.е. той трябва да разглежда такива прагматически фактове, които имат важно значение за културата, и такива културни, фактове, които предизвикват прагматическо движение.“¹¹ В понятието прагматизъм или прагматическа история Златарски включва политическата история: вътрешен политически живот, войни, въстания, външнополитически отношения на държавата; а в понятието култура или културна история – материалния, духовния и обществения живот, състоянието на класите и класовите отношения, икономическото развитие. „Като изучаваме и градим прагматическата история -пояснява Златарски, – ние образуваме дълги вериги – от фактове, т.е. дела и събития, взаимното отношение на които се изразява с думите причина и следствие“ и „когато пък изучаваме и уреждаме културната история, ние създаваме дълги, редове от други фактове, т.е. форми и образи на. бита, образоваността, гражданствеността, и отношенията между тези фактове ние определяме като фазиси и моменти от видоизмененията и развитието на формите и образите.“¹² Целта на учения е чрез това да формулира .виждания за- закономерната същност на историческия процес. След като обосновава нуждата от съчетаването на прагматическата с културната история, той обобщава: „Ако задачата на историка е да възпроизведе това, което е

9 Златарски, В. Главните периоди... с.23

10 Пак там, с. 26.

11 НАБАН, ф. 9 Инв. № 332, л3. /Лекция – „Въведение“ в българската история/.

12 Пак там, л.2.

било тъй, както е било, то при градежа и изложението на историята в основата трябва да бъде турена именно идеята за взаимодействието на прагматизма и културата, на дейността с нейните условия и резултати и средата с нейните мотиви и изменливите продукти на дейността. Такава е същността на историческия процес и с тази негова същност се определя най-добрият способ за градежа на общата история на отделните страни и цялото човечество“.¹³

Друг важен елемент от теоретическото познание на Златарски е, присъщият на позитивистите еволюционизъм, схващането, че обществото постоянно се развива в прогресивна линия, без повтораемост на историческите събития.¹⁴ Наистина ученият говори за периоди, за епохи в историческото развитие, които се разграничават: „В историческия живот на народите произлизат такива събития, които по своята важност и грандиозност се явяват като завършители на една строго определена и по-обширна епоха, на един цял период в историята.“¹⁵ Но тези събития са предшествани, а и самите те, макар и носещи промяна, са резултат от „постепенно развитие“.¹⁶ Тези позиции на Златарски го сближават с едностранчивостта на еволюционизма на Спенсър, който свежда развитието до постепенни количествени изменения.

Не срещаме у Златарски определение за водещия фактор в историческия процес. У нас се е наложило схващането, че той принадлежи към държавно-правната школа в позитивистичното направление, т.е. към онази школа, която отдава първостепенно значение на държавно-правните институции. И наистина критерият, към който се придържа за разграничаване на периодите в българската история, е държавността. В уводната си лекция ученият класифицира като най-големи периоди т. нар. от него „стара“ и „нова“ българска история, като между тях лежи периодът на османското владичество. Към първия основен период – старата история – отнася времето „от възникването на българското царство в края на VII в. до падането му под турско иго в края на XIV в.“.¹⁷ Отново въз основа на принципа на държавността старата българска история е разделена на „три главни периода, а именно: първи, от края на VII в. до началото на XI в.- това е периодът на първото българско царство, втори, от началото на XI в. до втората половина на XII в. – това е периодът на византийското владичество – и, трети, от втората половина на XII в. до края на XIV в. – това е периодът на второто бъл-

13 Пак там, л. 3.

14 Златарски, В. Главните периоди... с. 29.

15 Пак там, с. 24.

16 Пак там, с. 26

17 Пак там, с. 26.

гарско царство“.¹⁸ Ако се вгледаме обаче внимателно в цялостното творчество на Златарски през интересувания ни период няма да намерим други доказателства освен при периодизацията за принадлежността му към споменатата школа. Както ще видим по-долу, в зависимост от информацията, която изворите му дават, той приема за водещи в историческия процес различни фактори. Дори и по отношение на периодизацията не винаги застъпва държавно-правния принцип.

Служейки си с генетичния метод на анализ, в редица работи, като например в студията си „Нови известия за най- древния период от българската история“, Златарски връща долната граница на старата история далеч във времето, разглежда подробно като част от нея историята на прабългарите, а и на балканските славяни в преддържавния им период. Тази линия да изследва историята на двата основни етнически елементи при образуването на държавата ни е породена от виждането му за причинността в историческото развитие. Тя, а и интересът на Златарски към политическите и географските условия, в която се формира „Първото българско царство“, се проследяват в много от ранните му трудове¹⁹ и лекции²⁰. Така например в първата си лекция, в която посочва плана на университетските си четения по българска история, той предлага следната програма: „I. История на Балканския полуостров до заселението му от славяните: 1. Първобитното население на Балканския полуостров и неговата съдба до началото на великото преселение на народите. 2. Съдбата на Балканския полуостров през времето на великото преселение на народите.“ – като първи дял – и „II. Заселението на Балканския полуостров от славяните: 1. Разни теории за заселението на Балканския полуостров от славяните. 2. Заселението на полуострова от славяните“²¹ – като втори дял. Тази периодизация, отговаряща напълно и на съвременното виждане,²² като изключим встъпителната лекция, е приложена изцяло в университетските курсове на Златарски.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Златарски, В. Основанието на българското царство. – ПСпБКД, т. LXII, 1903, Българските князе от рода Дуло. – ПСпБКД, т. LXIII, 1903, България през VIII век. – ПСпБКД, т. LXIII, 1903.

²⁰ НАБАН, ф.9, Инв. № 337,338,339 – Първобитното население на Балканския полуостров и неговата съдба до великото преселение на народите; Инв. № 341 – Съдбата на Балканския полуостров през време на великото преселение на народите; Инв. № 342 – Заселението на Балканския полуостров от славяните: Разни теории за заселението на Балканския полуостров от славяните; Инв. № 343,344 – Заселването на Балканския полуостров от славяните.

²¹ НАБАН, ф.9, Инв. № 331 – Програма за общия материал по българска история, л.1.

²² Петров, П. Васил Златарски като историк на средновековна България. – т. 32, ИБИД, С. 1978, с.287.

Интерес предизвиква и въпросът за терминологичното определение и пълнеж на понятието „стара история“. От съвременни методологични позиции хронологичните граници, посочени от Златарски за старата история, определят средновековния период в развитието на българската държава: зараждане, постепенно развитие до средата на IX в., утвърждаване през втората половина на IX в. и през X в., засилване на процесите през периода на византийското владичество, разцвет през XIII – XIV век.²³ Златарски почти не употребява термините средновековие или средни векове, те почти изцяло са заменени със стара история. Освен това никъде в ранните си произведения ученият не се спира на същностната характеристика на термина, който е възприел, а само изяснява някои негови елементи в конкретно историческите си изследвания.²⁴ Отбелязване на термина „средни векове“ намираме в тефтерче на Златарски от студентските му години в Петербург.²⁵ Там не е посочено чие е това виждане, записано е фрагментарно и след това никога не е използвано.

Каква хронологична и същностна характеристика Златарски дава на втория основен период в историческото развитие на българския народ, на т.нар. от него „нова история“, можем да разберем от конкретно историческите му изследвания. При определяне крайните граници на новата история той пак взема за основа държавния принцип. „Нашата нова история“ според него е „трети период на самостоятелна България“.²⁶ Следователно започва с възстановяването на българската държава след Руско-турската война от 1877-1878 г. и продължава във времето, в което ученият живее. Или от съвременна гледна точка това е периодът на капиталистическото развитие на българското общество след възстановяването на държавната независимост. Но и тук, както при определянето на рамките на старата история, Златарски изхожда и от причинността в историческия процес. Затова долната граница на периода отново се отдалечава във времето – до 1762 г.²⁷, свързва се с делото на Паисий Хилендарски. Съдържанието на този вътрешен исторически отрязък /до Освобождението/ се изпълва според Златарски от църков-

23 История на България, Първа българска държава, т. 11, С. 1981, с. 161 сл. с. 352 сл.; Втора българска държава, т. III, С., 1982, с. 34, с.191.

24 Златарски прави това в: Приемниците на Омуртаг /1896/, Два известни български надписа от IX век /1898/, Г. Баласчев, Новонайденият надпис от времето на цар Симеона /1898/, Ивайло и Момчил. Сравнителна характеристика /1899/, Един от провадийските Омортагови надписи /1903/, Основанието на българското царство, Българските князе от рода Дуло, България през VIII век /1903/, Въпросът о произхождении болгарского царя Ивана Александра /1906/.

25 НАБАН, ф.9, Инв. № 16, л. 2.

26 Златарски, В. Главните периоди с.37

27 Златарски, В. История во кратце о болгарскомъ народе славенскомъ, сочинися и списася въ лето 1792 Спиридономъ Иеросхимонахомъ. С., 1900, с.1

ните борби, културният подем и политическите борби²⁸ на народа ни. Той е определен от ученият като Възраждане.²⁹

За периода на османското владичество у нас през XV – втората половина на XVIII в. Златарски не дава никакви преки характеристики. Може би косвена оценка се съдържа във встъпителната му лекция „Главните периоди в българската история“: „Не завършват ли те /събитията, свързани с ликвидирането на българската политическа независимост-б.м./ оня блажен живот на свободата, когато известен народ свободно върви по пътя на прогреса за достигането на народния идеал? И не начеват ли те от угнетения живот на робството, когато народът трябва да се откаже от прогреса, да забрави навреме народния идеал и да влезе в борба за съществуване?“³⁰ Определяйки същността на периода като борба за съществуване, до 1906 г. Златарски не се занимава с изследването му. Изключение правят някои извороведски работи³¹, в които той засяга отделни страни на настъпилите промени в българските земи след нашествието на турците. Срещат се и някои общи споменавания в изследванията му върху възрожденската епоха.

Друг важен елемент, който би могъл да ни помогне при изясняване на методологичните позиции на Златарски, е изборът на тематика. При него този избор се е диктувал най-вече от почти пълната неработеност на историята ни.³²

Държейки сметка за състоянието на българската историография тогава, Златарски констатира, че не е разкрита събитийната страна на българската история, че не са установени и използвани всички възможни извори. „Историкът, който би се решил да пише българска история, заключава Златарски, – е лишен от твърда почва, върху която той би базирал изследванията си.“ Задачата се усложнява поради недостатъчната собствена изворова база, която би станала „канава при изучаване на нашата история“³³ и необходимостта да се търсят чужди извори. Според учения възстановяването на събитийната картина се затруднява още повече поради силното влияние на Византия „в материалния, духовния и обществения живот на българите“³⁴, довело до преплитане на български с чужди културни форми.

„Естествено е – пише Златарски, – че при такива едни трудности първата задача на съвременния български историк е: 1, да събере

28 Златарски, В. Спомен за 20 април 1876 год. – Българска сбирка, кн.5, 1903, с. 280-281.

29 Златарски, В. Д-р. Ив. Касабов, Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. ПСпБАН, 1905, с.454.

30 Златарски, В. Главните периоди.... с.25.

31 Златарски, В. Един български надпис: от XV век /1900/; Надпис от гр. Шумен /1902/.

32 Велева, М. цит. съч., с. 86.

33 НАБАН, ф 9. Инв. № 332, л.3.

34 Пак там, л.4.

материал, 2, да го провери, като го подложи на най- строга критика, и 3, да го разположи в строга хронологическа последователност, с други думи, най-напред той трябва да възстанови фактическата страна. на нашата история, доколкото позволява известния за сега материал. И действително, историческата критика даже при такива едни неблагоприятни условия поднася на българската историография вече толкова събран материал, щото историкът е в състояние по него да представи само схематическо изложение на нашата история. Казваме само схематическо изложение, защото за пълно прагматическо не може и да се мисли: проблемите са още много и чувствителни; има събития в българската история, които остават и до днес за нас непонятни или не могат да бъдат поставени в свързка нито с предните, нито със следните събития“.³⁵

Като преподавател Златарски вижда своята роля в групиране на известния му материал така, че да даде на студентите „едно общо представление за вървежа на събитията от отечествената история.“³⁶ Но той подчертава, че там, където условията позволяват, ще се стреми да изясни :и вътрешните зависимости между фактите и явленията.

Изборът на темите при Златарски е свързан със съзнанието за отговорност пред бъдещето на младата тогава българска държава. „Това /изучаването на българската история – б.м./ ни се налага от самите съвременни нужди и потреби на нашия живот да си изясним по-добре и правилно да разберем, от една страна, главните фактори, които са създали и вдигали нашия исторически живот и са давали тая или друга посока в съдбините на нашия народ, а от друга страна, ако искаме да определим строго и точно задачите, а заедно е това и желанията, и стремленията съвременни, и бъдещи на българския народ, за да можем да се избавим от ново политическо и културно блуждение, в което сме се намирали и намираме и както ни е карало, колчим настъпят за България и българския народ по-светли, по-жизнерадостни времена, да почваме, тоест да кажа, историята си отначало, без да се погрижим да намерим свързка на миналото с настоящето и бъдещето.“³⁷

Най-добре бихме могли да установим принадлежността на Златарски към позитивистичното направление в историческата наука, като видим каква методология и методи прилага при изследване на българското средновековие.

Трудовете на Златарски обикновено започват с обосноваване на темата, нейната важност при търсенето на историческата истина,

35 Пак там, л.3.

36 Пак там, л.4.

37 НАБАН, ф.9, оп. 0, а.е. 71, л1. /Ръкопис без заглавие/

значението ѝ.³⁸ Първоначално се обяснява дали дадената тема е изследвана или не в научната литература, от кого, какъв е интересът към нея,³⁹ господства ли определено становище. След това обстойно се представят и оценяват тезите и изследователските методи на авторите. Златарски е крайно етичен към колегите си. Той отбелязва достойнствата на изследванията, приносните им страни, проявява уважение към предходниците си в научното изследване⁴⁰, но не се отнася безкритично към тях.

Критичното разглеждане на научната литература е съществен елемент от методологичната позиция и методика на Златарски. То е продиктувано от характерния за позитивистите стремеж към изчерпателност и прецизност в работата, от желанието на нашия учен да постави на стабилни научни основи изучаването на българската история. Ето как Златарски конкретно прави това. Най-напред той представя автора и съчинението му,⁴¹ по реда на написването им.⁴² Следващият елемент е критичното излагане на основните тези на автора. Те са проследени от етапа на формирането им, като с цитати или разказ са представени разсъжденията на автора.⁴³ Понякога цитатите са дълги. С това от, една страна, Златарски постига обективност при последвалата критика, а от друга, пълнота на информацията за последните изследвания върху миналото

38 „От началото на IX в. почва нов период в българската история: от това време се прекратяват ония вътрешни династични междуособици, оная борба на етническите партии, които разкъсваха младата България в течение на цели 50 години, и се начева бързото политическо издигане и териториално разширение на българската държава; сблъскванията на българите от това време не се ограничават само с една само Византия, но и се насочват и към Западния свят, а техните походи и войни не са били вече за една само цел за грабеж, но и за завоевания, в които ясно се отпечатват заветните стремления на българските князе спрямо своите съседи. Този обрат в политиката на България се дължи изключително на новата династия, която се покачи на българския престол в първите години на IX век.“ – Приемниците на Омуртаг. – В: Васил Златарски, Избрани произведения, т. I, С., 1972, с. 154.

39 „Първоначалната история на старите българи..., е била до сега предмет на доста научни изследвания, В края на миналото столетие /XVIII – б.м./ се явиха две диаметрални противоположни теории за народността на древните българи и техните отношения към покорените мизийски славяни, развиха се успоредно и създадоха цяла отделна литература. Последователите на Тунман и Енгал, от една, а, от друга, – Венелин еднакво усърдно разработваха, щом се намереха нови паметници, всички известен материал, тъй щото техните трудове ни представят различни фази в развитието на въпроса. При всичко, че в сегашно време тъй наречената неславянска теория се ползва в историята с гражданското право, все пак полемика между представителите на двете теории продължава. – В: „Нови известия за най-древния период на българската история, Васил Златарски, Избрани произведения, т. I, с. 19.

40 Вж. напр. Златарски, В. Два известни... с. 142.

41 Златарски, В. Из старата история на българите. – Българска сбирка, кн. 1, 1905, с. 19.

42 Златарски, В. Два известни... с. 138.

43 Златарски, В. Кой е бил Тудор Черноризец Доксов? Бълг. пр., кн. 3, 1897, с. 43.

ни.⁴⁴ Важен етап е анализът на изворите, използвани от учените. това е най-съществената част от критиката към научната литература. Златарски изисква от автора да е запознат максимално добре с всички известни извори за дадена епоха или събитие, което ще разглежда: „Нам ни се струва, че в подобни малко известни въпроси /титлите на българските „владетели“ – б.м./ изследвачът може да доде до малко-много правдоподобни резултати само, ако той събере всички свидетелства на известните досега исторически извори, после ги сравни, определи техните взаимни отношения и оцени историческата им стойност, а не да държи само за един извор.“⁴⁵ Самоизползването на различни по произход⁴⁶ и вид извори⁴⁷ би довело до истинност и точност на информацията. Аргументираността на всяка теза е важно условие за нейната истинност.⁴⁸ Златарски проявява твърде негативно отношение към изводи, които не са обосновани,⁴⁹ а са построени на предположения и безкритично използване на изворите. Важно условие при работата с изворите е изследователите да не подхождат пристрастно към тях, а критично. „Причината за това разногласие у новите историци /за приемника на Омуртаг – б.м./ трябва да се търси – пише Златарски – в туй, че те, като оставяли без внимание известието на Амартоловия продължител /а също и на Лъв Граматик/, давали предпочитание едни на Константин /Багрянородни-б.м./, други на Теофан, а трети пък са се старали да примирят известията на тези последните. Нам ни се струва, че известията на тези тримата писатели трябва да се разглеждат в съвместно съпоставяне, за да може да се определи доколко те се взаимно оправдават или отрицават, и по този начин може да се отстрани тяхното взаимно разноречие и да се установи как трябва да гледаме на всяко от тях.“⁵⁰ Необходимо е авторите да не подхождат към работата си с предварително подготвени тези, с предубеденост.⁵¹ В случая виждаме застъпен един от основните

44 Златарски, В. П. А. Сырку. Старинная Чепинская крепость. Бълг. Пр., кн.5, 1899, с. 124

45 Златарски, В. Г. Баласчев, Новонайденият надпис от времето на цар Симеон. СбНУНК, кн. XV, 1898, с. 20-21

46 Пак там, с. 20.

47 Златарски, В. Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий. – Летопис на БКД, кн. 6, 1906, с. 148.

48 Златарски, В. К. и Х. В. Шкорпил. Паметници на гр. Одессос-Варна. – Бълг. пр. кн. 3, 1898, с. 122

49 Златарски, В. Въпросъ о происхожденіи болгарского царя Ивана-Александра. – С.Пб., 1906, с.19. /„Конечно, если бы мы решились следовать приему Николаевича и Средко-вича /за произхода на цар Иван Александър – б.м./, могли бы сделать массу предположеніями, но они всегда останутся простыми предположеніями и не только не будет шагомъ к истине, а напротив, еще более затемнять ее“/

50 Златарски, В. Приемниците на..., с.160

51 Златарски, В. Georges N. Hadjidakis, Du caractere hellenique des anciens macedoniene. Бълг. пр. кн. 3, 1897, с. 121.

принципи на позитивистичното направление – до истината да се достига чрез опита, чрез анализа на известната информация, а не априорно да се изграждат мнения, а след това да се добавя подходящ материал за доказателство.

Златарски проявява голяма критичност към работата с изворите и цитирането им. Според него изворите трябва да бъдат, разбира се при възможност, четени в оригинал; да бъдат разработвани не фрагментарно, а цялостно, което би довело до максимално вникване в същността им. Когато се заимстват цитати от друг автор те трябва да бъдат проверени, да не се допуска предоверяване, водещо до грешни изводи.⁵²

Обикновено Златарски дава преценка и на самия извор – важността му за изследвания период, достоверността на информацията в него.⁵³ За целта обръща внимание на това дали е оригинал или препис, датира го. Понякога се спира и на самия автор на извора – на методите и пристрастията му.

Най-често използваният метод за критика на позицията на даден автор е този чрез нов анализ на същите извори, с които той е изградил твърденията си. Изворът за Златарски е основен критерий за промяна или утвърждаване на едно становище.⁵⁴ Подготовката на Златарски и познанията му върху класическите езици му позволяват да допълва пропуските в превода, да поправя неточностите, а оттам – и да коригира неверните становища⁵⁵ при новото тълкуване на информацията от източника,⁵⁶ проличава умението му да си служи с историческата логика, да се ориентира цялостно в конкретната ситуация и в общите тенденции на развитие.

Златарски е особено критичен към авторите в случаите, когато констатира, че извори или сведения са останали неизвестни или неиз-

52 Така напр. Златарски пише: „Впрочем, трябва да се забележи, че проф. Дринов...все пак не е експлоатирал съвсем всичките писма, които се касаят до българските дела, и не ги е издирил, както трябваше да очакваме; тъй, както се види, не ги е чел в оригинала, а се е задоволил само с онези преведени откъслечи, които ние срещаме в биографията на Николая Мистика, вместена в „Творения св. Отцевъ“, после той не е разработил достатъчно всичките извори, от които се е ползувал, и най-после не е проверявал цитатите на ония нови историци, от трудовете на които се е ползувал.“ – Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския цар Симеона. СбМНП, кн.Х, 1894, с. 379-380

53 Златарски, В. Въпросъ о присхожденіе..., с. 23.

54 По повод мнението на Дринов за ранното заселение на славяните на Балканите напр. той пише: „Поради това и днес още не може да се счита теорията на Дринова за окончателно опровергава и няма да се счита дотогава, докато не се яви нов труд, който да разгледа и разясни старата етнография на Югоизточна Европа въз основа на направените за последно време нови издирвания от отделните страни на този толкова важен въпрос.“ – Поглед на 30-годишната... с. 51.

55 Златарски, В. Два известни..., с.138.

56 Златарски, В. Писмата на цариградския..., кн. XII, 1895, с. 195.

ползвани от тях.⁵⁷ За прецизността на критиката в това отношение му помага отличното познаване на изворовата база и литературата върху българската история. Златарски обстойно представя нововъведения документ /автор, вътрешна и външна характеристика/, съпоставя го с посочените в даденото произведение извори, прави изводи за достоверността на изказаното становище.⁵⁸ Този метод не само му позволява да разкрие вярно миналото ни, но и да се противопостави на тенденциозни мнения, получили приоритет в историческата наука. Така например, чрез въвеждането на нови извори той оборва твърдението на К. Николаевич за сръбския произход на Иван Александър.⁵⁹

При прегледа на литературата Златарски съпоставя, прави сравнителната характеристика на изказаните мнения.⁶⁰ С това цели, да покаже основните разлики в позициите на изследователите, да отсее позитивното знание, което да приложи при изследването на българското минало.

Такъв е като цяло първият етап от работата на Златарски в случаите, когато разполага с научни съчинения по въпросите, които ще изследва. Следващият етап е обстойно разглеждане на изворовата база, върху която стъпва. Той е първи, когато ученият не разполага с научна литература.

Проблемът, който постоянно вълнува учения, е този за информационната основа за изследване на българската история, за възможността тя да бъде обективно възстановена. Съзнавайки бедността на тази основа, още с първите си стъпки в науката той започва да се занимава с изворите за българското минало.⁶¹ Издирването и обнародването предимно на писмени паметници става негова постоянна грижа. Златарски се заема и с ново научно издаване на дотогава публикувани документи, допълва празноти в текстовете, поправя грешки в преводите, преосмисля тълкуванието им.⁶²

Тази грижа е декларирана от Златарски в съставения от него и Димитър Агура правилник на историческото дружество в София.⁶³

Основният вид извори, използвани от учения, са писмените: хроники, летописи, епиграфски паметници, епистоларен материал, истории от средновековни писатели. Златарски рядко включва в анализите си археологически материал, въпреки че го оценява

57 Златарски, В. Баласчев..., с. 21-22.

58 Златарски, В. Из старата..., с. 20-21.

59 Златарски, В. Въпросъ о..., с.9

60 Златарски, В. Приемниците..., с.159.

61 Вж.напр. Златарски, В. Писмата на византийския император Романа Лакапена до българския цар Симеона. – СБНУНК, кн.XIII, 1896; Писмата на цариградския...

62 Златарски, В. Два известни..., с. 139-142.

63 Любенова, А. Из историята на Историческото дружество в София 1901-1944. – В: България 1300, т. III, С.,1983, с.105; Велева, М. цит. съч., с. 86.

високо като историческо градиво. Предпочитаните по произход извори от Златарски са българските. Давайки им висока оценка, ученият твърди, че трябва да станат гръбнакът за възстановяването на българската история, а чуждите свидетелства да ги допълват и поясняват.⁶⁴ Но отчитайки реалността, Златарски е принуден да работи и с чужди по произход извори, сред които предпочита византийските. Тази насоченост се определя от разбирането на учения за сходството в развитието на еднотипните общества и от виждането му (усвоено от проф. Василевски⁶⁵) за взаимнообвързаността на историята на България с тази на Византия. Византийските извори често стават основна информационна база за него, „почти единствени незаменими източници при изследването и фактическото изучаване на историческите събития от старата ни политическа история“⁶⁶. От тази гледна точка той ги цени, но верен на емпиричния подход на позитивистите, ги подлага на строга критика. Условие за това е езиковата му подготовка и отличното познаване на византийското, изворознание като цяло. Златарски често цитира или предава мненията на известните тогавашни византинисти Крумбахер, Маркварт, Василевски при общата характеристика на даден извор. Самият той обосновава критичното си отношение към византийските източници: „Но византийските летописи не удовлетворяват напълно историческата критиката, защото, 1) от тях ние получаваме сведения твърде откъслечни, тъй като византийският историограф е отбелязал в своя летопис само онези събития от нашата история, които служат и за пояснение или имат тясна връзка с византийските ; 2) те са твърде често непонятни, поради разни противоречия, които наредко турят историка в, недоумение, а понякога и в погрешка; и 3) в повечето случаи те се явяват тенденциозни, защото авторите им, които почти всички са били или са лица от царски род, или хора приближени към двора, отчасти от враждебно чувство, което е породила многовековната борба между двата съседни народа, отчасти от желание да угодят на своя повелител, не са могли да запазят обективността.“⁶⁷ Ученият допълва, че византийските извори не дават почти никаква информация за вътрешно-политическото и икономическото развитие на България.⁶⁸ „Няма съмнение, че при такива свойства на византийските летописи – пише той – от историка се иска предпазлива и строга

64 Златарски, В. Г. Баласчев... с. 25.

65 Златарски, В. Василь Григориевич Васильевски. /Поменник/. – ПСпБКД, т. LXI, 1900, с. 139. /„Той повтаряше, че както българската история не може да се изучава без знанието на византийската, така и много въпроси от византийската история не могат да бъдат разяснени без знанието на българската.“/

66 Златарски, В. Писмата на цариградския... кн. X, 1894, с. 372.

67 Пак там

68 Златарски, В. България през VIII век. – ПСпБКД, т. LXIII, 1903.

критика, която само тогава може да възстанови истината⁶⁹. И Златарски винаги използва критично сведенията, както ще видим от по-нататъшния преглед на методите му на работа с изворите.

Сред чуждите по произход извори, с които Златарски си служи има и такива от западни и арабски хронисти. Той също оценява значението им, но поради слабата информация в тях и то само за отделни периоди от историята ни, ги използва значително по-малко от византийските. Тук роля може би играе до известна степен и езиковата бариера. Никъде ученият не подлага на подробен филологически анализ някой от латинските и естествено от арабските извори.

Друга група извори, които намират място в изследванията на Златарски, са тези от славянски произход, предимно руски и сръбски. Техният дял във възстановяването на историческите факти и процес е най-малък. Ученият смята, че повечето от тях не носят първична информация, съдържат легендарни елементи и затова проявява недоверие към достоверността им.⁷⁰

Включването на многобройни и разнородни изворови сведения в трудовете на Златарски създава условия за изчерпателно и многопланово разкриване на историческата истина.

Как Златарски работи с изворите. Представяйки ги, той прави своеобразен историографски анализ, разкрива историята на документите, особено ако те са основни за изследването му. Посочва първооткривателят; къде и как са използвани; особеностите на първото и последвалите издания - превод, вътрешна структура, – ако са публикувани; мястото им сред аналогичната изворова база; значението им като извор за българската история. Засяга въпроса и за критичността на издателите, гледната им точка. Понякога съобщава къде се съхранява оригиналът и какво е състоянието му в момента, какви преписи има, с какво са характерни.⁷¹

Често Златарски дава биографични сведения и за самия автор на документа. Разглежда основните моменти от политическата или църковната му дейност, заемани постове в йерархията, идейни и политически пристрастия.⁷² Златарски обръща внимание и на това дали съставителят на извора е съвременник на събитията, както и дали е конкретно свързан с тях.⁷³ Целта му е да покаже отношението на автора към фактите, които описва, а оттам да прецени

69 Златарски, В. Писмата на цариградския... кн. X, 1894, с. 272-273.

70 Златарски, В. Въпросъ о... с. 2-3.

71 Вж. напр. Златарски, В. Писмата на цариградския... кн. X, 1894, с. 373-374; Един от провадийските Омортагови надписи. – В: Васил Златарски. Избрани произведения, т. I, С., 1972, с. 212; Най-нови известия..., с. 22; Сколько бесед написал Козьма Пресвитер? Харьков, 1904, с. 38.

72 Златарски, В. Най-нови известия..., с. 20.

73 Златарски, В. Писмата на византийския..., с. 282-283

неговата обективност и следователно достоверността на сведенията.

Това са начините за представяне на авторов извор. Те не се отличават съществено от начините за представяне на материал без установен автор. Най-характерни в това отношение са българските епиграфски паметници. Тук отново намираме сведения за първооткривател, издания, особености, значение за историята ни. Естеството на този вид извори налага сведения за външните им белези и за местонахождението им. Този елемент присъства само, когато Златарски счита, че има неточности в дотогавашните обнародвания.⁷⁴

Следващият етап от работата с изворите е установяването на достоверността на съдържащите се в тях сведения. достоверността най-много се доказва чрез сравнителен анализ с друг или други извори. Това се осъществява като успоредно се цитират съпоставяните текстове или чрез разказ, допълнен с кратки цитати, за разликите (сходствата) между документите. В някои случаи Златарски изследва особеностите на езика, на който е написан паметникът. Този похват обикновено прилага към старославянските известия от чужд произход. В тези случаи се проявява като отличен познавач на развитието на старобългарския език, на характерните му изменения във времето. Златарски обръща внимание и на типологическите особености на паметниците. Установяването на достоверността на сведенията е тясно свързано с датирането на изворите. То се осъществява чрез сравняването на информацията, съдържаща се в извора, с други доказани факти. Златарски се ориентира по политически събития, църковни празници, сезони.⁷⁵ „Кого е написано това писмо (Писмо № VIII от Патриарх Николай Мистик до цар Симеон-б.м./ може да се реши донейде точно по ония доста ясни указания, които намираме в самото писмо. Патриарх Николай, като говори за предишните правители, на които Симеон е доста отмъстил и които вече са пострадали, очевидно има предвид правителството на Зоя и неговото падане, при това говори за него като факт, който е станал неотколе. Падането на Зоиното правителство, както е известно, станало в март 919 г., значи нашето писмо е писано скоро подир този преврат“.⁷⁶

След като установи достоверността на изворовия материал Златарски го използва като градиво за българската история. Извлечените факти той се стреми да съпостави с всички известни нему сведения, за да стигне до сигурни изводи и оформи убедителни стано-

⁷⁴ Златарски, В. Два известни... с. 137-140

⁷⁵ Златарски, В. Писмата на цариградския... кн. XI, 1894, с. 27.

⁷⁶ Пак там, с. 48.

вища.⁷⁷ Служейки си с генетичния метод, Златарски вписва ново-откритите факти в цялостното развитие на българската средновековна история. Установява причините за тяхното пораждање, ролята им, отражението им върху следващите събития и явления.⁷⁸ В конкретните исторически изследвания на Златарски най-добре личи становището му за закономерността на историческия процес, за неговото единство. Всяко явление има своите корени в миналото, развитие в настоящето и отражение в бъдещето.

Златарски търси основните причини, водещите фактори, т.е. двигателите – в развитието на българското общество.⁷⁹ Тук е необходимо едно уточнение – характерът на информацията от изворите диктува на Златарски до голяма степен приоритета на някоя от причините. Затова трудно бихме могли да кажем коя или кои според него са водещите фактори за историческото развитие. Към вътрешните причини за еволюцията на българското общество ученият включва политическия, социалния и икономическия фактор, а също и ролята на личността. На всеки един от тези фактори отдава различно значение в зависимост от използваните извори, но винаги търси връзката помежду им, взаимната им обусловеност. Външните причини Златарски свежда до влиянията – политически, икономически, църковни, културни, – които България търпи – от своите съседи или от страните, с които общува.⁸⁰ Преобладаващи са влиянията от страна на Византия. Наличието на византийски източници позволява на Златарски да изследва изчерпателно тези процеси. Отношенията между двете държави се следят постоянно, като във вътрешнополитическото развитие на едната или другата се търсят подтици и условия за външнополитическите им контакти.⁸¹

Златарски никога не разделя вътрешните и външните причини, разглежда ги комплексно. Това му създава възможност до голяма степен да проследи българската история в контекста на балканската и европейската история.

Състоянието на изворовата база принуждава Златарски да работи върху определени периоди от националната ни история с непреки сведения и да възстановява историческата картина по последвали или предходни за периода събития. Това се осъществява чрез логи-

77 Златарски, В. Основанието... с. 316, 319. Същият. Писмата на цариградския... кн. XII, 1895, с. 82

78 Златарски, В. Българските князе..., с. 485.

79 Златарски, В. България през..., с. 634-639.

80 Златарски, В. Въпросъ о..., с. 22-30

81 Златарски, В. България през..., с. 631

чески реконструкции, при които от причините⁸² или резултатите⁸³ от дадени исторически явления се съди за същността им. Непреки сведения за българската история Златарски извлича и от вътрешно и външнополитическо развитие на Византия и на други съседни страни.⁸⁴

В работата си при изследването на българското средновековие ученият включва изясняването на много понятия, уточняването на топонимията, етимологията на титли, локализацията на селища и други. Тези данни той или впира в изложението, или изнася под линия. Ако се е натъкнал на други мнения, привежда ги и ги съпоставя, като пак прибегва до помощта на изворите. Така изясняването на тези въпроси се превръща в малко изследване,⁸⁵ допълващо основното. Този похват води до пълнота, а и до неговата убедителност на анализа. Златарски се стреми успоредно с решаването на основния въпрос да решава или поставя и други. Тона не утежнява изложението, напротив очертава се цялостна картина.⁸⁶

При научните си разработки освен на изворите Златарски се опира и на постиженията на другите изследователи. Ако ги разграничим по национален или регионален принцип, това са няколко групи автори. От българските автори (или такива, работили дълго у нас) Сп. Палазов, М. Дринов, К. Иречек, братя К. и Х. Шкорпил. Етапът на развитие, на който се намира съвременната на Златарски българската историческа литература, предопределя малкото количество трудове от такива автори. От учените от славянски произход – В. Василевски, Вл. Ламански, Ф. Успенски, К. Радченко, М. Попруженко и други. Третата група автори са предимно представители на немската и други. западни школи Крумбахер, Маркварт, Дюмлер, Хирш, Бъри.

Взети като цяло, това са учени, конкретно занимаващи се с проблемите на българското средновековие или изследващи негови страни в трудовете си за други народи, или пък създаващи с тео-

82 „Макар византийските хронисти и да не ни споменуват за резултатите от тия преговори /между Винех и Константин Копроним-б.м./, но, както се види, предложението на Винеха е било прието, и мирът бил сключен, защото с това се свършила войната. Също така нашите автори помълчават за условията на мира; но несъмнено те не са били изгодни за българите, защото след такава победа Константин Копроним не се забавил да отмени договора от 716 г. и да се избави от свързаните с него задължения спрямо тях.“ – България през..., с. 633.

83 „През време на тия междусобици /свалянето на император Теодосий III – б.м./ във Византия ние нийде не срещаме известия за някакви действия на българите. Тервел, както се види, останал верен на договора от 716 г., който вероятно е бил възстановен от Лъва, защото още в първата година от царуването на последния ние виждаме българите да действуват като съюзник на византийците.“ – Българските князе... с. 493.

84 Златарски, В. Писмата на цариградския... кн. X, 1894, с. 386-387.

85 Златарски, В. Българските князе... с. 476.

86 Златарски, В. Писмата на цариградския... кн. XII, 1895, с. 188

ретичните и фактологичните си приноси предпоставка то да бъде разработено.

Най-често в изследователските трудове на Златарски са използвани произведенията на проф.Марин Дринов. Младият тогава Златарски приема много от темите, разработвани от харковския професор, става техен продължител, доразвива ги. Освен това възприема много от постановките на Дринов по проблемите на българската история, често се опира на него при изясняване на историческата география, при езикови уточнения и др.

Другият най-често цитиран учен е проф.Константин Иречек. Прави впечатление, че Златарски се ползва от неговите трудове най-вече като информация за локализация на селища, или, за да свери фактологичните си уточнения,⁸⁷ но не се опира твърдо на тях при изграждане на. становища.

Приносителите върху византийското изворознание и издаване на паметници на голяма група учени, между които проф. Василевски, Маркварт, Крумбахер, Дюмлер, Хирш, Златарски използва при характеризирането на конкретната изворова информация. Той приема изводите им в тази насока. Но често и сам ги доразвива.⁸⁸

Към мненията на учените, които засягат в изследванията си проблемите на нашата история, Златарски проявява строг критицизъм и рядко ги приема изцяло. Той отсява рационалното, позитивното от произведенията на Василевски, Сп. Палаузов, Е. Голубински, П. Шафарик, М. Попруженко, П. Сирку, К. Радченко, К. Грот и други. При анализите на археологически паметници или уточненията върху историческата география Златарски се позовава на приносите на братя К. и Х. Шкорпил.⁸⁹

Същата методология и методите на изследване Златарски прилага и в лекционните си курсове. Това се проявява най-напред в самата им структура.

Вътрешната схема на лекционните курсове на Златарски по българска история на практика представлява структура на един голям по обем и съдържание научноизследователски труд. Открояват се характерните за такъв труд уводна част, с поставяне на проблемите за изследване; поставяне на целите; историографски преглед; съобщаване на основната изворова база и методи на работа. А самото изложение е анализ на конкретно поставената тема.

В първата лекция във Висшето училище, озаглавена „Програма за общия материал по българска история“⁹⁰, ученият запознава студентите с предмета на изучаването. В лекцията той излага в тезисна

87 Златарски, В. Основанието... с. 326.

88 Пак там, с. 316.

89 Златарски, В. Българските князе... с. 490; Същият. България през... с. 633 и др.

90 НАБАН, ф 9, Инв. № 331

форма същността на основните периоди от нашето средновековие. Това предварително разкриване на съдържанието на въпроса, който предстои да разглежда, е характерно за всичките му лекции.

В следващите по ред четири лекции⁹¹ се третира предимно общи въпроси – относно философската страна на историческото познание като цяло и развитието на историческото изследване у нас, като се набелязва и насочваща научна литература. Една от лекциите – „Пособия“⁹² – специално е предназначена да запознае студентите с необходимата им научна литература. На практика в нея ученият прави, както и при конкретната си научна-изследователска работа, историографски преглед на достиженията по проблемите на средновековната българска история.

Следващите лекции вече са предназначени за конкретно разглеждане на проблемите от историческото развитие на Балканския полуостров и на Първата и Втората българска държава. В тях успоредно с излагането на историческите факти и събития (а и чрез тях) Златарски продължава да учи студентите на методология и методика на историческото познание. Следователно лекциите му имат по същество две страни – информационна и философска. Той е съумял да ги съчетае, да ги вплете и подчини една на друга.⁹³

И така, както в изследователските си трудове, когато разполага с научна литература Златарски представя авторите и застъпваните тези. Тук в лекциите, той е даже много по-обстоятелствен, защото се ръководи от за разбирането, че на студентите трябва да се даде пълна представа за самите изследвания и за критериите при оценяването им. Особено внимание обръща на начина, по който изследователите са изградили и доказали тезите си. Цитира дълги пасажии, проверява достоверността на използваните извори,⁹⁴ утвърждава или отхвърля становищата. Когато се изяснява спорен въпрос, привежда и съпоставя всички мнения с подробен коментар от своя страна.⁹⁵ Той търси най-приемливото решение. На места посочва и конкретно на студентите от какво да определят предпочитанията си към една или друга теория. Така например той пише; че при наличието на три основни тези за произхода на власите трябва да се смята за вярна оная от теориите, която има повече последователи и главно, която е получила потвърждение от откритите след появяването им нови историко-литературни паметници.⁹⁶

91 Пак там, Инв. № 332, 333, 334, 335 /„Въведение“; „Пособия“, „Встъпителни думи към изучаването на българската история“; Въведение, общ преглед“/.

92 Пак там, Инв. № 333.

93 Пак там, Инв. № 347, л. 74,75. (Лекция ръкопис – /Българска история/ „България под византийско владичество и II Българско царство до Иван Асен II“.

94 Пак там, л. 76.

95 Пак там, л. 107

96 Пак там, л. 64

От лекциите още по-добре проличава отношението на Златарски към изворите, работата му с документалния материал. Поради необходимостта да обучава студентите, тук той обръща специално внимание на теоретичната страна на въпроса. Основните виждания на Златарски за работата с изворите са изложени във встъпителната лекция към семинарните упражнения и в уводните части на цикъла лекции „Византийска историческа литература“.⁹⁷ Първоначално на студентите е посочено какво трябва да разбират под исторически източник: „За да се даде възможност на г.г. студентите сами самостоятелно да си придобиват, изследват и групират своите знания по история, разбира се – преди всичко трябва да им се окаже изворите на тези знания и после как те трябва да се ползват от тях. Изворите за един историк са два вида: първо, оригиналните източници и, второ, всичките исторически съчинения по дадения предмет, които са написани въз основа на оригинални извори“.⁹⁸ За да може един историк да прави научна критика на втория вид извори той според Златарски е длъжен да се запознае и издири оригиналните извори, т.е. да знае не само тяхното съдържание, но още и степента на тяхното литературно качество. „Същността на всяко здраво историческо преподаване – добавя ученият – (се) състои в този принцип, че историческото изследване, което не е основано на оригинални източници, няма никаква ценност.“ Това не означава обаче, че трябва да игнорират историческите съчинения, които не са изградени „право на оригинални източници“.⁹⁹ В съчетаването на двата типа източници Златарски вижда пътя към реалното опознаване и изучаване на историята: „Всяко знание за историята, пригодно за нещо, трябва да се основана на опитване да изучи всички източници.“ За да достигнат до този етап на работа на студентите е необходимо да натрупат опит в работата с първоизточниците, да се научат да сравняват и да подлагат на критика доказателствата.¹⁰⁰ Чак след това те биха могли да работят правилно с научната литература или със старите хроники. „Той /студентът-б.м./ ще умее да се обръща с тях и ще знае как да се отнася към тях; неговото изучаване на първоизточниците му дава известен исторически такт, който ще му даде възможност да отличи лошето от доброто; той веднага ще разбере кому от съвременните писатели може да се вярва и кому не; благодарение на детайлното изучение на известни само периоди той ще получи известна способност да отдели и усвои главните черти на най-важните фактове даже и

97 Пак там, Инв. № 340, „Встъпителна лекция към семинарни упражнения“; Инв. № 356, 357, 358.

98 Пак там, Инв. № 340, л.1

99 Пак там.

100 Пак там.

на такива периоди, които той не е изучавал детайлно. Той няма да пренебрегне оригиналните извори даже за такива периоди, гдето трябва да се доверява на съвременни историци. Поне той ще узнае какви са тези оригинални източници и какъв е техният характер; той ще направи проверка поне на най-важните въпроси и ще се постарее да прочете в оригинал най-важните документи.¹⁰¹ Следователно Златарски преценява, че реалното историческо познание може да се придобие само чрез опита и изучаването на максимален брой източници. Той посочва и различните видове източници – разкази на очевидци, писмени и веществени паметници, предания. Разбира се, те трябва да бъдат подложени на проверка чрез критика на съдържанието им, която често „се явява едничкото средство, за да се определи истинността на свидетелствата.“¹⁰²

Златарски разкрива пред аудиторията същността и целите на така наречената от него историческа критика. „Пътят, по който се определя достоверността на един източник, се нарича историческа критика. Способите, с които историческата критика достига своята цел биват различни: те зависят от рода на източника, който се изучава (едни при паметниците веществени, други при паметниците писмени, трети устни и т.н), от това, занимава ли ни въпросът за вътрешната или външната достоверност на източника.“¹⁰³ След като се определи достоверността на източника трябва да се определи достоверността на фактите, за които се съдържа информацията в него.¹⁰⁴ Златарски не изключва възможността сведенията да не бъдат напълно точни. Затова изисква от бъдещите учени постоянно да обогатяват базата на изследванията с нови материали, да познават и използват резултатите и „приемите“ на филологическите, юридическите и естествените науки. Към тези изисквания се прибавят и „други род знания, които се придобиват повече практически, изцяло които могат да се подведат под едно име археология“.¹⁰⁵

Освен чрез тези теоретични напътствия Златарски учи студентите на „историческата критика“ като им разкрива характера на основната група извори, които е принуден да използва в конкретната си изследователска работа, (византийската историческа литература и по-конкретно с византийските хроники.¹⁰⁶ Дава знания за това как възниква и се развива хрониката като тип историческо съчинение. Запознава студентите с принципа на написване

101 Пак там.

102 Пак там, л.1,2

103 Пак там, л.2.

104 Пак там.

105 Пак там.

106 Пак там, л.3,4. Инв. № 357, л. 4. /Лекция „Византийските хронисти като извор за българската история от VII – IX в.“/.

на хрониките, със светогледа и целите на хронистите¹⁰⁷, Златарски съумява да представи хронистите в естествената им среда, да навлезе в епохата, да изясни условията на действията на историческите фактори. Това му помага да открие степента на истинността в известията. Не по-малко внимание той обръща на предпочитанията и начина, по който от своя страна хронистите използват изворите¹⁰⁸, както и на въпрос дали те са съвременници на описваните събития. Съобщава конкретни произведения, съдържащи информация за българската история, хронологичния им обхват.¹⁰⁹ Той се спира върху изданията на корпуси с произведения на византийски хроники във Франция, Германия и Италия. Насочва вниманието към предимствата или недостатъците на изданията. Важни сведения дава и за използване на корпусите в отделните страни.¹¹⁰

Лекционните курсове на Златарски по българска история, подобно на изследователските му трудове, са изградени изключително върху анализ на документи. Подходът е същият. При развиване на лекцията Златарски обикновено предава дълги цитати от документите или даже цялото им съдържание. На пръв поглед се създава впечатление за утежняване и разводняване на изложението.¹¹¹ Но като си припомним целите на преподавателя и състоянието на българската историческа наука тогава можем да си обясним този метод. Той се определя от факта, че студентите нямат необходимите пособия, от които да се запознаят с изворите и от желанието на учения да изясни напълно отношението извор – научна теза. Истинността на документите и на сведенията в тях се подлага на преценка. Критичното им разглеждане върви съобразно изяснените вече принципи на учения. (И тук той дава ценностна характеристика на документите, отбелязва кога и къде са публикувани, подлага ги на външна и вътрешна критика; прави постоянни съпоставки на данните и т.н.).¹¹²

В сравнение с изследователските си работи в лекциите си по средновековното ни минало Златарски, е принуден в много по-голяма степен да си служи с непреки сведения и да прибегва до изграждане на логическа конструкции. Конструкциите се основават на два вида информация. Първият – данни от извори, предхождащи събитието, чрез които ученият се стреми да обясни причините за него и доколкото е възможно да го възстанови схематично;¹¹³ вторият – данни от извори, отразяващи последиците от събитието, чрез

107 Пак там, л. 7; 6, 5, 8.

108 Пак там.

109 Пак там, л. 9.

110 Пак там, л. 11, 12.

111 Пак там, Инв. № 347, л. 42.

112 Пак там, л. 36.

113 Пак там, л. 46.

които се подхожда към същността му.¹¹⁴ За изграждането на тези конструкции Златарски се ръководи от разбирането за причинно-следствените връзки в историческия процес. Ето пример за първия тип историческо възстановяване. Златарски говори за действията на византийската светска и духовна власт, в българските земи след завладяването им и от тази информация се стреми да установи промяната в статута на българското население, опитите то да бъде елинизирано.¹¹⁵ Пример за втория тип възстановяване откриваме в изследването за Ловешкия мир (1187 г.), същността на който извлича от последвалото развитие на отношенията между България и Византия.¹¹⁶ Понякога възстановяването се затруднява много поради липсата на каквито и да е данни за състоянието на българското общество. Това обикновено се отнася за периода на византийското владичество. Ученият счита, че липсата на конкретна информация за състоянието на народа ни, особено през този период, не трябва да бъде пречка за възстановяване на неговата история. При тези случаи той изгражда друг вид логически конструкции. За база взема историята на Византия, чрез която съди за събитията на Балканите и косвено за нашата история.¹¹⁷ При анализа е максимално обстоятелствен. Стреми се да посочи и най-дребния факт, който би изяснил състоянието на българите, търси аналози, връзки, влияния и последици.

При изграждането на този вид логически конструкции на Златарски помага виждането му за отношението между частно и общо в развитието на народите. Според него в историята на разнородните и разноезични, но еднотипни общества, има, както и специфични черти и особености, така и много общи черти. Чрез общото може в голяма степен да се обясни частното, специфичното и обратното. Такъв подход Златарски прилага и при изследването на преддържавния период на прабългарите. „Освен това в самия дележ (на Велика България-б.м.) ние виждаме обикновено явление, което се повтаря в историята на всички почти варварски особено азиатски народи в тази предходна епоха на народното движение. Същото-това разцепление се случи с Атиловата държава, Аварската, а по-сетне Ногоевата и Чингизханската държава“¹¹⁸. „Но тук са действали и други причини: от една страна движение на славяните в областите на Балк(анския) полу(остров), което движението не малко е съблазнявало българите“.¹¹⁹

114 Пак там, л. 109.

115 Пак там, л. 45-46.

116 Пак там, л. 73.

117 Пак там, л. 51

118 Пак там, Инв. № 357, л. 24.

119 Пак там.

Изградените от Златарски логически конструкции, позволяват на студентите да се запознаят с „белите места“ в историята ни. Необходимо е да се отбележи, че и при лекциите Златарски обръща голямо внимание на причинността и в зависимост от информацията в изворите приема за водещи различни фактори. Съобразно конкретно историческите условия той поставя на преден план ту едни, ту други вътрешни или външни причини.

Проследявайки лекциите откриваме, че към вътрешните причини за историческото развитие на народа Златарски отнася икономическите, социалните, и политическите фактори, както и ролята на владетелите, на които фактори според историческите условия отделя различно по значение място.

Социално-икономическите причини (следователно и проблеми) присъстват в целия курс, въпреки че информацията за тях в изворите, както посочва Златарски, е най-слаба.¹²⁰ Верен на целта си в пълнота да разкрие миналото на българския народ, той използва максимално тази информация. Изяснява категориите зависимо население, причините за преминаването му в зависимост, задълженията му.¹²¹ От социално-икономическото положение на народа са изведени и определящите причини за въстанията в периода на византийското владичество.¹²² Така например избухването на въстанието на Асен и Петър Златарски обяснява със социално-политическото положение на българите „като угнетен и напълно подвластен народ, който на плещите си трябвало да изнесе не само такива събития (войни с нормани, кумани и маджари – б.м.)“, но и „ненаситността и нуждата на византийския фиск“.¹²³ В увеличаването на повинностите са посочени причините за надиганията на богомилите по време на византийското робство. Пак от социално-икономическото развитие на страната е изведена и основната причина за новата богомилска вълна по времето на Борил.¹²⁴ Поради „силно притесненото социално-икономическо положение“ на поробеното от Византия българско население то се противопоставя на елинизаторската ѝ политика.¹²⁵ Фактът, че Златарски придава голямо значение на социално-икономическите явления се потвърждава от това, че ги изследва и вън от сферата на българската история, в европейски мащаб. Със социално-икономически причини обяснява например кръстоносните походи.¹²⁶

120 Пак там, Инв. № 347, л. 3.

121 Пак там, л. 5, 6.

122 Пак там, л. 28.

123 Пак там, л. 58.

124 Пак там, л. 110

125 Пак там, л. 59.

126 Пак там, л. 39.

Златарски отделя значително място в лекциите си на ролята на владетеля. Това е не толкова методологичен похват, а начин на изследване, наложен от обстоятелствата. Както бе отбелязано, Златарски е принуден да прави изследванията си върху ограничена по количество информация – основно документи от официални институции или византийски хронисти, главна роля в които е отредена на владетелите и ръководните личности. С други думи характерът на използваните от него извори до голяма степен определя насоките за възстановяване на миналото ни. Преобладаването на места на подобна информация е наложено от обективните условия. В някои съвременни изследвания той е упрекван, че застъпва т.нар. „царистко начало“. Струва ни се, че тази характеристика, често отнасяна към всички историци позитивисти у нас, конкретно за Златарски е пресилена. Наличната в лекциите му информация за фактора управляваща личност не ни дава основание да смятаме, че той го абсолютизира. Самите действия, роля, подтици на личността (владетелите) той обосновава, поставя в зависимост, от факторите на средата. Затова например при въвеждането на дадена личност в изложението задължително се интересува от биографията и от условията, при които се е формирала. Дава информация за произход, образование, заемани длъжности, политическа ориентация и така нататък.¹²⁷ По този начин той вписва личността в събитията, които разглежда. Понякога Златарски отделя голямо място на психологическите характеристики, но те не са самоцел. Това му помага при цялостното представяне на личностите, на фона на живота на които (или чрез него) разкрива историческата картина на разглеждания период. За това, че Златарски не абсолютизира ролята на управляващите личности, може да се приведе и друг аргумент. При разглеждане на историческия процес той не изтъква като основно условие за неговото реализиране намесата на отделната личност. Силата и успеха на едно дело ученият вижда в масовото участие и подкрепа на народа.¹²⁸ От лекциите се вижда, че развитието на процесите се обуславя от политически, икономически или съсловни интереси, а не само от волята на владетеля: „Предприятието на Теодория Монаха имало личен характер; в неговата основа не се криели никакви по-дълбоки общодържавни, съсловни или партизански интереси. Затова то потърпяло и пълно фиаско“.¹²⁹ Когато разглежда причините за Първия кръстоносен поход, Златарски ги обяснява не само с личните стремежи на Ватикана, а „наедно с това /със/ социални, политически и търговски подбуждения“.¹³⁰

127 Пак там, л. 19, 21

128 Пак там, л. 67.

129 Пак там, л. 18

130 Пак там, л. 38, 39.

Целта на Златарски в лекциите е и да покаже условно наречената външна страна на причинността в българската история. Открояват се взаимно свързани концентрични кръгове на изследване. В центъра е поставено собственото българско развитие. Вторият кръг са балканските взаимоотношения, а в следващия се разглеждат въпроси от световната и по-специално от европейската история. Този метод на изследване се определя от виждането на Златарски за взаимообусловеността на историческия процес в даден регион, а и като цяло. Той е подчинен и на основната задача, която се преследва с лекционните курсове – цялостно да се възстанови българската история. Като се имат предвид и празните в документалната база, напълно можем да разберем такъв подход. Златарски постоянно търси връзката между българската, балканската и, доколкото му позволяват изворите, европейската история. Отчитат се постоянните влияния, оказвани и получавани.¹³¹ Най-голямо внимание е отделено на връзките между България и балканските ѝ съседи.¹³² Основно място заемат връзките с Византия и в по-малка степен – със Сърбия, власите и Маджарско. В лекциите се оформят и две от основните концепции на Златарски – за взаимообвързването на историята на средновековна България, от една страна, с историята на Византия¹³³ и, от друга страна, с историята на южните славяни в лицето на Сърбия.¹³⁴

При четенето на курсовете успоредно с разкриването на фактологичния материал той обяснява на студентите (а и гради) основните понятия, необходими за разбирането на историческия процес. Тона прави ясно, без претрупване, като обяснението на понятията и термините влиза в самото изложение, допълва го.¹³⁵ Много често това са определения на типа държави и църковни институции; титли; категории население. Както събитията се разглеждат в развитие, в причинно-следствената им зависимост, така и на места термините и понятията са подложени на подобен анализ и се следи изменението на съдържанието им; на значението им.¹³⁶

Друго свидетелство за пълнотата на лекциите е включването на многобройни уточнения и пояснения за местоположението на неизвестни географски области, проходи, градове и други. Златарски приема или отхвърля аргументирано дотогавашни предположения прави корекции. Често се срещат бележки в полетата на лекциите по отношение на топонимията.¹³⁷

131 Пак там, л. 79.

132 Пак там, л. 67

133 Пак там, л. 8.

134 Пак там, л. 79, 82, 85.

135 Пак там, а.е. 347, л. 2.

136 Пак там, л. 97.

137 Пак там, л. 35, 51.

Много прецизно ученият работи и при изясняване транскрипциите на личните имена от български, средногръцки и старобългарски произход.¹³⁸

Спирайки се на многобройните научни публикации и лекции на В. Златарски по българско средновековие през интересуващия ни период, с увереност можем да твърдим, че негова философска, теоретична основа при разкриването на историческия процес е позитивизмът. Той следва навсякъде в научната и преподавателската си дейност основната идея на направлението, че научното познание изключва метафизиката и богословието.¹³⁹ Златарски прилага виждането за обективност, за познаваемост на историческия процес, за неговата закономерност. Застъпва напълно принципа, че ако историята иска да бъде наука, то тя трябва да бъде наука за законите. Без разкриването на законите не може да се достигне до научни обяснения.¹⁴⁰ Той съчетава в изследванията си двата най-съществени принципа на позитивизма – рационализма (никоя теория не трябва да нарушава законите на формалната логика (и емпиризма) всяка теория подлежи на емпирична проверка).¹⁴¹ Цялата научна работа на Златарски е подчинена на емпиризма. В нея няма място за априорни допускания и за тези, изградени на подобна база. Ученият винаги търси отговор на въпросите какво е било (кога и къде) и защо е било така.¹⁴² При отговора на първия въпрос изпъква прецизната му работа с изворите. За да отговори на втория въпрос на учения си служи с генетичния метод, който за него е основно средство за откриване на причините и връзките между явленията и събитията. Той обяснява в историческото развитие с различни (но равностойни за него) фактори от обективно и субективно естество. Тук проличава характерният за позитивистите дуализъм, идеализъм при обяснението на историческия процес.

Позитивистичното разбиране за историческия процес като праволинеен, синкретичен възход¹⁴³ е и разбиране на Златарски. Той не е диалектик, а еволюционист. Ръководи се от концепцията на Спенсър за равновесието: „Развитието при всички случаи се определя от взаимодействието на вътрешни външни фактори. Това взаимодействие изработва известни изменения, продължаващи дотогава, докато не бъде достигнато равновесие.“¹⁴⁴ от изследванията на

138 Пак там, Инв. № 357, л. 20, 21.

139 Журавлев, Л. А. Позитивизм и проблема исторических законов, М. 1980, с. 27.

140 Пак там, с. 271 сл.

141 Пак там, с. 27-28.

142 Пак там, с. 31-32; Советская историческая энциклопедия, т.8, М., 1968, с. 249.

143 Афанасиев. Ю. Н. Историзмът срещу еkleктиката. С., 1982, с. 236; Советская историческая энциклопедия, т.6, М. 1965, с.468; пак там, т. 8, с. 250.

144 Журавлев, Л. А. цит. съч., с. 87-88, 89.

Златарски личи ясно виждането му за предопределеността на прогреса, за развитието на човечеството към добро.

Тези теоретични възгледи Златарски усвоява по време на обучението си в Петербург и още от първите си крачки в науката започва да ги утвърждава. Цялостната му изследователска и преподавателска работа до 1906 показва това. Въпреки недостатъците си (липса на материалистически и диалектически подход) методологията на Златарски изиграва изключително положителна роля за развитието на историческата ни наука.

Емпиризмът, издирването на нов изворов материал, изключително прецизната работа с него дават богати плодове при тогавашното състояние на почти пълна неразработеност на историята ни. Целта на Златарски, насочена към фактическо възстановяване (събитийна и хронологическа картина) на българското минало се увенчава с успех. Трудовете на Златарски, макар и съдържащи теоретични слабости и фактически грешки, стават основа за бъдещото разработване на българската история през средновековието каквато са и до днес.

Позитивистичните си възгледи Златарски прилага и в преподавателската си работа. При нея те даже повече се открояват.

В лекциите, както бе споменато, Златарски отделя много повече място за запознаване с философията на историческото познание, за методите на „научната критика“. Използва по-големи цитати от извори, от съчинения на различни автори:“ Слага по-голям акцент върху начина на работа с изворите. Освен това стремежът на Златарски да представи в лекциите си цялостна картина на средновековната ни история го принуждава да използва в по-голяма степен логически конструкции, построени върху непреки сведения за нашето минало.

Всичко това ни дава основание да твърдим, че ако Спиридон Палаузов, Марин Дринов, Константин Иречек сложиха началото на позитивистичното направление в българската историческа наука, то още в началото на XX в. Васил Златарски го утвърди като господстващо направление в нея.



Глава трета

ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ В РАННИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПРОФ. ВАСИЛ ЗЛАТАРСКИ

История на Първата българска държава

Историята на българската държава през средните векове става основен предмет на научните занимания за проф. Златарски през целия му живот. На тази история са посветени най-добрите му изследвания, дали в тази област на историческата ни наука фактологически градеж и тенденциите за нейното развитие. Всеки един от съвременните ни медиевисти, занимаващи се с проблемите на нашето средновековие, в една или друга степен засяга постигнатото от Златарски, независимо дали го приема или отхвърля. Това ни дава право да кажем, че изследванията на учения върху средновековна България са едно от основните стъпала в нашата историография.

Приносът на Златарски в тази насока произтича преди всичко от факта, че той съумя да напише първата цялостна научна история (след тази на Иречек), но и да създаде цялостна концепция за нашето средновековно минало и за неговите типични черти.

При разглеждане становищата на В.Златарски за различните периоди на българското средновековие ще се съобразим с периодизацията, направена от него във встъпителната лекция във Висшето училище „Главните периоди в българската история“¹ и в лекцията „Програма за общия материал по българска история“.² Така най-добре бихме могли да вникнем в разсъжденията на учения, да си обясним предпочитанията към теми в изследователската му работа.

Според „Програмата“, както бе споменато, предимно от методологически и методически позиции Златарски разглежда историята на Балканския полуостров от „първобитното население“ до „заселе-

1 Златарски, В. Главните периоди в българската история- Бълг.пр., кн. 2, 1896, с.26.

2 НАБАН. ф.9, инв. № 331, л. 1-2.

нието на славяните“. Основен извор за нас за този голям хронологически период са университетските му лекции³, и някои негови споменавания в отделени изследвания.

„И наистина, кои са били първоначалните жители на Балканския полуостров? – Историята е заварила тук Илиро-тракийското племе⁴. „Така Златарски определя първия исторически регистриран етнос, обитавал територията на полуострова, опирайки се на В. Томашек. Томашек определя разпространението на траките и илирите и на съставлящите ги племена, накратко разглежда бита, обичаите, поминъка, религията им.⁵ Накратко се спира и на политическите обединения на траките под ръководството на Терес и Ситалк, както и на нашествията на македонците и келтите.⁶

В лекциите е отделено място на гръцката колонизация в тракийските земи и най-вече по черноморското крайбрежие.⁷ Сравнително по-подробно са разгледани римското проникване и завладяването на тракийските племена, процеса на романизация. По тези въпроси Златарски се опира на изследванията на Момзен.⁸

Същата информация, но значително по-разширена и допълнена се съдържа и в лекцията под инвентарен № 338.⁹ Тук акцентът е поставен най-вече върху промените в етническия облик на Балканите с колонизацията и започналата романизация и последвалите събития.¹⁰ „Ние виждаме, – пише Златарски – че романизацията не е могла да пусне дълбоки корени и да обхване всички жизнени сили на тракийските племена.“¹¹ След това е представена съдбата на балканските територии по време на великото преселение на народите – отражението му върху положението на населението, политическите и военните действия на римските императори срещу варварите.¹² Разграничени са по години и резултати две вълни варварски напа-

3 Пак там, инв. № 335,337,338,339,341. Тези лекции носят заглавия: „Встъпителни думи към лекциите по българска история“; „Първобитното население на Балканския полуостров и неговата съдба до началото на великото преселение на народите“; „Съдбата на Балканския полуостров през време на великото преселение на народите“. Често фактическия материал, застъпен в тях се повтаря с по-голяма или по-малка изчерпателност. Това ни кара да мислим, че Златарски е прецизирал съдържанието им по отношение на информацията. В полетата на някои от лекциите се срещат дати – 1896; 1899 и 1902 г. Освен това тези лекции са допълвани с новоизлязла научна литература и са четени след 1906 г. /вж инв. № 337 л. 15/.

4 Пак там, инв. № 335, л. 2

5 Пак там, л. 5-8

6 Пак там, л. 8

7 Пак там, л. 9-10

8 Пак там, л. 10-13

9 „Първобитното население на Балканския полуостров и неговата съдба до началото на великото преселение на народите“.

10 НАБАН. ф.9, инв. № 338, л. 27-36

11 Пак там, л. 36

12 Пак там, л. 37-42

дения – германска и готска.¹³ Разгледани са реформите на императорите. Диоклетиан и Константин Велики – „Обаче съвършено незабелязано и безсъзнателно този същи Конст/антин/ Велики с припасването столицата на Римската империя въ/в/ Византия с обявяването на християнството за господстваща религия, парализира разпространението на римската култура на Балканския полуостров в полза на гръцката.¹⁴ Голяма част от изложението е отделена на ашествията на хуните – „народ финско, турско- татарски или туранско произхождение“,¹⁵ – победите им над ост и вест-готи и последствията от това върху етническите размествания на полуострова.¹⁶ Разгледано е и противопоставянето на Византия.¹⁷ Целта на тези известия в лекциите е основно да се представи етническият облик на балканските територии до заселването на славяните. „Ние се спряхме на съдбата на нашия полуостров през времето на великото преселение на народите – пише Златарски – с цел да не излагаме историята на това време, както и на предната епоха (историята на илиро-траките – б.м.), а само да припомним фактите и да стане по-ясен въпроса, към който ще трябва да преминем, именно към въпроса за заселването на Балканския полуостров от славяните.¹⁸ И наистина, посочените от Златарски периоди са разгледани почти само тезисно, в тях няма конкретен личен принос на учения. Той излага становища на учени като Томашек, Момзен, Василевски, Брук, Рьослер.

За нас е важно да видим, каква роля определя В.Златарски на траките и останалото местно население във формирането на българската народност. В една от лекциите си той отбелязва: „Към етнографическите елементи, които са послужили при образуването на българската народност или пък имащи известно влияние върху нейния състав, отнасят се както местните най-стари жители на Тракия, Македония и Мизия, тъй и пришълците“.¹⁹ Това, наречено от учения „известно влияние“ в други негови изследвания почти или напълно изчезва. Той смята, че постоянната борба и антагонизъм между елинизма и романизма води до „безследното изчезване на тракийските племена от страниците на историята.“ Освен това нахлуванията на варварските племена още преди идването на славяните водят до опустошаване²⁰ и обезлюдяване²¹ на големи части

13 Пак там, л. 42-51

14 Пак там, л. 53

15 Пак там, л. 59

16 Пак там, л. 59-65

17 Пак там, л. 58-72

18 Пак там, инв. № 341, л. 10

19 Пак там, инв. № 381, л. 1

20 Златарски, В. Главните периоди..., с. 31

21 Златарски, В. Основанието на българското царство. – П.Сп.БКД; т.ХІІІ (1903), с. 313.

от византийската територия на полуострова. На друго място Златарски споменава за покорени траки от „старите българи“, но същевременно за липса на каквото и да било тракийско влияние както върху тях, така и върху славяните.²² Като цяло можем да твърдим, че ученият игнорира ролята на завареното местно балканско население в изграждането на българската етническа общност. Същото се отнася и до културното влияние във всичките му измерения. Златарски е категоричен: „В образуването на тая нова държава, както видяхме, взели еднакво деятелно участие мизийските славяни, върху които /действала/ собствено силата на организаторите – българи.“²³ За други етноси въобще не говори. С тези възгледи Златарски отстъпва до голяма степен от пътя, начертан в трудовете на Дринов и Иречек – да се изследва наследството на местното балканско население и участието му в изграждането на българската народност и държава. Те не отговарят и на съвременното становище в българската историческа наука за неделимост на историята на балканското население от цялостната ни история.²⁴

Следвайки периодизацията на Златарски от „Програма за общия материал по българска история“, стигаме до въпроса за трайното отсядане на славяните на Балканския полуостров и славянизацията на полуострова. На това е посветена втората основна част от лекционния цикъл „Въведение“. Именно като въведение към българската история. Златарски разглежда историята на славяните до създаването на българската държава. Той подчертава: „Пред вид на това, че балканските славяни са играли такава важна роля въ/в/ възникването на българската народност и държава, ние ще трябва се запознаем с въпроса за тяхното заселение на Балканския полуостров и за техните отношения към Източната империя, чиято територия те завзели в навечерието на възникването на българската държава. Наред пък с тоя въпрос изпъква и друг един: защо тъкмо на славяните било съдено, да се задържат на полуострова и да му дадат окончателна етническа физиономия“.²⁵

Интересуващата ни информация от лекционните курсове обаче можем да приемем само условно, тъй като екземплярите, с които разполагаме са четени пред студентите след 1906 година.²⁶ Но без-

22 Златарски, В. К. и Х. В. Шкорпил, Паметници на гр.Одесос – Варна., – Бълг. пр., кн. 3, 1898, с.128

23 Златарски, В. Основанието...с.340

24 Петров, П. Васил Златарски като историк на средновековна България.-ИВИД т. 32, 1978, с.287

25 НАБАН, ф.9, инв.№ 334, л.4.

26 Лекциите под инв.№ № 341,342,343,344 не са датирани от Златарски. Но самото съдържание и най-вече споменавания в текста ни карат да мислим, че те са по-късна преработка на първите лекции на учения за историята на славяните преди създаването на българската държава. Така напр. в лекцията под инв.№ 342,л.7, Зла-

спорно е, че ако не са изготвени преди това, то поне са имали първообраз, използван до 1906 г., тъй като темите фигурират в съдържанието на „Програмата“. В цикъла лекции „II. Заселение на Балканския полуостров от славяните“ са включени два раздела „1. Разни теории за заселението на Балканския полу/остро/в от славяните“ и „2. Заселението на полу/остро/в от славяните.“²⁷ В тях подробно са представени двете главни теории – за автохтонния характер на славянския етнос на Балканите и тази за по-късното им заселване. След това подробно са разгледани доводите на всички привърженици на двете основни течения, посочени са изворите им, разликите в становищата. Критичното разглеждане на изводите и съобразяването с общите постижения на славистиката кара Златарски да отхвърли автохтонната теория²⁸ като недоказуема.

Но за да бъдем сигурни в преценките, които В.Златарски има до 1906 г. за ранната славянска история, трябва да се опрем на известията, съдържащи се в студията „Основанието на българското царство“ (1903), статията „Нови известия за най-древния период от българската история“ (1894), лекцията „Главните периоди на българската история“ (1895), студията „България през VIII век“ (1903). Информацията за славянската история в тези извори е малко, представена е повече като изводи, без да е подлагана на задълбочен анализ.

Златарски накратко отбелязва първоначалните нашествия и отсядане на славяните: „Славянското движение на юг от Дунава, което се бе почнало от края на V в. и се продължи до половината на VII век, а завърши с туй, че към това време целият почти Балканския полуостров, с изключение на приморските укрепени градове, бе гъсто населен от славяни.“²⁹ Той свързва успеха на славяните с вътрешно и външно-политическата криза на Византия през този период. Когато „Византия бе разкъсвана от вътрешни религиозни смутове и хабеше сили в борбата с азиатските си съседи, Балканският полуостров се засели със славянски племена.“³⁰ Това становище на учения е утвърдено и от съвременната ни историческа наука.³¹ Значително повече внимание е отделено на борбата на Източната империя със славяните, на различните ѝ опити да ги асимилира. Един от начините според Златарски е бил да превърне славян-

тарски говори – „А сега ще разгледаме друго едно мнение за времето, когато е станало заселението на Балканския полуо/стро/в, от славяните, именно мнението на покойния проф.М.С.Дринов“. А ние знаем, че той умира на 28.02.1906 година.

27 НАБАН, ф.9, инв.№ 331, л.1

28 Пак там, инв.№ 342, л.4

29 Златарски, В. Основанието...с.313.

30 Златарски, В. Главните периоди...с.31.

31 История на България. Първа българска държава т.11.С.,1981,с.40-42

ските племена във федерати.³² Отбелязан е и друг похват на империята за асимилиране на славяните-християнизиранието. Ученият правилно отбелязва, че това е могло да се осъществи най-вече в южните части на полуострова, където гръцкият елемент е със силни позиции, но не така лесно в обезлюдените от предишните варварски нашествия северни райони. Подчертани са успехите на Византия; „Това добре и показва съдбата на пелопонеските славяни: те, колкото и многобройни да бяха, с течение на времето се обърнаха на гърци“.³³ Успехът на тази политика Златарски вижда и в големия брой християнизирани, но не и асимилирани, славяни, влезли в състава на българската държава.³⁴

Друг важен въпрос, засегнат от учения, е този за обществено-икономическото развитие на славяните в момента, което той определя като главна причина за отпора срещу византийското проникване: „Те гледали на завзетите от тях земи не като доброволно тем отстъпени, а като на завоювани от тях. Следователно като на свои собствени – това от една страна; от друга пък – тях не ги привличала Византия вече за тона, защото тяхната обществена наредба не се схождала с обществената наредба на Византийската империя; те лесно не би променили своя свободен демократичен строи със самостойната си община за византийския монархизъм, зад които се криели крепостничеството и колонатът“.³⁵ Виждаме, че въпросът за социално-икономическото развитие на славяните е само набелязан, но не е разгледана неговата същност. От друга страна, този въпрос вълнува изследователя и поради факта, че славянските поселения водят до икономическо съживяване на Византия, отразяват се благоприятно на развитието ѝ. Нещо повече, те влияят благоприятно на бъдещото и развитие.³⁶

32 Златарски казва – „За тази цел Византия пуска в ход същите средства, които римляните практикуваха над тракийските племена: тя от една страна се стараеше да поддържа разединението между славянските племена, като усилваше враждата между тях, а от друга отхвърляше за войводите на отделни племена; дори за частни лица, всичките пътища към високите постове в управлението на империята“ – В „Главните периоди...“ с.32.

33 „И балканските славяни, разбира се; не са могли да избегнат това действие (християнизацията- б.м/), което бе почнало да се проявява твърде отрано в ония пунктове, дето гръцкият елемент бе най-силен“ – В „Основанието...“ с. 315.

34 Златарски, В. Нови известия за най-древния период на българската история – В: Васил Златарски. Избрани произведения, т.1. С.,1972, с. 31

35 Златарски, В. „Основанието...“, с. 314.

36 „Поселението на славяните в опустошените от предишните нахлувания на варварите провинции донесе нов живителен сок за империята, който със своята сила. поддържа отслабналата Византия, а именно сега отново се засегнаха ония области, които бяха най-важни за държавата от финансово-икономическо отношение, и при тога с население, едно от главните занятия, на които бе земеделието“..- В „Основанието...“ с.313.

Подобно на становището си в „История на българската държава през средните векове“ т.1,ч.1 ученият, разглеждайки отношенията между славяните и Византия, в навечерието на създаването на държавата, заявява: „Обаче с време тях (славяните от Мизия, Тракия, Македония – б.м.) би ги постигнала същата участ, каквото и пелопонеските славяни, ако да бяха те останали разцепени поданици на Византия“.³⁷ И още: „Последната (Византия-б.м.) малко по-малко със силата на оръжието и на културното си влияние би ги подчинила и претопила, ако да не беше дошло на помощ на славяните онова събитие, с което у време е почнало тяхното обединение и се тури основа на политическата им независимост.“ Струга ни се, че това виждане на учения не може да се обясни с принизяване ролята на славяните при образуването и развитието на нашата държава. Не би могло да се обясни и с липсата на вяра в градивните способности на славяните. Това най-добре, може да се проследи в цялата изследователска работа на Златарски. Тези идеи на учения произтичат от убежденията му, че държавната организация на славяни и прабългари създава условия за самостоятелното им развитие.

Виждаме, че макар и сбито, в изложението за развитието на славяните преди образуването на българската държава Златарски засяга ред важни въпроси. Но поради подхода му те са разгледани само като основа за по-нататъшното анализиране на българската история.

В тези разсъждения за славяните виждаме Златарски до известна степен като изразител и продължител на становищата на Шафарик, Дринов, Иречек. Той, безспорно не приема виждането на Дринов за ранното проникване на славяните на полуострова – в края на II и през III век, след Маркоманската война. Но, от друга страна; приема тезата „че поселението на славяните на Балканския полуостров е вървяло постоянно и то в продължение на няколко века“, като добавя – „всичкото разногласие се заключава във времето, когато се е почнало това заселване.“³⁸ Както Шафарик и Иречек Златарски счита, че заселването започва през втората половина на V век, когато славяните „се явяват на полуострова под собствените си племенни имена.“³⁹ А процесът става масов през VI и VII век.⁴⁰ Подобно на Дринов и Иречек Златарски утвърждава, че заселването на славянския етнос е ставало в битки с империята. Ученият приема, както видяхме по-горе и становището на Дринов за ролята на славяните в съдбата на Византия.

37 Златарски, В. „Основанието...“ с.315.

38 Златарски, В. Поглед на 30-годишната научно-книжовна деятелност на проф. М. С. Дринов. – В Сборник за юбилея на професора М. С. Дринов. (1896-1899). С.1900, с. 51.

39 Пак там.

40 Пак там,с.50

От всичко казано дотук можем да твърдим, че работите на В. Златарски за ранната история на славяните по същество не съдържат оригинални виждания, но те представляват ново по-високо ниво, обобщение на достигнатото до момента по този въпрос от историографията.

Историята на прабългарите преди създаването на държавата ни е застъпена значително по-широко в ранните изследвания на В. Златарски. Както бе споменато за нея няма запазени лекции в архива на професора. Но затова пък той ѝ посвещава един от първите си изследователски трудове – статията „Нови известия за най-древния период на българската история“, писана по време на специализацията му в Берлин.⁴¹ Сведения за ранната прабългарска история намираме също така в студията „Основаването на българското царство“ и в рецензията Adolphe Bloch, *Origine turque des Bulgares*.

Какво е състоянието на проучванията върху интересуващите ни въпроси в онзи момент ни казва самият Златарски: „Първоначалната история на старите българи... е била досега предмет на доста научни издирвания. В края на миналото столетие се появиха две диаметрално противоположни теории за народността на древните българи и за техните отношения към покорените мизийски славяни, развиха се успоредно и създадоха цяла отделна литература. Последователите на Тунман и Енгел, от една страна, а, от друга – на Венелин, еднакво усърдно работиха... При всичко, че в сегашно време т.нар. неславянска теория се ползва в историята с гражданско право, все пак полемиката между представителите на двете теории продължава. (Златарски има предвид полемиката между проф. Василевски и Иловайски б.м.)“⁴² Как Златарски определя етническият произход на „старите българи“. Сведенията, с които разполагаме от посочената литература, са твърде ограничени, но все пак ни дават възможност да направим някои изводи. Ученият определя състава на Кубратова България като турско-български народ, говори и за турско-български език.⁴³ Потвърждение за това, че Златарски определя произхода на прабългарите като „турски“ (тюркски) намираме и в приемането на тезата на Р. Блок, че в антропологическо отношение прабългарите принадлежат към турския клон на урало-алтайците.⁴⁴ Тази теория за етническата принадлежност на прабългарите е запазена и доразвита по-късно в „История на българ-

41 НАБАН, ф.9, инв.№ 108 Neue Nachrichten von der ältesten Periode der Geschichte von Bulgarien – 20.IV.1894.

42 Златарски, В. Нови известия... с.19.

43 Златарски, В. „Основанието...“ с. 323, 329.

44 Златарски, В. Adolphe Bloch, *Origine turque des Bulgares*. П. Сп. БКД., т. LXVII, 1906, с. 485.

ската държава през средните векове“.⁴⁵ В този период все още Златарски не стига до извода че първоначалната история на прабългарите трябва да се търси в тази на хуните, тъй като в изследванията си не се разпростира – толкова назад във времето. Потвърждение за това е и фактът, че определяйки първостепенната роля на прабългарите при изграждането на българската държава, той; все още говори за „епоха на българското надмощие“⁴⁶, а не както по-късно за епоха на; хуно-българското надмощие⁴⁷.

Най-голямо място от ранната история на прабългарите е отделено на въпроса за Кубратова България. Разгледани са създаването ѝ, отношенията ѝ с Византия, разпадането на обединението.

Въз основа на изворите Златарски определя за година на създаването на наречената от него Кубратова държава 641 година.⁴⁸ Той свързва това събитие с въстанието на прабългарите и отхвърлянето на аварското владичество под ръководството на Кубрат. За тези успехи на прабългарския вожд ученият вижда причините в поддържането на близки отношения с византийския император Ираклий I и в помощта на империята.⁴⁹ Златарски приема, че Велика България „в областта на Азовско и Черно море, между реките Дон и Кубан“.⁵⁰ Името „Велика“ Той свързва със значението, което е отдавано на племенния съюз във Византия.⁵¹

Корена на неизменно добрите отношения между „Стара Велика България“ и Византийската империя Златарски търси не само в наличието на общи политически интереси по отношение на аварите, но и в покръстването на Кубрат. Отъждествявайки Quetradēs с Кубрат, ученият неправилно тълкува сведенията от изворите и твърди, че Кубрат е прекарал детството си в Константинополския императорски двор, където е бил покръстен⁵² Приемането на християнската религия от Кубрат Златарски разпростира и върху част от ордата на Аспарух, с която той идва на Балканите.⁵³ Близките отношения на Кубрат с Ираклий I дори били създали условия пра-

45 Златарски В., История на българската държава през средните векове, т. I ч. 1. С., 1970, с. 55 сл.

46 НАБАН, ф.9, инв. № 334, л.2.

47 Златарски, В. История... т. I, ч. 1, с. 36.

48 Златарски, В. Нови известия... с. 29. В съвременната научна литература тази дата се отхвърля – виж Петров, П., Образоването на българската държава. С., 1981, с. 123; Гюзелев, В. История на България, т. II, С., 1981, с. 69.

49 Златарски, В. Нови известия... с. 28.

50 Златарски, В. „Основанието...“ с. 323.

51 Пак там, с. 320.

52 Златарски, В. Нови известия... с. 29.

53 Пак там, с. 30. В съвременната историческа литература тези твърдения на Златарски са отхвърлени. Виж. Бурмов, Ал. Въпроси из историята на прабългарите. В. Александър Бурмов, Избрани произведения, т. 1, С., 1968; Петров, П. „Образоването...“, с. 124-126

българският владетел да се меси във вътрешнополитическите отношения на империята.⁵⁴

Златарски отнася смъртта на Кубрат към 667 година. След него на престола идва синът му Батбаян, отъждествен с Безмер от „Именника“. Той управлявал до 670 г., когато се разпада Велика България“. Причините довели до този край са обяснени така: „Че ако делбата на Кубратовата държава между синовете му е плод на тяхното съгласие и вътрешни раздори за власт, то разпиляването им наедно с техните племена ще трябва несъмнено да се постави в непосредствена свръзка с нашествието на хазарите“⁵⁵

Друг важен въпрос, който Златарски разглежда от ранната история на прабългарите, е този за движението на Аспаруховата орда. Тя според учения първа напуска Приазовието.⁵⁶ Разгледан е и пътят ѝ на придвижване. „Той /Аспарух/ преминал р. Дон, Днепър, Днестър и през днешна Бесарабия слезнал към устието на Дунав, в делтата на който се поселил с ордата си, като смятал това място съвсем безопасно и недостъпно за неприятелите“⁵⁷ Разгледани са и първоначалните цели на Аспарух при заселването му на о-в Певки.⁵⁸

За тези изследвания на Златарски е дадена предимно висока оценка в съвременната историческа литература.⁵⁹ Бихме могли да добавим, че изследванията на учения дават в българската историография първата цялостна картина на този период.

В съвременната марксистка историческа наука изследванията на Васил Златарски върху Първата българска държава са признати като най-голямо достижение на буржоазната ни историография в ази област.⁶⁰ През интересувания ни период той отделя най-голямо място в изследванията си именно на тази проблематика. По страниците на списание „Български преглед“, „Периодическо списание“, „Министерския сборник“ /СБНУНК/, „Летопис на БКД“ една

54 Златарски, В. Нови известия... с. 29.

55 Златарски, В. „Основанието...“ с. 332, 335. По въпроса за хронологията на управлението на хан Кубрат и хан Батбаян вж. Москов, М., Именник на българските ханове, С. 1988, с. 181-207, 209-216.

56 Пак там, с. 324.

57 Пак там, с. 332.

58 Пак там, с.333-334. – „Той се ограничава (Аспарух – б.м.) с нападения от остров Певки, като е смятал чрез това да принуди византийското правителство да му отстъпи земя за поселение, както и на други варвари, на федеративни начала.“ Златарски отъждествява о-в Певки с Онгъла, от което и следва определението му за броя на прабългарите, дошли тук – около 20-25 хиляди души. Това становище на Златарски е подобно на това на Иречек. Съвременната медиевистика отхвърля идентификацията на о-в Певки с Онгъла, а също и определения от Златарски брой на прабългарите – виж: Божилов, Ив. Анонимът на Хазе: България и Византия на долни Дунав в края на Х в., С.,1979, с. 167-176; Петров,П., „Образуването...“ с. 146-152; 159-162.

59 Петров,П.,Васил Златарски ... с.289.

60 Петров, П. Образуването... с. 17-18; Същият. Предговор— В:“Васил Златарски, История ... т. 1, ч. 1, с. 26-27.

след друга се появяват студии, статии, рецензии. Монографичният подход към изследването на миналото позволява на учения да даде първата цялостна фактологична картина на периода на Първата българска държава.

До онзи момент световната славистика и византинистика и преките изследователи на българското минало са имали постижения при осветляването на част от въпросите за Първата българска държава. Използвайки техните приноси критично, Златарски успява чрез включване на нов изворов и археологически материал и преразглеждане на известния да даде нови оценки, а и да възстанови пръв цели етапи от историческото ни минало.

В периодизационната схема за Първата българска държава Златарски определя три подпериода: „1. Основание и закрепване на българската държава“, „2. Политическо издигане и териториално разширение“ и „3. Сближение с Византия – падане на България.“⁶¹

За първия подпериод – от създаването на българската държава до управлението на хан Крум – се открояват ярко на фона на развитието на тогавашната историография приносите на Златарски. Макар да се позовава на мненията на различни учени, той изгражда самостоятелно цялостна картина на онова време.

Създаването на българската държава Златарски отнася към 679 година.⁶² Това събитие той възприема като резултат от съюза и общите действия на прабългари и славяни. Ученият отрича пасивната роля, която тогавашната историография отрежда на славяните в този процес. Напротив, според него те са „главен градивен фактор при основаването на държавата“.⁶³ По този начин той утвърждава виждането си за характера на българския народ. Златарски налага и становището, че съюзният договор между двата етноса е закономерен акт, продиктуван от външнополитическите съображения – общия враг в лицето на Византия.⁶⁴ Ученият не споменава за никакви причини от вътрешнополитическо или социално-икономическо естество, които да са създавали реални основания за съюза.

Златарски проследява политиката на първия български хан Аспарух по отношение на Византия, целяща да я накарат да признае

61 НАБАН, ф. 9, инв. № 331, л.1. В уводната лекция на учения „Главните периоди в българската история“ няма вътрешна периодизация“ /с.26/.

62 Тук Златарски след анализ на изворите приема становището на К.Иречек. (К.Иречек. История на българите. С,1978, с.142.) За становището на съвременната медиевистика виж: Петров,П., Образоването...с.265-287. Други мнения виж: J.Dujcev, Proto-bulgares et Slave. Sur le probleme de la formation de L'Etat bulgare, Annales de L'Institut Kondakov, X, 1938 p. 145-154. Становището на съвременната медиевистика – виж: Войнов, М. За първия допир със славяните и за датата на основаването на българската държава. – ИИБИ, т.V1, 1956, с.453-480; Ангелов, Д. Образоването на българската народност, С., 1971, с. 190 сл.; Петров, П. Основанието... с. 265-287.

63 Златарски, В. „Основанието...“ с. 315, 340.

64 Пак там, с. 337.

съюза.⁶⁵ Разглежда разместванията на славянските племена (според него осем със северите) с цел да се укрепи отбранителната мощ на държавата.⁶⁶ Определя и границите ѝ, като се опира основно на археологически данни.⁶⁷

Като фактори за утвърждаване на българската държава ученият разглежда успешните действия срещу аварите и отблъскването на Юстиниан II през 688 година.⁶⁸

В управлението на хан Аспарух ученият вижда полагане началото на една от основните тенденции в развитието на първата ни държава – обединението на славянските племена на Балканите в единна общност.⁶⁹ Макар и да не го формулира той разкрива постоянната борба през между България и Византия за привличане на славянските племена. От тази позиция се оформят основно и претенциите му за българските владетели, а и постоянният интерес към съдбата на славяните извън държавата.⁷⁰

Управлението на хан Тервел Златарски свързва с укрепването на българската държава и превръщането ѝ във важен фактор в политическия живот на полуострова. Възстановяването на събитията от, това време е осъществено въз основа на максимално вникване и разглеждане на вътрешно и външнополитическото положение на България и Византия. Спирайки се на успешните намеси на Тервел във вътрешните дела на Източната империя, Златарски се интересува от резултатите им за развитието на българското ханство. Той отделя значително място на въпроса за кесарската титла, с която е удостоен Тервел. Самият факт е приет от почти всички съвременни автори.⁷¹ Ученият вижда в тази титла придобиване на царско достойнство от българския хан, с което той се приравнявал с византийския василевс. Това узаконявало равенството и между двете

65 Пак там, с. 339.

66 Пак там, с. 335 – 336. Въпросът за броя на славянските племена в съвременната научна литература все още е спорен. Виж: Петров, П., „Образуването...“ с. 228. бел. 73, 74; Дуйчев, Ив. Обединението на славянските племена в Мизия през VII век – В: Сб. Изследвания в чест на М. С. Дринов, С., 1960, с. 417-428; Бешевлиев, В. За славянските племена в Североизточна България от VI до X век. В: Сборник Преслав, I, 1968, с. 17; Caňkova-Petrova, G. Sur l'établissement des tribus slaves du groupe bulgare au Sud du Bas Danube.-Etudes Historiques, IV, 1968, с. 143 сл; Войнов, М. Пак за възникването на българската държава – ИПр, 1970, кн. 4, с. 76.

67 Златарски, В. Българските князе от рода Дуло – П.Сп. БКД. т. LXIII 1903, с. 473-474. Това становище на Златарски търпи корекция – виж. История на България т. II С., 1981, с. 103-106 и посочените бел.

68 Златарски, В. Българските князе... с. 475-476.

69 Пак там, с. 475.

70 Пак там, с. 476.

71 История на България, т. II, С., 1981, с. 111; Гюзелев, В. Славяни и прабългари в Юго-западна България през периода VI-IX век. – В: Сб. Свобода и Отечество, С., 1972, с. 24; Бакалов, Г. Средновековният български владетел (титлатура и инсигнии). С., 1985, с. 88.

държава. От друга страна, Златарски определя кесарството на Тервел като условие за продължаване политиката на Аспарух за присъединяване на балканските славяни към държавата.⁷²

Като утвърждаващ стабилитета на България и създаващ условия за равнопоставеност в отношенията с Византия, ученият разглежда договора от 716 г., сключен между Тервел и император Теодосий III.⁷³ Съобразно клаузите на договора и археологически материал Златарски определя и новите граници на страната.⁷⁴

С управлението на Тервел е свързана появата на нова важна концепция в политиката на българските господари – за превземането на Цариград. Златарски се отнася крайно негативно към нея, определя я като основна причина за отслабването и на Първото, и на Второто българско царство – „план, който стана заветна мечта на всички господари от първото царство и по-сетне се пренесе и във второто, и за осъществяването на който се изхабиха жизнените сили на българската народност през средните векове“.⁷⁵ Тази политика Златарски определя като несъответстваща на народните интереси, като надхвърляща „границите на народния идеал“. Тя довежда до духовно и държавно разложение.⁷⁶ Пак към това време ученият отнася началото на разложителното влияние на византийската политическа и църковна система върху развитието на българската средновековна държава. Това влияние прониква по пътя на подражанието, а по-късно е пряко насочвано от Цариград.⁷⁷

За времето на управлението на хан Тервел Златарски дава цялостна картина. Според него израз на новото положение на България на Балканите с участието ѝ в разгрома над арабите в околностите на Цариград през 717 година. Тази война е трябвало да предпази страната от нов неприятен съсед.⁷⁸

Периодът на политическата криза в България от средата на VIII в. е застъпван в проучванията предимно на чужденци като Томашек, Маркварт, Бъри, Куник, Иречек. В лицето на Златарски той намира първият си цялостен изследовател. В студията си „България през VIII в.“ ученият съумява да възстанови последовател-

72 Златарски, В. Българските князе... с. 483-484; 498-499. Златарски пръв установява страните в договора (Тервел и Теодосий III) и самото съдържание на договора.

73 Пак там, с. 489-493.

74 Пак там, с. 490-491.

75 Пак там, с. 485.

76 Златарски, В. Главните периоди... с. 27-28.

77 Златарски, В. Българските князе... с. 485; Главните периоди... с. 34-35. Тази идея за негативното влияние на Византия върху развитието на България при Златарски (взаимствана може би от М. Дринов) не се абсолютизира, макар че ѝ се отдава важно значение.

78 Златарски, В. Българските князе... с. 495. Съвременното разработване на въпроса-вж.: Гюзелев, В. Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717-718 г. ИПр., 1973 кн. 3, с. 28-47.

ността на управлението на всички български владетели тогава.⁷⁹ Целта на Златарски е да установи причините за настъпилата остра политическа криза, продължила десетилетия. Той ги търси в две плоскости. Най-напред това е вътрешнополитическото развитие на страната. Златарски предлага становището, че след управлението на Тервел, при последните представители от рода Дуло, авторитетът на княжеската власт спада. Боилите, които вече се били обособили като отделно съсловие, съумяват да ограничат властта на хана и да дирижират действията му.⁸⁰ Вътрешнополитическата криза постепенно добива характер на етнически конфликт. Основание за това твърдение дава на Златарски преценката му за чувствителното нарастване на числеността на славянската маса в държавата, чиято аристокрация предявява права за равно управление в държавата.⁸¹ Тези претенции на славянските князе ги противопоставили на прабългарските боили, които твърдо продължавали да отстояват самостоятелната си власт. Политическата борба между тях според учения довела до обособяване по времето на хан Кормисош на две партии, възникнали на политическа основа, но по същество етнически, – „българска и славянска“. От изхода от тази борба щяло да зависи който етнос ще вземе надмощие при образуването на народността.⁸² Златарски възстановява фактическата страна на борбите между определените от него партии и последвалите държавни преврати.

Втората плоскост върху която ученият търси причините за политическата криза са отношенията на България и Византия. Той вижда във византийската политика спрямо младата държава външен ускорител и условие за задълбочаване на процеса. Уточнена е хронологията на походите на император Константин Копроним и дипломатическите му действия спрямо българите.⁸³

Златарски счита, че в този критичен момент, когато се решавала съдбата на държавата, единственото средство за успешна борба срещу империята е обединението на балканските славяни.⁸⁴ За това той дава и предпочитание на владетели, продължители на Аспаруховата идея, като Кормисош, Винех, Сабин, Телериг и Кардам.

Златарски правилно оценява, че в дадения момент България и Византия до край изострят съперничеството си за господство над

79 Занеточностивхронологиятаотсъвременнагледнаточкавиж:Златарски,В.-История... т. I, ч.1. с. 257, бел.1.

80 Златарски, В. България през VIII век – II. Сп. БКД, 1903, т. XIII, с. 628.

81 Пак там.

82 Пак там,с.638

83 Съвременните медиевисти оспорват хронологията на някои от походите на Константин V срещу България дарена от Златарски, виж; Златарски, В. История... т. I, ч. 1. с. 269.

84 Златарски, В. България през... с. 634, 660.

балканските славяни. Израз на това е стремежът на императорите иконоборци да променят на византийското законодателство съобразно обществена уредба, на славяните.⁸⁵ Успехът на ханове привърженици на т.нар. „славянска партия“ решава спора до голяма степен в полза на България. Тяхното време и най-вече времето на Кардам е определено като втора фаза в процеса на сливането на двата етноса.⁸⁶ Този процес от своя страна води до стабилизация на, държавата чрез ограничаване властта на прабългарската аристокрация и привличане на нови славянски племена. Успехите в това отношение на хан Кардам подготвили новия етап в развитието на държавата.⁸⁷

Тази картина на политическата криза на България през VIII в., представена от В. Златарски, по-късно бива възприета в основни линии от П. Мутафчиев в „История на българския народ“, а като фактически материал в основни линии и от съвременната ни медиевистика.

Вторият подпериод от историята на Първата българска държава, определен от Златарски, започва с управлението на хан Крум и завършва с това на нар Симеон.⁸⁸ Информацията, която се съдържа за този период от развитието на държавата ни в – съчиненията на Златарски е неравномерна. Особено малко е тя за управлението на хан Крум. Намира се в няколко негови студии, извороведски статии и рецензии. Но въпреки непълния характер на сведенията все пак се очертава виждането на учения за управлението на този български „монарх“.⁸⁹

В общата характеристика, която Златарски дава на новия период от българската история, започнал от началото на IX в., откриваме причините, поради които ученият го отделя от предходния, а и една, макар и обща, оценка за управлението на хан Крум. Изживяването на политическата криза, новите тенденции на външната политика – разширяване географския обseg на държавните контакти, промяна на характера на войните (вече за завоюване на територии), са свързани с новата династия, която „със своето мъдро управление е оставила най-добър спомен на страниците на нашата отечествена история.“ „Родоначалникът на тази династия, княз Крум, се покачил на българския престол в първите години на IX век, приблизително около 803 година.“⁹⁰

85 Пак там, с. 637.

86 Пак там, с. 658.

87 Пак там, с. 664

88 НАБАН, ф.9, инв. № 331, л. 1.

89 Златарски, В. Приемниците на Омуртаг Златарски, В. „Избрани произведения, т. I, С., 1972, с. 167.

90 Пак там, с.155.

Златарски се стреми да представи управлението на Крум в пълнота, като се спира на ред аспекти от вътрешната и външната му политика. Като основна тенденция във вътрешната му политика той определя ограничаването на властта на болярското съсловие чрез налагането на монархически елементи в управлението.⁹¹ Друга страна на дейността му в тази насока е привличането на славяните в управлението на държавата.⁹² Тази политическа тенденция е свързана и с привличането на нови славянски племена.⁹³⁹³ Златарски определя резултата като най-високо издигане на княжеската власт и укрепване на българското ханство.⁹⁴

Голямо внимание ученият обръща на гоненията на християните в страната. Тази политика той свързва основно с действията на „княза“ срещу Византия, целящи отслабването на империята и завладяване на балканските ѝ територии.⁹⁵

Политиката на Крум към Запада – авари и франки – не е засегната в изследванията на Златарски от интересувания ни период, което отлично е направено по-късно в „История на българска държава през средните векове“ т. 1, ч. 1. Ученият обаче изказва едно предположение за появата на нов опасен съсед по североизточните граници на България – маджарите, срещу които Крум противопоставя византийските преселници от Македония като военни поселници.⁹⁶

Тази сравнително кратка информация, съдържаща се в изследванията на В. Златарски, ни дава основание да заключим, че за разлика от предходните изследователи, които разглеждат предимно военните походи на Крум срещу Византия, той се интересува от цялостната дейност на българския владетел. Този негов подход и отношение към управлението на хан Крум са повлияли и на следващите изследователи. това се отнася особено за П. Ников и П. Мутафчиев.⁹⁷

При изследването на развитието на българската държава при приемниците на хан Крум Васил Златарски изгражда първата в историографията цялостна хронология на събитията. Дотогава за упра-

91 Пак там, с.167.

92 Пак там; Златарски, В. Г. Баласчев. Новонайденият надпис от времето на цар Симеона – Сб.НУНК, кн. XV, 1898, с. 38.

93 Златарски, В. Г. Баласчев... с.38 – 39.

94 Златарски, В. България през... с. 665.

95 Златарски, В. Приемниците... с.166; Същият. Един от Проводийските омуртагови надписи. В: В. Златарски, Избрани произведения, т. I, С., 1972, с.130-131; 132-133. Ученият посочва, че острието на антихристиянската политика на Крум е насочена основно срещу византийските духовници – Златарски, В. Из старата история на българите. – Българска сбирка, кн.1, 1905, с.22.

96 Златарски, В. Един от Провадийските... с. 133-134

97 Любенова, А. Петър Ников, жизнен път и научно дело. С., 1986, с.73-74; Мутафчиев, П., История на българския народ. т. I, С., 1943, с. 133-147.

влението на хан Омуртаг, а особено за това на Маламир и Пресиян, в историческата наука са съществували крайно противоречиви мнения. Някой от изследователите изобщо са отричали съществуването на подобни владетели господари, други за пряк приемник на Омуртаг са посочвали Пресиян или (като Г. Баласчев) са отричали самостоятелното управление на Маламир върху цялата държава, трети оставят въпроса нерешен.⁹⁸

Първият сериозен успех при изясняването на този период от историята ни Златарски постига с установяването въз основа на богат изворов материал за генеалогията на Крумовата династия. С това е свързано и възстановяването на събитийната картина през периода.

Съгласявайки се с изказаното от Лопарев мнение, ученият смята, че пряк наследник на Крум е неговият син Омуртаг, като отрича владелческите права на Дукум, Диценг и Цок.⁹⁹ Определя и годините на управлението му – 814-831 или 832. това си становище Златарски трайно утвърждава в нашата историография. В съвременната медиевистика преобладават привържениците на тога становище.¹⁰⁰

Оценката на изследователя за управлението на хан Омуртаг е отрицателна. Омуртаг е определен като слаб княз.¹⁰¹ Той се оказва неспособен да се справи с опита на боилите да ограничат властта му. Дори в една рецензия Златарски определя времето от 814 до 817 г. като период на междуцарствие поради слабото вътрешно управление на хана.¹⁰² Боилското надигане при Омуртаг е представено като реакция след Крумовото управление. То е било насочено срещу издигането на „славянския елемент в княжеството“.¹⁰³ Пак по същата причина е и силната реакция срещу християнството, в което боилите също виждат заплаха за властта си. За разлика от времето на хан Крум сега преследването било насочено към християнизираниято местно население (славяни) и се отличавало с голяма жестокост.¹⁰⁴

Златарски преценява политиката на Омуртаг към Византия като не много успешна. Причината за рязката промяна, за сключването

98 Златарски, В. Георги Баласчев... с. 24. Същият. Приемниците... с.159-160.

99 Златарски, В. Приемниците... с. 159-160.

100 Вж. например: Петров, П. – Предговор. – В: Златарски, В. Избрани произведения, т. I. С., 1872, с.12; Гюзелев, В. За наследника на хан Крум на българския престол. – В: Сб. в памет на Ал.Бурмов. С., 1973, с. 137-142. Същият. Ичиргу боилите на Първата българска държава /VII-XI/ – ГСУ, ФИФ, 65, 3, 1973, с. 127.

101 Златарски, В. Приемниците... с.167.

102 Златарски, В. Из старата... с. 23.

103 Златарски, В. Приемниците... с.167.

104 Златарски, В. Из старата... с. 22-23. Ученият пояснява, че най-силната вълна на гоненията срещу християните е между 814-817 година.

на траен мир с империята през 817 г. ученият свързва с обстановката около северозападната българска граница. Той отхвърля мнението на Иречек и Сирку, че мирът е предизвикан от сблъскванията с франките.¹⁰⁵ Въз основа на анализа на един от надгробните надписи от времето на хан Омуртаг, а и на този от църквата „Св. 40 мъченици“ Златарски твърди, че сключването на мира е продиктувано от нахлуванията на маджарите в българските предели по Днепър.¹⁰⁶ Пак въз основа на информацията от надписите той смята, че българите отблъскват маджарите, като отнася събитията в периода между 718 и 823 година. Това си мнение ученият запазва по-късно и в „История на т.1 ч.1. (с. 394).

Златарски говори за още един аспект на българската външна политика – за помощта, оказана на император Михаил II Балба срещу бунта на Тома (823 г.), но без да коментира.

Чрез анализ на български и чужди източници Златарски доказва по безспорен начин, че хан Маламир с пряк наследник на Омуртаг, негов най-малък син, и окончателно утвърждава това становище в нашата медиевистика.¹⁰⁷ Като определя информацията за неговото управление като оскъдна, ученият все пак съумява да даде една обща картина на управлението му, вплетена в хода на историческото развитие на държавата. Маламир подобно на Омуртаг е оценен като слаб управител, оръдие на болярите. Преследването на християните при него се затвърдило поради голямото разпространение на тази религия сред населението и дори в двореца. Според Златарски хан Маламир е бил отдаден изцяло на вътрешното управление на държавата поради необходимостта да се утвърди на престола. Ученият предполага, че в страната е имало брожение, прераснало във „вътрешни раздори“.¹⁰⁸ Що се отнася до външната политика на Маламир „която той оставил на заден план“ и „занемарил“, Златарски смята, че е запазено действието на 30-годишния мир с Византия. Той основава това си твърдение на мълчанието на византийските хронисти. Маламир запазва и добрите отношения с франките. Слабото управление на Маламир обаче създавало условия за новото нашествие на маджарите между Днепър и Днестър, близо и до Дунавските устия.¹⁰⁹

105 Златарски, В. Един от... с.135; Същият. Два известни български надписа от IX век. – В: В.Златарски, Избрани произведения т.1; С., 1972, с.143 -144.

106 Златарски, В. Един от... с. 135.

107 Златарски, В. Приемниците... с. 162; годините на управлението на Маламир ученият определя между 831-832 и 843-845. Пак там, с.165;171;179.

108 Пак там, с. 168, 177.

109 Златарски, В. Един от... с. 135-136. По-късно в своята „История...“ т. I, ч. 1. обогатява значително картината на Маламировото управление (с.424-430), това прави и в притурка № 17 към тома.

Управлението на хан Пресиян (за разлика от „История...“ т. I, ч. 1¹¹⁰) е застъпено фрагментарно. Но Златарски е постигнал основното, създал е възможността да бъдат определени събитията по негово време, да бъде изяснено мястото му сред българските владетели.¹¹¹

Ученият преценява, че във вътрешната политика на хана по отношение на християните настъпва коренна промяна в сравнение с предходниците му. Гонението срещу тях е прекратено, което създава солидна основа по-късно християнство да бъде утвърдено в България от неговия син Борис като държавна религия.¹¹²

Във външната политика на България през времето на Пресияновото управление Златарски открива нова насока – пръв въоръжен конфликт със Сърбия. Ученият изследва отношенията с нея на общобалканска и общеевропейска основа, търсейки причините за конфликта. Той изказва предположение, че с войната си срещу сърбите Пресиян е искал да предотврати разпространяването на франкската власт над балканските славяни.¹¹³ Това си становище ученият по-късно в (История... т. I, ч. 1) не запазва, а вече свързва военните действия на Пресиян срещу сърбите с желанието му да предотврати нарастването на византийско влияние сред тях.¹¹⁴ Войната Златарски свързва и с установяването на първите военно-политически контакти между България и угрите (маджарите). Поради заетостта на хана във войната срещу сърбите маджарите са използвани за противодействие срещу бунта на византийските военни поселници по североизточната българска граница.¹¹⁵

В изследванията си върху управлението на първите български владетели от християнския период – Борис, Владимир и Симеон, Васил Златарски продължава една вече утвърдена традиция в българската историография от Спиридон Палаузов и Марин Дринов. Интересът към този период от историята на България е сравнително голям и в чуждата славистика и византинистика. Най-голям е сред изследователите от славянски произход или работещи в славянски страни, дължащ се на афинитета им към делото на Кирил и Методий.¹¹⁶ Но не по-малък е интересът и сред останалите историци преди тогавашната роля на страната ни в съдбата на Европейския

110 Златарски, В., История... т. I, ч. 1, с. 430-447.

111 Златарски, В. Приемниците на... с. 171-172.

112 Пак там, с. 178-179. Златарски изразява предположението, че самия Пресиян е бил тайно християнин, както неговия баща Званица.

113 Пак там, с. 173-174. Ученият отнася тази война в периода в между 837-840 или 838-841 година.

114 Златарски, В. История... т. I, ч. 1, с. 441. Златарски променя и годината на военните действия – 839-842 година.

115 Златарски, В. Приемниците... с. 174, 177-178.

116 Палацки, Шафарик, Бодянски, Григорович, Хилфердинг, Василевски, Грот, Голубински.

югоизток. Историците на църквата също дават в изследванията си информация за това време.¹¹⁷

Златарски оценява високо значението на настъпилите големи промени в живота на българския народ с управлението на княз Борис. По-късно той му посвещава ред изследвания, които оформят цялостна характеристика. Тези трудове са оценени изчерпателно в съвременната ни историография.¹¹⁸ През годините върху който сме съсредоточили вниманието си, обаче ученият се занимава по-странично с делото на княз. Борис. Написаното носи по-скоро характер на констатации, съдържа се в изследвания, ориентирани към проучването на други въпроси или периоди от миналото ни.

Ученият отделя внимание на изясняването на генеалогията на Борис, а и на тази на неговите наследници. Това той установява чрез сравнителния метод.¹¹⁹

Най-голямо място в ранните изследвания на Златарски за времето на княз Борис е отделено на славянизацията на държавата. Той налага мнението си за издигане на ролята на славянски елемент в управлението. Потвърждение за това си становище търси в новата титла на българския господар след покръстването, която освен християнската си. окраска има славянски произход.¹²⁰ Златарски разглежда и въпроса за славянския език и утвърждаването му в държавата. Той свързва този процес с нарастването на славянския елемент, което при Борис също продължава с присъединяването на Македония. Изказано е и предположението, че славянския език става държавен още преди покръстването на българите. Окончателното му утвърждаване и в църквата Златарски също отнася във времето на княз Борис. Той смята, че на църковния събор в Цариград (869-870 г.) князът е съумял да се сдобие с богослужебна литература на славянски език и с. правото богослужението да се извършва на този език.¹²¹ Утвърждаването му в църквата от Борис ученият свързва с борбата на владетеля за автокефална църква.

Изследователят посочва важността на българския църковен въпрос както за страната, така и за отношенията между Рим и Константинопол.¹²² Той споменава за официалните пратеничества на

117 Тунман, Гебхарди, Енгел, Рамбо, Лопотр.

118 Петров, П. Васил Златарски като ...с.292-297; Пак той. Предговор – В. Златарски История... т. I, ч. 2Д, 1971 с. 3-22. Вж. многобройните позовавания в Гюзелев, В. Княз Борис I. С. 1969.

119 Златарски, В. Приемниците... с. 166, 172, 179; Същият. Кой е бил Тудор Черноризец Доксов? – Бълг.пр., кн.3, 1897, с. 49.

120 Златарски, В. Георги Баласчев... с. 26.

121 Пак там, с. 38-39, 40.

122 Златарски, В. Нов поглед върху сетнините от православие в България, Бълг.пр. кн. 1, 1897, с. 57. Развитие на това становище у съвременните автори. Вж. Гюзелев, В. Княз Борис I с.129-314.

България до двете църкви и до Немското кралство, като на кратко се спира на дипломатическия талант на ръководителя на някой от тях болярина Петър.¹²³

Пак във връзка с това е утвърждаването на славянския елемент в държавата Златарски разглежда и жестоката разпра с бунтовници – боляри и о техните семейства след покръстването. Той вижда в този акт на Борис не толкова пряка защита на християнството, колкото защита на бъдещето на славянизацията на държавата.¹²⁴ В ранните трудове на Златарски се съдържат кратки сведения и за стремежа на Борис към разпространение на християнството, на славянската богослужебна литература и за създаване на училища.¹²⁵

Върху отношението между княза и Византия ученият почти не се спира. В една рецензия той отхвърля становището на руския учен Яцимирски, че българите получили земи вследствие на подкрепата, която оказали на империята във война с враговете ѝ.¹²⁶ У Златарски съществува и едно споменаване за границите на България от онова време: – „от Черно море до Албания, от границите на хърватите и франките до Балкана.“¹²⁷

Влиянието на концепциите на Златарски за управлението на княз Борис е особено силно върху преките му последователи в историческата наука П.Ников и П.Мутафчиев.¹²⁸

За разлика от управлението на княз Борис, управлението на цар Симеон е широко застъпено в ранните трудове на В.Златарски. Нещо повече, голяма част от изследванията му върху история на Първата българска държава, а и за цялото ни средновековно минало са посветени на този въпрос.¹²⁹ Интересът към Симеоновото време и дело датира у учения още от студентските му години и продължава през целия му живот.

Трудовете на Златарски за управлението на българския цар се появяват след изследванията на Спиридон Палаузов и Марин Дринов, но за пръв път в нашата историография е постигната цялостна, пълнокръвна, без увлечения оценка на Симеоновото дело. Ученият

123 Златарски, В. Кой е бил... с. 47; 49; Същият. Един от... с. 126.

124 Златарски, В. Един от... с. 126-129. В съвременната ни медиевистика този въпрос е разгледан изчерпателно – Вж. Гюзелев, В. Княз Борис I с.113-120.

125 Златарски, В. Георги Баласчев... с. 40; Същият. Кой в бил... с. 61; Същият. Писмата на цариградския патриарх Николай Мистик до българския цар Симеон, СБНУНК. кн.Х, 1894, с. 410.

126 Златарски, В. Из старата... с.19-21.

127 Златарски, В., Писмата... с. 409.

128 Любенова, А. Петър Ников... с. 76; Мутафчиев, П. История;.. т. I, с. 165-183.

129 Писмата на цариградския патриарх Николай Мистик до българския цар Симеон – СБНУНК, кн. XIII, 1894. Върху управлението на княз Владимир Златарски не се спира в изследванията си от интересуващия ни период. Спира се само на мястото в реда на българските владетели. (Приемниците на Омуртаг, с. 160-161).

постига това чрез нови или недокрай използвани извори от предишните изследователи – писмата на цариградския патриарх Николай Мистик и на император Роман Лакапин до българския цар. Те са съпоставени критично с известните сведения. Това позволява на учения да изкаже ред становища за този период, които се възприемат не само от последователите му,¹³⁰ но и от съвременната ни медиевистика.¹³¹

В изследванията си за Симеоновото управление Златарски се спира най-вече на изводите на Дринов, направени в „Южные славяне и Византия в X веке.“ Но въпреки че дава висока оценка за този труд,¹³² младият учен коригира много от становищата на именития професор. Той разглежда критично и тезите на други автори като Рамбо, Хилфердинг, Иречек, К. Грот, Г. Баласчев, с които повечето случаи не се съгласява.

Управлението на цар Симеон е представено подробно най-вече що се отнася до външнополитическата му страна. Пълнотата на картината се постига благодарение на максималното разкриване на обвързаността на политиката на България с тази на Византия, на другите южни славяни, Рим и Запада. Ученият ни представя историческото развитие в неговата причинно-следствена връзка като свързва и обяснява външнополитическите изяви на посочените страни с вътрешното им състояние, и обратно.

На пръв поглед оценките, които Златарски дава за Симеон са противоречиви. Но те се обясняват с реалистичния подход на учения при характеристиката на Симеон и неговото управление. Различните периоди от това управление се оценяват различно. Общо взето Златарски определя два периода. Първият е от качването на Симеон на престола до 913 г., когато той се проявява като продължител на политиката на Борис: „Почнал да се грижи за обезпечение на границите и за вътрешното благоустройство на държавата си. Като един от най-образованите хора на времето си, той обърнал най-голямо внимание на развитието на духовния живот на народа си... той, като истински християнин, утвърждавал и разпространявал неотколе посеяното християнство със същата ревност, както и баща му; българската литература, която се наченала от покръщението на българите, при него и под негово лично ръководство достигнала апогея на развитието си. Не по-малко Симеон се грижел

130 Любенова, Л., Цит.съч., с.77-78.

131 П. Петров, Предговор, В.Златарски История...т. I, ч. 2, с. 22.

132 Златарски казва: „Надали друга някоя монография е направила такъв голям преврат в югославянската история, както това изследване на г. Дринова. Няма въпрос, който авторът е зачекнал в него да не се представя в нова светлина с нови обяснения въз основа отчасти на старите общоизвестни. До появяването на този труд знаеше се, че Симеоновия век е най-славната епоха в нашата история, но не се познаваше тъй, както трябваше.“ – Поглед на... с. 54.

и за материалното благосъстояние на държавата си¹³³. Виждаме положителното отношение на учения, високата оценка, която той дава за първия период от управлението на Симеон. Но оценката за втория основен период от 913 г. до смъртта на царя през 927 г. има съвсем друг характер. Въпреки някои положителни констатации за дипломатическия и военен талант на Симеон, Златарски оценява негативно основната насока на управлението му: „Но тази мощ и величие бяха свързани само с живота на отделни личности (Симеон и Иван-Асен II б.м.), които ги употребиха не за укрепяване и развитие на националните начала, а за постигане на планове, които излизат вън от границите на народния идеал, именно за завоеванията на Цариград и основанието на една българо-византийска държава. Това отклонение от правия път повлече подире си изнемошчание на жизнените сили на народа.“¹³⁴

Ученият е съумял да разкрие изцяло външнополитическата дейност на Симеон. Проследени са изчерпателно всичките му военни и дипломатически стъпки. Възстановена е изцяло хронологията на контактите с Византия, Сърбия, Хърватско, Рим. Златарски внася ред поправки в дотогавашните (основно в труда на М. Дринов) становища за тях. Заслугите на Златарски се проявяват и в установяването на основните концепции и цели на Симеоновата външна политика, на промяната на тактическите ходове, съобразно конкретно историческата обстановка на Балканите. Подробно са оценени резултатите за България от войната, започнала през 894 г., която, въпреки победите на българския княз, довежда и до някои, териториални загуби на изток.¹³⁵ Въз основа на данни от писмата на патриарх Николай Мистик Златарски възстановява клаузите на Булгаро-фигонския мир (896 г.). Той ги оценява като благоприятни за България, но неудовлетворителни за Симеон, който вече градял планове за отмъщение над Византия.¹³⁶ Тази малко емоционална оценка за подтиците на българския владетел за война срещу императора е коригирана с аргументирането на целите през втория период от управлението: „Като чувствувал и съзнавал своята сила и мощ, от

133 Златарски, В. Писмата на цариградския... 1894, кн. X, с.410.

134 Златарски, В. Главните периоди... с. 27-28.

135 Златарски, В. Писмата на цариградския... кн. X, 1894, с. 408; 409; 410; 417. Ср. Цанкова – Петкова Г. Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград ИИИ, т.20,1968; Гюзелев, В. Княз Борис I, с. 482 сл.; Божилов, Ив. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон (894-896). – ВИС, 6.1971.

136 „От това време (след 893 г. б.м.) той станал заклет враг на Византия“ – заключава. Златарски и добавя. „Но Симеон не можал да забрави загубата на Заддунавските владения (от маджарите --б.м). Като считал Византия за виновница на това, не можел да се остави от мисълта за отмъщение и за възнаграждение загубата си с владенията ѝ на Балканския полуостров“. - Писмата на цариградския... 1894, кн. X, с. 410.

една страна, а от друга, като знаел голямата слабост на Византийската империя, до която тя била дошла при Льва VI Мъдри поради външни несполуки и вътрешни раздори,. Симеон решил да разшири пределите на господарството си до трите морета, които обливат Балканския Полуостров и да завоюва Цариград, да го направи столица на своята обширна държава, а себе си да провъзгласи за „цар на ромеите и българите“.¹³⁷

Златарски изчерпателно разглежда повода за войната от 913 г., като преценява, че това е търсеният от Симеон момент за реализация на неговите цели.¹³⁸ Изяснен е и характерът на срещата между Симеон и Николай Мистик – лична, носеща частен характер, завършва без сключването на мирен договор.¹³⁹ Това си становище ученият променя по-късно в „История...“ т. I ч. 2 като обяснява, че патриархът извършил обряд равен на посвещаването на Симеон в кесарско звание, а освен това че е сключен мир между двете страни.¹⁴⁰

Васил Златарски разглежда действията на Симеон след оттеглянето му от Цариград. Обсадата на Одрин през 914 г. ученият свързва с новия план на българския владетел за постигане на основната му цел. А именно чрез завладяването на всички балкански земи на империята да я изтощи, да прекъсне притока на сили и тогава в съюз с някоя морска сила да овладее столицата ѝ.¹⁴¹ Ученият разглежда и възможността, открила се пред Симеон поради вътрешното състояние на Византия, по мирен път чрез брачен съюз да завладее Цариград.¹⁴²

Голямо значение е отдадено на Ахелойската победа на Симеон за съдбата на България и на региона като цяло. Оценката се отличава със своята многопластовост. По отношение на България Златарски смята, че успехът довежда до промяна в политическия статут и в църковната ѝ йерархия. След нея Симеон се провъзгласил (918 г.) за цар на българите и обявил българската църква за патриаршия.¹⁴³ След Ахелой и подчиняването на Сърбия българската държава уста-

137 Пак там, с. 410-411.

138 Пак там, с. 406-409, 411. Златарски доказва становището си, че похода е целял превземането на Цариград, а не както е смятал Дринов, че похода е „ловкая демонстрация“. Златарски твърди, че Симеон бил принуден в този случай (913 г.) пръв да поиска мир поради промяната във вътрешнополитическото състояние на империята и невъзможността столицата ѝ да бъде превзета без атака и по море. – Писмата на цариградския...1894, кн. X, с. 413-418. Съвременното становище вж. Божилов, Ив. Цар Симеон Велики /893-927/: Златният век на Средновековна България. С. 1983, с. 99 сл.

139 Пак там, с. 416-417

140 Златарски, В. „История...“ т. I, ч. 2, с. 360-367. Съвременното становище вж. Божилов, Ив. Цар Симеон – с. 104 сл.

141 Златарски, В. Писмата на цариградския, 1894, кн. X, с. 422-423.

142 Пак там, с. 424. Съвременното становище вж: Божилов, Ив. Цар Симеон – с. 109 сл.

143 Златарски, В. Писмата на цариградския... 1894, кн. XI, с. 22 (Златарски изяснява значението на титлата „цар“ като равностойно на „василевс“ – Георги Баласчев...с. 26).

новила пълна политическа хегемония. Но победата има според учения и негативно значение, защото е заслепила царя, подтикнала го е с всички сили да продължи нападенията.¹⁴⁴ За основния съперник на България Византия Ахелой донесъл не само частично изтощение и разгром, но и вътрешнополитическа криза.¹⁴⁵

Златарски вижда нова тактика в политиката на цар Симеон към Византия от 921 г. нататък – стремеж да бъде признат за император на ромеите, а тогавашният василевс Роман Лакапин да се откаже от престола.¹⁴⁶ Разгледани са ответните опити на византийската дипломация да спре нашествията. Основно внимание е отделено на политиката ѝ към Сърбия, която страна пък е определена като основен съюзник на империята за целия период.¹⁴⁷ Проследени са и действията на Византия да изгради южнославянски съюз срещу България чрез привличането на хърватите. Цялостно е обрисувана политиката на отстъпки, водена от Николай Мистик и Роман Лакапин по отношение на Рим, за да бъде привлечен в борба срещу българите.¹⁴⁸

На този фон Златарски проследява неотстъпната политика на българския цар, водеща до постоянно разширяване на границите на държавата. Политиката на Симеон на преговори през 923 г. е обяснена с новия опит на Сърбия да отхвърли българското попечителство и размириците в България. Ученият смята, че с преговорите си с императора българският цар е искал да осигури само временен мир, докато се справи с бунтовете в тила си. Затова и по-късно към края на 924 г. той поставя неизпълними за Цариград условия, като се провъзгласява за „цар на ромеи“. Това е оценено от Златарски като тактически ход.¹⁴⁹

Войната с Хърватското кралство според изследователя е била политическа необходимост, за да се прекрати влиянието на Византия там, а не както твърдят Грот и Дюмлер – за териториално разширение до Адриатика.¹⁵⁰ Пак по повод на тази война Златарски изразява мнението, което застъпва и по-късно в „История...“ т. I ч. I, че аспирациите на Рим в дадения момент към Хърватия създават благоприятни условия за сключването на бърз мир. А също така, че се постига и нещо много по-важно – Рим е утвърдил с договор узаконяването на Симеон за цар, а българската църква за патриаршия, без

144 Златарски, В. Писмата на цариградския..., 1894, кн. XI, с. 20.

145 Пак там, с. 11, 27.

146 Златарски, В. Писмата на цариградския...1894, кн. XII, с. 125-127.

147 Пак там, с. 125-127; 134.

148 Пак там, с.156-160; 182-183.

149 Пак там, с. 189-191; 192; 203-204. Същият.Писмата на византийския...с. 288; 294; 301-304.

150 Пак там, с.313-314.

да поставя условие за подчиняването ѝ на Ватикана.¹⁵¹ Този факт вдъхновява Симеон за нови действия срещу Византия, като този път търси и съдействието на македонските славяни около Солун).¹⁵²

На вътрешнополитическата дейност на Симеон е отделено значително по-малко място. Това е спомената по-горе оценка за първия период от управлението на царя, когато той полага грижи за икономическото и духовното укрепване на държавата. Ученият говори за книжовната дейност по времето на Симеон, за личното му ръководство и участие. Отбелязани са сведения за литературния кръг около владетеля и за неговата дейност, както и за дейността на някои отделни негови представители, градили тогава българската култура, като Тудор Доксов, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър и други.¹⁵³

Златарски аргументира становището си за отрицателното влияние на многобройните войни, водени от Симеон, върху вътрешнополитическата и икономическата стабилност на държавата. Обяснява с тях въстанията в северозападните български земи през 923 година. Той свързва настъпилата по време на цар Петър политическа криза с това изтощение, поставя го и сред основните причини за загубването на народната независимост.¹⁵⁴

В периодическата си система за Първата българска държава след управлението на цар Симеон Васил Златарски определя трети период, наречен „Сближение с Византия – падане на България“.¹⁵⁵ Той включва в него управлението на цар Петър, Самуил и неговите наследници – до падането на страната ни под византийска власт.

За това време в развитието на средновековна България Златарски не написва през интересуващия ни период нито едно цялостно изследване. Оценки за българските владетели и за основните насоки на политиката им, намираме в негови трудове, посветени на други въпроси. Данните са крайно недостатъчни, за да можем да проследим цялостното отношение на учения. Но все пак се чувстват позицията и вижданията му за тенденциите в развитие на българското общество.

Управлението на Симеоновия син цар Петър е определено от Златарски като крайно слабо. Той е наречен недостоеен управител, неспособен да продължи или поне да поддържа делото на своя пред-

151 Златарски стига до тези изводи чрез анализ на документите от Първия и Втория сплитски събор. – Писмата на византийския...с.315-322.

152 Пак там, с. 320. Тук Златарски приема мнението на Дринов, че въстанието е провокирано от Симеон.

153 Златарски, В. Кой е бил... с. 42, 51, 61.

154 Златарски, В. Писмата на цариградския...1894, кн. XII, с. 190-191; Същият. Главните периоди... с. 28.

155 НАБАН, ф. 9, инв. № 331, л.1.

шественик. Цар Петър води България към политическо и духовно разложение.¹⁵⁶

Ученият вижда това вътрешнополитическото разложение на царството в бунтовете и въстанията на „наследствените управители в западните области на българското царство“, които искали да се освободят от властта на царя.¹⁵⁷ Вижда го също така и в упадъка на централната власт, изразен във „въстанието на Шишмановите синове и тяхното отцепване“, както и в последвалото разделяне на държавата на Източна и Западна.¹⁵⁸ Златарски говори за противодействие на комитопулите срещу централната власт.¹⁵⁹ Тези си становища за съпротива и за отцепване на комитопулите още преди походите на руския княз Светослав и тези на император Йоан Цимисхи той коригира в многотомната си история.¹⁶⁰ Прави впечатление и едно друго мнение, също коригирано по-късно в „История...“, това за родоначалника на Самуиловата династия – Шишман. Там въз основа на новооткрити източници Златарски поставя комит Никола като основател на новата българска царска династия.¹⁶¹ Това становище е възприето и от съвременната ни историческата наука. Златарски приема възгледа на Дринов, че Самуиловата Западна българска държава по същество е продължение на Преславска България и го доразвива в историята си.¹⁶²

Сред причините за политическия упадък на държавата е посочено проникването на византийското влияние в българския царски двор при управлението на Петър. Тогавашият византийски император Роман Лакапин целял да обвърже и подчини България, да я омаломощи и използва. Византия постига целта си, според Златарски. Тя, чрез влиянието си в двореца постепенно парализира целия държавен механизъм, създава предпоставки за падането на България под нейно владичество. Но вредното влияние на византинизма изобщо не пуска корени сред народната маса, което създава условие тя да оцелее през периода на чуждото робство.¹⁶³

156 Златарски, В. Главните периоди... с. 28; Същият. Писмата на цариградския... 1894, кн. XIV, с. 191, бел. 7. Златарски смята, че засиленият контакт между Симеон и Рим, а и и сключения между тях договор за признаването на царското му достойнство и за обособяване на българска патриаршия карат Византия сама по-късно да ги предостави на българите при цар Петър, за да се да се противопостави на Рим. Писмата на византийския... с. 322.

157 Златарски, В. Писмата на цариградския... 1895, кн. XII, с. 191. Тук Златарски използва мнението на Иречек, който говори за бунтове през 929 и 930 година.

158 Златарски, В. Главните периоди... с. 28.

159 Златарски, В. Георги Баласчев... с. 37.

160 Златарски, В. История.. т. I, ч. 2, с. 562-563.

161 Пак там, с. 603-908.

162 Златарски, В. Поглед на... с. 54.

163 Пак там, с. 603-908.

За Златарски израз на духовния упадък на държавата е богомилското учение. Ученият приема преценката на Дринов за националния характер на ереста.¹⁶⁴ Приема и мнението му за голямото ѝ отражение върху съдбата на България през X век. Съгласява се и с това, че богомилството създава условия за разпадането на държавата и за политическата ѝ слабост.¹⁶⁵

Златарски допълва отрицателната оценка, като казва: „Там възниква богомилството, което разклаща целия народ и под което заглъхва националната литература.“¹⁶⁶ Ученият има и едно изследване, пряко засягащо въпроса, а именно – „Сколько беседъ написал Козьма Пресвитер?“¹⁶⁷ Но в него той изследва този паметник само като структура и установява единния му произход и цялостта му като произведение. Не прави анализи, водещи до изводи за вътрешнополитическото развитие на България.

Основните трудове на учения за „третия период“ на Първата българска държава са извън обсега на нашите интереси. Тези трудове са оценени критично и задълбочено от съвременните изследователи.¹⁶⁸

* * *

Един от основните проблеми в изследванията на Златарски в годините, когато окончателно се формира като учен е този за отношението между славяни и прабългари и свързания с него проблем за формирането на българската народност. Тези проблеми фигурират в европейската историография още с възникването в нея на интереса към българската история. Изследователски или политически подходи са определяли – различните становища по тях.

Златарски подхожда към проблемите от позицията на изследовател. Формирането на становищата му се основа на аналитичен подход към изворите. Някои негови грешки преценени от съвременна марксистическа позиция, се дължат, както на методологическата му ориентация, така и на факта, че далеч не с всички извори той е разполагал.

Ученият възприема мнението на Шафарик-Дринов, че българската народност има славянски произход.¹⁶⁹ Той казва: „Най-сетне към X в. окончателно се образува в северната част на полуострова

¹⁶⁴ Златарски, В. Поглед на... с. 54.

¹⁶⁵ Пак там, с. 55.

¹⁶⁶ Златарски, В. Главните периоди... с. 28. Обща оценка за становището на Златарски по този въпрос от съвременни позиции Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1980, с. 20.

¹⁶⁷ В Сборникъ старен въ честь проф. М. С. Дринов. Харьков, 1904, с. 37-48.

¹⁶⁸ Петров, П. Васил Златарски като... с. 297-298; Същият. Предговор на Васил Златарски История... т. I, ч. 2, с. 16-22.

¹⁶⁹ Златарски, В. Поглед на... с. 39-40.

народност, която благодарение на своите яки жизнени сили и обществената си уредба, сможа да издържи оная вековна борба за съществуване, в която изчезнаха нейните предшественици и дори много от съвременниците ѝ, успя да даде веднъж завинаги национална физиономия на нашия полуостров и съумя да прояви своята самостоятелност както в политическо, така и в културно отношение. Тази народност е славянската, която тук получи името „българи“ и послужи като главен елемент при възникването на нашия народ, като отделна политическа и етническа единица в историята“.¹⁷⁰

Златарски започва да разглежда методично отношението между двата етноса до сливането им в единна народност. това той прави успоредно с изясняването на развитието на държавата, като следи как контактите между славяни и прабългари се отразяват върху този процес.

Ученият определя новообразуваната държава като федеративна, като съюз между славяни и прабългари. Те запазили вътрешната си уредба, като „останали отначало съвършено самостоятелни и живели отделно едни от други“.¹⁷¹

Причината, която налага този съюстен характер на държавата според Златарски е необходимостта и за славяни, и за прабългари да запазят независимостта си по отношение на общия враг – Византия. Като привърженик на генетичния метод ученият търси предпоставките за съюза още преди сключването му. Изяснявайки политическия статут на славяните на север от Балкана, преди създаването на държавата, той констатира, че въпреки самостоятелното им политическо развитие в момента, те трудно биха могли да устоят срещу християнството и войната.¹⁷² Подобно мнение ученият развива и за Аспаруховите прабългари, които поради малобройността си също се нуждаели от подкрепа, за да запазят независимостта си. В един от първите си трудове Златарски изказва хипотеза и за друга причина, улеснила мирните отношения между двата етноса, а именно проникването християнството сред част от прабългарите, които намерили поддръжка у християнизирани славяни.¹⁷³ Сериозни са аргументите на учения за мирните, съюзни отношения между славяните и прабългарите. Той отхвърля широко застъпеното тогава становище за покоряването на славяните, доказвайки че отношенията, които се установили между двата народа, не са отношения на победители към победени.¹⁷⁴ Той смята, че напредването на прабългарите в Добруджа би било немислимо

170 НАБАН, ф.9, инв. № 337, л. 1.

171 Златарски, В. Основанието на... с. 336.

172 Пак там, 314-315.

173 Златарски, В. Нови известия... с. 30-31.

174 Златарски, В. Основанието на ... с.336.

без мирни отношения с местните славяни, то е ставало в съгласие с тях. Потвърждение на мнението си ученият търси и в разположението на прабългарите в новообразуваната държава – централно сред славянските племена. Други доказателства в тази насока според Златарски са строгото разграничаване от византийските хронисти на двата етноса, които се намирали в еднакво отношение към хана, а също така фактът, че при управлението на Телец част от славяните лесно се отцепват от държавата.¹⁷⁵

Златарски обяснява запазването на съюзните отношения с необходимостта от отстояване на завоюваната позиция, посочва трайния им характер – „свободното навлизане и закрепяне на Аспаруха и неговите българи в Мизия не е представлявало нищо подобно на хунско или аварско нашествие, а е станало по взаимно съглашение със завареното тук славянско население, което „ще ни покаже по-нататъшното развитие на техните политически и социални отношения.“¹⁷⁶

Правейки този анализ, ученият отхвърля господстващото в момента становище за пасивната роля на славяните при образуването на държавата.¹⁷⁷

От друга страна, Златарски развива идеята за приоритетната роля на прабългарите в ръководството на новообразуваната държава: „Сега, когато при тях /славяните в-б.м./ се явява едно варварско племе, враждебно настроено към Византия, те са предпочели да признаят неговото първенство и да влязат в съюзни отношения с него, за да действат наедно против общия враг.“¹⁷⁸ Прабългарите играят ролята на обединители, организатори на славянските племена чрез ръководното си място в държавата. Аспаруховите българи според учения са ядрата при основаването на българското царство.¹⁷⁹ Те се стремят да запазят „първенствующата“ си роля векове наред. Този процес е минал през периоди на успехи и спадове за тях, докато постепенно те изгубват това си положение с формирането на славянския облик на държавата и народността.

Златарски проследява внимателно отношенията между двата етноса при управлението на рода Дуло. В политиката на Тервел ученият вижда продължение на тази на Аспарух – България да бъде обединител на славянските племена от полуострова.¹⁸⁰ Отношенията между двата народа запазват характера си; от една страна, поради строгото спазване на условията на съюза от хана по отно-

175 Пак там. Становището на Златарски за отцепване на Телец не се приема от марксистката историография.

176 Пак там, с. 338.

177 Пак там, с. 315-340.

178 Пак там, с. 337.

179 Златарски, В. Нови известия... с. 19.

180 Златарски, В. България през... с. 660.

шение на славяните, основатели-и новоприсъединили се, а от друга, поради „силната ръка и умната политика“ на Тервел.¹⁸¹

При управлението на Тервел Златарски установява значително нарастване на славянския елемент в държавата и сплотяването му от хана. това се дължи на осъзнатата потребност от владетеля, който разбира че само така би могъл да запази държавата си и да се противопостави на Византия. В такава светлина е разгледано и получаването на кесарска титла от Тервел. Според учения тя била необходима не само като израз на признаване законността и независимостта на българския владетел, но най-вече, за да може той да се изравни по престиж с василевса и така да му противостои в борбата за привличане на славянските племена.¹⁸² А това водело до мирното им присъединяване към България.

Златарски твърди, че при Тервел продължава да се запазва неравностойното положение на славяните в управлението на държавата, въпреки численото им нарастване – „всичко това /успехите по отношение на Византия-б.м./ е издигнало българския княз в очите на славяните и те са могли да го противопоставят на византийския император като равен, което очевидно ги е по-твърдо привързало към княза и ги е туряло в известна подчиненост. Обаче надали може още да се допуска, че славяните са придобили при Тервеля вече непосредствено управление на държавата предвид на особеността на българския княз и на боилите, които всякак се стараели да запазят в ръцете си заедно с първенството в политическия съюз и властта.“¹⁸³

Златарски смята, че приемниците на Тервел отстъпват външно-политическите позиции на страната поради невъзможността им да поддържат авторитета на княжеската власт: Създават се условия боилското съсловие да налага волята си в управлението на страната, а и за вътрешни борби. Това довело и до ярко изразен политически конфликт между славяните и прабългарите. Той се диктувал, от една страна, от стремежа на боилите да запазят властта си над нарасналия брой славяни в държавата, а от друга страна, от стремежа на славянските ръководители пък към равна власт.¹⁸⁴ Двата етноса се различавали и по отношение на външната политика на държавата. Славянските князе основно държали на мирни отношения с Византия, на преустановяване на подходите към Цариград, като смятали, че постепенно империята ще бъде принудена да признае българското царство. Пак със същата цел българските боили пък искали настъпателна политика към Източната империя, дори

181 Златарски, В. Българските князе... с. 484; 489.

182 Пак там, с. 484. Бакалов, Г. Средновековният български, с. 88 приема като логически вярно твърдението на Златарски за кесарското звание на Тервел.

183 Пак там, с. 489.

184 Златарски, В. България през... с. 628; 639; 656.

„разнебитването“ ѝ.¹⁸⁵ С други думи Златарски приема общността на интересите на двата етноса, но вижда различия в подходите към разрешаването им.

Това политическо напрежение в държавата постепенно довежда при управлението на хан Кормисош до оформянето на „партии между самите българи, които макар и да са изникнали на чисто политическа основа, в основата си имат етнически характер и затова ние ще ги наречем българска и славянска, тъй като почналата се между тях борба през първата половина на VIII в. трябвало да реши кой от двата съставни елемента в държавата – българският или славянският – ще вземе надмощие в образуването на българската народност“¹⁸⁶ Златарски доразвива определението си за характера на борбата – „ние не трябва да видим само стремеж на отделни личности да достигнат властта: тук под булото на династични въпроси се е водила борба между двата съставни елемента в държавата...за политическо и социално равноправие. това е било колкото политическа борба, толкова и културна, тъй като в нея трябваше да се определи кой от двата елемента с време ще погълне другия.“¹⁸⁷

Ученият се спира по-подробно или накратко, в зависимост от сведенията, с които разполага, на развитието на борбата при управлението на различните владетели. Изяснява отношението на всеки от тях към нея, зависимостта му във вътрешната и външната политика от приоритета на някоя от партиите. Основната идея, която Златарски прокарва е, че сцелението, силата на България зависела от силната княжеска власт, която трябвало да подчини боилите и привлече славяните в управлението на държавата. това било осъзнато най-добре от хан Телериг – „той разбирал, че за да премахне тая особеност (неопределеното положение б.м.) на славяните, която произлизала не толкова от противопоставянето в характера и стремежите на двете нации, колкото от, неопределеното на положението на славяните в държавата, трябвало да се урегулират отношенията на последните спрямо основателите на царството и най-вече спрямо княза, който би трябвало да стане като съединителна брънка между двата елемента.“ Телериг твърдо се опрял на славяните в борбата си срещу боилите, с което постепенно създал вътрешен стабилитет. Славянските племенни князе вече взимат живо участие в управлението на страната. Златарски определя това като „втора фаза – в процеса на сливането на двата етнически елемента – българи и славяни“.¹⁸⁸ С управлението на хан Кордам този процес се

185 Пак там, с. 638.

186 Пак там, с. 638.

187 Пак там, с. 650.

188 Пак там, с.657-658

задълбочава, което води и до прекратяването на вътрешните борби чрез все по-голямото ограничаване влияние на аристокрацията в управлението на държавата.¹⁸⁹

Окончателното преодоляване на вътрешнополитическата криза Златарски свързва с управлението на хан Крум. Неговата политика води до значително нарастване на славяните в държавата, които поради силната власт на хана на боилското съсловие запазвали съюзните си отношения с българите.¹⁹⁰ Според Златарски утвърждаването на славянския елемент в държавата при приемниците на Крум се дължи най-вече на силното проникване на християнството сред славяните. Опитите на боилите при Омуртаг и Маламир да си възвърнат позициите в управлението се изразяват в упоритото преследване, на християните, а следователно и на голяма част от славянския етнос.¹⁹¹ Златарски смята, че при управлението на Пресиян се създава благоприятна почва за приемането на християнството като държавна религия, реализирано от Борис. Покръстването води до „национално“ укрепване на всички части на държавата. Борис продължил да приобщава славяните. Окончателното обединение на балканските славяни обаче е отнесено от учения към управлението на цар Симеон, който докрай реализира идеята.¹⁹²

Идеята за принадлежността на българската народност към славяните, както бе споменато, Златарски приема от Дринов. Но той не се съгласява с неговото становище за бързината на процеса на сливане на двата етноса. Въпреки че в някои от работите си Златарски говори за дружината на Аспарух като за малобройно племе, бързо изчезнало сред славянското население,¹⁹³ той приема, че формирането на народността ни се осъществява през X век.¹⁹⁴ Етническият дуализъм в българската държавата продължил цели векове, докато славяните „претопят в своята стихия“ прабългарите.¹⁹⁵

Тези концепции за развитието на отношенията между славяни и прабългари и за образуването на българската – славянска народност Златарски запазва и доразвива в „История..“. Тя оказва силно влияние върху, младата българската историография тогава, а и в бъдеще. Съвременната ни историческа наука също дължи много на Златарски. Тя наследи концепциите му за федеративния характер на държавата при основаването ѝ, за продължителността на процеса на образуването на народността, за ролята на българската

189 Пак там, с.664.

190 Златарски, В. Приемниците на...с.155,167. Същият. Българските князе... с. 484.

191 Златарски, В. Приемниците на... с. 167-171.

192 Златарски, В. Българските князе...с.484. Същият. Главните периоди... с. 32.

193 Златарски, В. Един от провадийските... с.130.

194 НАБАН, ф. 9, инв. № 337, л. 1.

195 Златарски, В. Поглед на... с. 40-41.

държава като обединител на славяните от българската група.¹⁹⁶ Но правилно не е възприето становището му за характера на вътрешнополитическата криза през втората половина на VIII век.¹⁹⁷

Неприемливостта от днешна гледна точка на голяма част от становищата на Златарски се дължи на факта, че той не изследва социално-икономическото развитие на двата етноса като условие за единството и успешното им развитие. Ученият също не изследва културното развитие на тези народи, взаимното проникване на културните им ценности. Но за своето време изследванията на Златарски по тези въпроси внасят не само нови фактологически уточнения, но и придвижват българската наука към новото им осмисляне.

* * *

Друг важен проблем в изследванията на Васил Златарски за периода на Първата българска държава е този за нейното обществено-политическо устройство. Ученият не му посвещава самостоятелен труд нито му отделя голямо място в другите си работи. Информацията е разпръсната в няколко студии и рецензии. Разглеждането на обществено-политическото устройство у Златарски обикновено е съпътстващо, чрез него той обяснява други факти или процеси, които смята за основни.

Златарски засяга въпроса за политическата организация на славяните, влезли в състава на българска държава. Той посочва, че те се делят на племена и общини. Характеризира управлението им като демократично – със самостоятелна общинска организация, но без да го анализира по-обстойно.¹⁹⁸ Под влияние на изследванията на преподавателя си от Петербургския университет Василевски Златарски говори за предизвикан от славяните етнически и социален преврат на Балканите, получил израз в новото законодателство на Византия при императорите – иконоборци. В основата на новите юридически разпоредби стоял, „общественият строй на славяните – техните общински начала.“¹⁹⁹

Начело на славянските племена според учения стоят князе, които ръководят вътрешното им самоуправление. Племената са подчинени в политическо отношение на българския хан. Същото се отнася: и за славянските князе, които се числели към неговите боили или архонти. Но техните права били по-ограничени от тези на боилите – прабългари. Златарски не определя тази разлика.²⁰⁰

196 Петров, П. Образуване на...с.235,237.

197 История на България т.II, с.120-127.

198 Златарски, В. Основанието...с.314.

199 Пак там,с.315.Същият.България през...с.637.

200 Златарски, В. Георги Баласчев... с. 23.

Друга длъжност, която ученият свързва най-вече със славянския етнос е – комит. Определя го като защитник, като най-висок представител на интересите на славянските общини пред представителя на централната власт – „наместника на българския цар“. Ученият не определя точно прерогативите на комита, но допуска, че той има военна функция, а може би административна и съдебна.²⁰¹

Въпросът за общественно-политическото развитие на прабългарите е значително по-добре засегнат. Това се определя от становището на Златарски за приоритетната им роля в управлението на държавата, която носи белезите на „Велика България“.

Прабългарите също се делят на племена, като ученият изрично подчертава, че Аспарух довежда на Балканите само едно от тях.²⁰²

Интересен е въпросът за така нареченото дружинно начало на прабългарите. В най-ранните си трудове ученият убедено говори, че то съществува. Но по-късно го подлага на съмнение, „както и тезата на Ф. Успенски, че в България още от образуването ѝ има явни черти на феодализъм.“²⁰³ Златарски отхвърля довода на Успенски в подкрепа на становището му за феодална система в Първата българска държава, че начело на прабългарските племена, дошли с Аспарух, са стояли отделни родове.²⁰⁴ Нашият учен говори за отделни родове, но в състава само на единственото прабългарско племе, които повеждат борба за власт в края на управлението на рода Дуло. В изследванията си за интересувания ни период Златарски никъде не се признава ясно в какво точно се изразяват феодалните отношения у нас; доколко са развити.²⁰⁵

Според Златарски българската държава в езическия период се управлява от хан, които е напълно „самодържавен господар Титлата е пренесена от Аспарух и има турско- татарски произход, впрочем както и преобладаващата част от титлите в Първата българ-

201 Пак там, с. 37.

202 Златарски, В. Основанието на... с. 323-324, 332, 335.

203 Златарски, В. Георги Баласчев... с. 33. Тук Златарски определя, че представителите на военната аристокрация водят потеклото си от дружинниците на Аспарух. Но Един от Провадийските... с. 123-124, той оспорва дружинното начало във времето на поселението на прабългарите и създаването на държавата.

204 Златарски, В. Един от провадийските... с. 125-126.

205 Пак там, с. 125. Той казва – „Обаче дали тя (военната аристокрация – б.м.) се намирала във васални отношения спрямо княза и изобщо дали феодализмът е съществувал през първото царство, както го намираме във второто царство, ще остане все още въпрос.“ В една рецензия ученият споменава – „Ако предположението на г. Schiumberger е вярно (за монети, сечени от Сермон през 1018 г. – б.м.) и ако допуснем, че гореописаните пари са сечени по-рано от времето както ни дава той, то ще трябва да признаем, че между другите права, с които са се ползували българските феодали, влизало е и правото за сечене на свои пари“ – Monnaies d'or d'un chef bulgare du XIe siècle, Sermon, gouverneur de Sirmium, – Бълг. пр., кн. 1, 1897, с. 111.

ско царство. Ученият приема тълкованието на Томашек за „KAN^oAC YBIGH“ – „велики“, „славен хан“.²⁰⁶

Златарски се интересува от титулатурата на българските владетели и след приемането на християнството. При Борис и Владимир тя е княз. Произходът ѝ е свързан с „влиятието на византийските понятия, така също и с това, че славянските поданици на българския хан са го наричали с тази титла.“ Симеон е първият български владетел, който след 917 г. (Ахелойската битка) се обявява за цар, титлата, която в страната тогава се приравнявало с титлата на византийския император василевс. Златарски се противопоставя на становището на Г. Баласчев, че някой български господари са се титулували ЦЪСАРЬ, а не ЦАРЬ.²⁰⁷

Изследвайки обстояни всичките налични извори от домашен и чужд произход, Златарски успява да изясни същността на голяма част от титлите в Първата българска държава.

Според учения ръководството на държавата се осъществява „от „два класа аристокрация“, която е военна – висш и нисш клас. Висшият клас – това са боилите, определяни и като боляри. Първоначално Златарски отнася към тях „представителите на по-видните български /прабългарски-б.м./ родове, които са водили потеклото си от дружинниците на Аспаруха“, а също и представители на славянските племена, влизаци в състава на българската държава.“²⁰⁸ По-късно термина боили обикновено той свързва само с прабългарската аристокрация.

Към представителите на „низшия клас“ на аристокрацията ученият отнася багаините, към които също се числят представители на двата етноса. И двата термина имат съсловно значение и са от турско-татарски произход.²⁰⁹

Златарски възприема становището на Ф.Успенски, че изразът „10 комитата“ в Бертинските анали не се отнася до териториалното деление на държавата. Той го доразвива, като предлага тезата, че българската военна аристокрация „освен социално – политически“ /на боили и богаини/ се е делила“ „на десет комитата“, които очевидно са нямали съсловни значение, но от друга пък страна са били тясно свързани с тия два аристократични класа. Според учения това са десет чина или степени в щата на българския княз. В тях са включени – кавхан, таркан, копан, багатур, и може би (по Томашек)...²¹⁰

206 Златарски, В. Георги Баласчев... с.25.

207 Пак там, с.26-28. Ср. Бакалов, Г. цит. съч. с. 82-128.

208 Пак там, с. 22-23; Същият. Приемниците на... с. 162. Същият. Един от Проводийските... с.128.

209 Златарски, В. Един от Провадийските... с. 128. Същият. Два известни... с.151.

210 Златарски, В., Един от Провадийските...с.127-128.

Златарски изследва последователно всяка една от посочените титли. След обстоен филологически анализ на изворите и фактологически съпоставки ученият изяснява, че „кавхан“ или „хаган“ не са лични имена, както смятат някои учени, а титли. По езиковия строеж на думата ученият заключава, че кавхана е един от велможите на хана (княза, царя), най-близък негов съветник. Той се назначавал от болярското съсловие и заемал втората по значение длъжност след хана. Златарски не приема становището на Дринов, че кавхана влиза в състава на великите боляри, а смята, че той ръководи от името на княза съвета на великите боляри. Ученият приравнява положението и функциите на кавхана с тези на магистър във Византийската империя.²¹¹

Златарски изяснява значението на титлите „канартикин“ и „булиастаркан“. Те според него се носят от синовете на българския княз, но не се спира на функциите им в държавния апарат.²¹²

Значително по-подробно ученият се спира, на титлата „таркан“. Той извежда произхода на думата от турско-татарския език. Титлата, според него в България се носи от лица, числящи се към военната аристокрация, водещи потеклото си от дружинниците на Аспарух. Таркана или тархана е бил областен управител, наместник на българския владетел в дадена област и пряко е зависел от него. Златарски предполага, че тарканът е съчетавал, както военната така и административната власт, и го приравнява към византийските катепани, дукове и стратежи.²¹³

Ученият предполага, че приставките към титлата като:булпас-, колу-, бори-, оглу- са рангови отличия.Той изразява само по-определено становище за боритаркана, като приема, че тога е „подвойвода, поднаместник“ на област.²¹⁴

Във връзка с титлата таркан Златарски поставя въпроса за административното делене на страната на тарканства. Но броя им или пък териториалният им обхват той не определя. Изказва само предположение, че може би те съвпадат с църковното делене на страната.²¹⁵

Ученият се спира съвсем накратко и на така наречените „велики боляри“. Той приема становището на Дринов, че това са наследствените управители „в западните области на Българското царство“;

211 Златарски.В.Два известни...с.149-150. Същият. Георги Баласчев...с.34. Ср. Гюзелев, В. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава VII-XI в. ГСУ, ФИФ, т. 60, 3. 1967; Венедиков, И. Военното и административното устройство на България през IX и X век. С.1979, с.28.

212 Златарски, В. Георги Баласчев...с.31-33.

213 Пак там

214 Пак там, с. 33

215 Пак там. Венедиков, И. Административната уредба на Първата българска държава. – В: България 1300. т.I, С.,1981.

които се намирали в зависимост от българския цар.²¹⁶ Но в ранните си трудове Златарски не се занимава повече с този въпрос.

При анализа на един от надгробните надписи от времето на хан Омуртаг²¹⁷ ученият се спира на израза Той приема превода на Успенски – „възпитан“, „отхранен човек“. Според Златарски това не е съсловен термин, тъй като се дава и на „двата класа“ аристокрация – боили и багаини, а така са били определяни лица, които са облагодетелствани от хана /княза/ и имали задължения към него. това са хора, заели по волята на Българския владетел „известна военна или административна държавна служба“. Златарски свързва „хранен човек“ с изразяване на похвала и разположение от княза или пък на съжаление за покойни лица.²¹⁸

Това са данните в изследванията на учения за обществено- политическото развитие на България до падането ѝ под византийско владичество. Както виждаме, те не са изчерпателни, нито пък достатъчно, обосновани, а и верни от гледна точка на марксистката медиевистика. Но, от друга страна, те създават до голяма степен базата за по-нататъшното разработване в българската историография на тези въпроси.

Византийското владичество в българските земи

В периодизационната схема на българската история времето на византийското владичество е обособено от Златарски в отделен период, – от началото на XI в. до втората половина на XII век.²¹⁹ В „Програма за общия материал по българска история“ ученият разделя този период на два подетапа, с което им дава и първата си обща оценка: „1. Епоха на въстанията“ – обхваща времето от завоеването на страната до въстанието на Петър Делян и печенежките нашествия – и „2. Епоха на елинизацията“ – от момента на промяната на „социално-политическото положение“ на българите в края на XI в. до „провъзгласяването на независимостта“.²²⁰

В интересувания ни период от развитието на В.Златарски като учен той няма публикувано нито едно съчинение, което да е посветено на цялостното разглеждане на събитията от епохата на византийското владичество. Само в някои от трудовете си, третиращи други въпроси от историческото ни развитие, той засяга и то

216 Златарски, В. Писмата на цариградския... 1895, кн. XII, с.191.

217 Златарски, В. Един от Провадийските... с.123.

218 Пак там, с.123-125. Ср. История на България, т.2 с. 173-174.

219 Златарски, В. Главните периоди... с. 26.

220 НАБАН, ф.9, инв. № 331, л. 1-2.

кратко отделни моменти от тази епоха.²²¹ Но в архива на учения е запазена една лекция, носеща заглавие „България под византийско владичество“.²²² Тя със сигурност е била четена пред студентите между 1898 и 1903 година. Това собственоръчно е отбелязано от учения. Следователно от нейното съдържание бихме могли да получим представа как преценява отражението на този тежък период върху развитието на българския народ.

Дотогава с изследването на периода на византийското владичество у нас са се занимавали сравнително малко български историци. Много по-добре той е застъпен в изследванията на проспериращите тогава византинистика, а и славистика. Златарски широко се опира на руските им представители, сред които най-вече на проф. Василевски, Голубински, Кондаков, Ф. Успенски. От западните автори – византинисти, занимаващи се с историята на Византийската империя за този период, е отдадено предпочитание на Крумбахер, Шлюмберже, Макварт, фон Лингентал.

Лекцията прави впечатление с богатата си документираност. Използвани са сведения от византийски, западни и източни хронисти, житийни източници от славянски произход, домашни извори. Преобладаващата част от споменатите документи са били в научно обръщение, но Златарски пръв съумява максимално да използва информацията, която те носят за осветляване на българската история. това най-вече се отнася до грамотите на император Василий II /от 1019-1020 г./ и писмата на архиепископ Теофил-акт Охридски /края на XI-нач. на XII в./. Както бе отбелязано -по-горе, Златарски е принуден да възстановява събитийната картина на българското общество предимно чрез опосредствени данни – такива от историята на Византийската империя. Но тук именно се проявява умението на учения за работа с извори, неговата историческа логика и ерудиция като изследовател.

Систематичното разработване на проблемите от времето на византийското владичество у нас, както знаем, В. Златарски започва значително по-късно – началото на двайсетте години на нашия век. Този цикъл завършва с обобщаващия му труд „История...“ том II,

221 В изследването си посветено на „откриването“ на гроба на патриарх. Евтимий – „Де и кога е бил заточен и умрял българския патриарх Евтимий“. – В: Летопис БКД. кн. XIII, 1906 Златарски разглежда историята на Бачковския манастир от създаването му до времето на патриарха. Засяга дейността на Гр. Бакуриани по изграждането на манастира и постигането на неговата църковна самостоятелност. В рецензията на Monpays d'ог... Златарски се спира съвсем кратко на датирането на самостоятелното управление на войводата Сермон (с.111). В друга рецензия. „П. А. Сырку. Старинная Чепинская крепость у села Доркова и два византийские рельефа изъ Чепина.“ В – Бъл.пр. кн. 5, 1899, ученият също кратко се спира на историята на Чепинската крепост.с.131-132.

222 НАБАН, ф. 9, инв. № 347. Под заглавие – Българска история XI и XII в. чете проф. Златарски са издадени лекции на Златарски на циклостил (неизвестен ръкопис).

чийто достойнствата ясно и точно са преценени от наши известни историци.²²³

Запознавайки се със споменатата лекция, бихме могли да кажем, че интересът към периода XI – втората половина на XII век възниква у Златарски много по-рано от времето, когато той започва системното му разработване. Освен това изводите му в лекцията са близки или идентични с тези в по-късните му изследвания, които се различават най-вече с по-богатата аргументираност, особено том II на „История....“. Нещо повече има цели пасажки в лекцията, които почти или напълно съвпадат с написаното в тома, особено в глава първа – „Епоха на въстания“. Всичко това ни кара да мислим, че Златарски е не само първият български учен, цялостно разработил периода на византийското владичество у нас, но и първият, който започва да го изследва още в края на XIX век.

Поставяйки си като основна задача да изясни състоянието на българската народност в условието на византийското владичество, Златарски успява да проследи настъпилите значителни промени в политическото, социално-икономическо и демографското ѝ състояние през целия период. Той представя народността ни не само като пасивна страна, търпяща действията на чуждата политическа и църковна власт, а и на многобройните нашественици, но и като активен, противопоставящ им се под различни форми, обособен фактор.

Основната подтискаща, спъваща естествения ход на развитието на българското общество сила безспорно са византийската държавна система и църква. На техните действия Златарски естествено е отделил голямо внимание. Той откроява няколко периода на асимилация на българския народ, различаващи се само по използваните средства за въздействие.

В хронологична последователност Златарски се спира най-напред на условията, подготвили почвата за политиката на елинизация на българския народ.²²⁴ Ученият свързва този етап с управлението на император Василий II. Анализирайки споменатите три грамоти на василевса (и по-конкретно втората), известията на Скилица и тези на Яхъя Антиохийски, Златарски прави заключението, че България влиза в състава на Византийската империя при договорни условия.²²⁵ Условията на договора включвали запазването на територията на цяла България в границите ѝ от 927 година. това било съблюдавано от Василий II и като потвърждение е посочена титлата на императорския наместник – дук на цяла България. Императорът

223 Ангелов, Д. Предговор Златарски, В. История... т. II, с. 7-22; Петров П. Васил Златарски като ... с. 298-301.

224 Златарски заменя термина – елинизация с ромеизация. вж. История... т. II, с.X-XI.

225 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 4.

спазил и друго условие на договора – „не бутнал вътрешния строй на българския народ: той оставил общината, следователно/ той не отнел от него вътрешното самоуправление, с което населението се е ползувало при цар Самуила“. Запазена била и старата данъчна система.²²⁶ Изводът на учения е, че Василий II дал на покорената страна „един вид конституция /вътрешна автономия/“.²²⁷

Златарски подробно разглежда и статута на българската църква при новите условия. Тя запазва самостоятелното си положение по отношение на Цариградската патриаршия. Диоцезите на двете църкви са точно разграничени. Правата на българското духовенство дори били увеличени.²²⁸ Освен това към възможността на самостоятелно развитие. Златарски отнася и правото за избор на архиепископ от средите на българското духовенство. Отново, анализирайки грамотите, ученият защитава становището, че българската църква, въпреки автономията си по отношение на Патриаршията, на практика е зависима от византийския император, тъй като само той имал правото да утвърждава архиепископа ѝ.²²⁹

Според Златарски тази политика на Василий II към българската църква била определена от целта му „да може да намери в нея поддръжка за закрепата на своето господство в новопокорената страна.“ От същите съображения били продиктувани и мерките на императора за запазване положението на различните слоеве на населението.²³⁰ Становището за политиката на Василий II към българската църква, което Златарски приема от Ф. Успенски, по-късно в „История...“ т.2 вече не поддържа. Тази политика на византийския император към българите той свързва най-вече с отношенията на съперничество между двата християнски центъра- Цариград и Рим.²³¹

Към началните действия на Василий II за укрепване на властта му сред българите Златарски отнася и налагането на ново административно делене на страната по „византийски маниер“. „Цяла/та/ българска държава в тесен смисъл – казва ученият била разделена на четири независими една от друга теми. Обаче единството на българските земи се е запазило и се изразявало в лицето на стратега

226 Пак там, л. 3.

227 Пак там, л. 4

228 Пак там, л. 4-5. Ученият прави извода си за нарастналите права на българското духовенство от нарастналия брой население, което то владее според грамотите на Василий II. – НАБАН инв. № 347, л. 5-6

229 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 5 Това пряко подчинение на Охридската архиепископия на василевса е възприето и днес. Ср. История на България, т.3. С., 1982, с.26.

230 Пак там, л. 6.

231 Златарски, В. „История...“ т. II, с. 28-32.

на българската тема.²³² Въвеждането на новата административна структура в българските земи било съпроводено и с масовото навлизане на византийски чиновници, на които било поверено управлението на покорената страна.²³³

Важно място в политиката на завоевателите според учения заемали и действията им за отслабване на българския елемент чрез компактните му изселвания в европейските и азиатските предели на империята. Друга страна на тази политика е неутрализацията на българската аристокрация: „Те /болярите-б.м./ бяха доведени до това, щото одарени с големи титли и почести, изневериха на своята нация и вече за това те бяха изгубени за народа. Същата съдба постига и останалите живи членове от последната царска фамилия.“²³⁴

Златарски смята, че настъпва промяна в състоянието на българската народност след смъртта на Василий II /1025 г./. Ученият проследява отражението на вътрешно и външнополитическото развитие на Византийската империя върху положението на народа ни. Той свързва негативните промени в икономическото и политическото състояние на българския народ с произволите на местните власти, които се възползвали от размириците в империята, както и с чуждите нашествия.²³⁵ Но най-голяма промяна настъпва след въстанието на Петър Делян, когато според Златарски „той /народът-б.м./ вече не получил оная автономия, която му бе дал Василий II.“²³⁶ България беше само една проста провинция в империята.²³⁷ „Конкретното проявление на икономическите и политическите насилия над българите Златарски вижда в насилственото привличане на българи във византийската армия, злоупотребите при събирането на данъци, дадени на откуп от императора и други.“²³⁸ Освен това народът ни особено в Североизточна България, а и в Тракия, бил принуден сам да се защитава срещу постоянните нападения на печенег и кумани.²³⁹ Оценявайки крайно отрицателно политиката

232 НАБАН, ф.9, инв. № 347, л.3. Но в т. II на „История...“ Златарски говори за единство на българските земи в тема България, без да говори за „четири независими една от друга теми“ – с. 2-5; 16 – бел. 1: Срв. Ангелов, Д. История на Византия т.2, С., 1974, с. 101 сл. Петров, П. Възстановяването на българската държава 1185-1187, С., 1985, с. 27-28.

233 НАБАН, ф.9, инв. № 347, л.3.

234 Пак там, л.1. Тези становища на учения не се приемат изцяло от съвременната ни историография. Като недостатъчно аргументирано се смята мнението на Златарски за договорните отношения между Василий II и българската аристокрация. вж. становището на Д. Ангелов т. II на История..., с.568, бел.2.

235 НАБАН, ф.9, инв. № 347, л.7-8.

236 Пак там; л.14.

237 Пак там, л.28.

238 Пак там, л. 17, 20-21, 23

239 Пак там, л.16, 26-27.

на византийската светска власт от онова време, Златарски подчертава, че „България се превърнала в истински поробена земя“.²⁴⁰

Чрез анализ на информацията от писмата на Теофилакт Охридски и от писанията на византийските хронисти Златарски изгражда картината на състоянието на българската народност в края на XI и началото на XII век. Това е времето на втория подпериод от византийското владичество – „епохата на елинизацията“. Елинизацията най-силно според учения се проявява чрез действията на Охридската архиепископия, която след смъртта на Василий II изгубила автономията си. В нарушаване на договорните условия постепенно на българското висше духовенство било изместено – до, окончателното утвърждаване на гръцкия висш клир в Охрид.²⁴¹ Процесът на погръчване на архиепископията бил завършен с назначаването за архиепископ на Теофилакт Охридски. Златарски убедено формулира становище, че този висш църковен служител съдействувал най-много за осъществяването на политиката за елинизация на българите чрез църквата. Охридският архиепископ активно действал подвластните му епископии да бъдат ръководени от гърци²⁴² и ни най-малко не защитава правата на селячеството.

За разпространението на елинизацията способствували и действията на светската власт при Алексей I Комнин и преките му приемници. Ученият вижда конкретните ѝ проявления в увеличаващите се беззакония на фискалите служители над българското население, насилията при набиране на войска изземването на земите на селяните и превръщането им в „чокойски“ владения или държавни земи.²⁴³

Тази единна политика на църквата и светската власт, въпреки враждата помежду им целяла претопяването на българското население, за което все пак църквата била много по-опасна, тъй като засягала националното му съзнание.²⁴⁴

Васил Златарски изследва и резултатите от политиката на елинизация, провеждана спрямо българското общество през XI и XII век. Ученият най-напред обособява два български региона, различаващи се помежду си по степента на елинизацията Западна и Източна България.

Югозападните български земи, още със завладяването на страната са подложени на силна елинизация, която особено се активизира по времето на Комнините.²⁴⁵ Но тук, въпреки целенасочената

240 Пак там, л. 27

241 Пак там, л. 27, 42. Петров, П. Възстановяването на българската държава. с. 31.

242 Пак там, л. 41, 42, 45

243 Пак там, л. 26, 43-44

244 Пак там, л. 46

245 Пак там, л. 43

си политика, византийското духовенство не стига желаните резултати. Златарски обяснява този факт със сведенията на Евстатий Солунски за нравственото падение на църквата, за невежеството и неграмотността на духовенството, поради което като основен фактор за елинизацията то не могло да изпълни ролята си.²⁴⁶ Елинизацията се осъществява според учения единствено чрез администрацията. Но и нейните методи на насилие, водещи до „силно притеснено социално-икономическо положение на населението“ и дори до превръщането на част от него в роби, през XII в. нямали голям успех. Крайният произвол, обяснява ученият, предизвикал омразата на населението към византийската власт, пречел на елинизацията да пусне корени, народното съзнание ѝ се противопоставяло. Успехът на елинизацията се свел до извечно влияние само в „горните слоеве на българското общество“.²⁴⁷

В Североизточна България според учения византийската власт е по-скоро номинална вследствие на постоянните варварски нашествия и масови поселения. Българското население тук се издигало над малокултурната маса на пришълците, което съдействало за постоянно поддържане на народното съзнание и „духа на свободата“.²⁴⁸

Като друг негативен фактор, постоянно въздействащ върху състоянието на българския народ през време на византийското владичество, Златарски определя многобройните нашествия на различни племена и народи. И тук за изясняване на интересувания го въпрос ученият използва богат изворов материал.

Златарски се спира на всички документирани нападения на печенегите в пределите на Византия – респективно в българските земи, започнали от 1026 и продължали през целия XI век. Той следи интензивността на ударите им, районите на действията им, прави заключения с оглед на положението на българския народ. Нашествията повлияли „силно върху материалното и морално състояние на народа. Българският народ не само е погивал, воювайки срещу печенегите в редовете на византийската войска, но още трябвало да пренася и ония страхове и ужаси, които дивите тълпи на това азиатско племе са свалили на него и на неговото отечество.“ Ученият смята, че това нашествие поставило българския народ под „два ярема“.²⁴⁹ Оценките за нахлуванията и на куманите са аналогични.²⁵⁰ Най-отрицателно Златарски се отнася към масовите посе-

246 Пак там, л. 58-59

247 Пак там, л. 43, 59-60.

248 Пак там, л. 43, 60-61. В съвременната марксистка историческа литература съществуват различия от становището на В.Златарски за процеси на елинизация (роменизация) по време на византийското владичество. вж. „История...“ т. 11, с. 576. Петров, П. Възстановяването на българската държава, с.31 и бел.25.

249 Пак там, л. 17.

250 Пак там, л. 26, 38, 51, 54.

ления на голяма част от печенегите като федерати в Северна България, най-вече към компактното им заселване сред българите в районите на Средец; Ниш, Овче поле /1048 г./ и, в Мъглен /1091 г./.²⁵¹

Норманското нашествие на Балканите Златарски разглежда също с оглед на огражението ѝ върху народа ни през този период. След като проследява перипетиите на войната между Роберт Гискар и Алексей I Комнин, ученият преценява, че норманите като завоеватели са много по-опасни от печенегите и кумани. За резултатите от поредното им нашествие в българските земи той пише: –“За театър на действието, както видяхме, служела Западна България и нам ни се струва излишно ще бъде да говорим какво зло е постигнало България и колко гибелни са били сетнините :от него за благосъстоянието на българския народ.“ И добавя: „Но работата е тази, че тъй е пострадала и Източна България“, поради насилствено събираните военни набори“.²⁵²

Златарски се спира и на голямото събитие в историята на Европа – кръстоносните походи: причините за тях, пътя на Първия и Втория поход, отношенията между западните рицари и византийската магистратура.²⁵³ Но това е само фон, чрез който се търси отговор за промяната, която донасят двата подхода в развитието на българския народ.

Според учения като цяло кръстоносните походи водят до тежки за Византия времена, но първоначално това се отнася за Балканите и по-конкретно за българите. Те виждат ,в кръстоносната армия „нашественици и нехранимайковци“, които грабят.²⁵⁴ Всичко (това довело до многобройни стълкновения между местното българско население /Белград, Ниш, София/ и кръстоносците по техния път. Златарски смята, че и двата похода способстват за влошаването на икономическото състояние на българската народост и на демографския ѝ състав.²⁵⁵

Със същия характер са и оценките на учения за нападенията на Унгарското кралство и все по-голямото утвърждаване на ролята му в политиката на Балканите.²⁵⁶

251 Пак там, л. 15, 37. Златарски казва – „Добри гости е получил българския народ в самото си сърце.“ За нашествието на печенегите виж Тъпкова-Займова, В. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад, С.,1976, с.75; Ангелов, Д. Образуването... с. 351-356, 357 сл.

252 Пак там, л.31-34.

253 Златарски не се спира обстойно на причините за походите, но изтъква както религиозни така и „социалните, политически и търговски подбуждения“ – инв. № 347, л.39. Критика на позицията на Златарски вж. Петкова, Ил., Васил Златарски за кръстоносните походи и Балканите. ИБИД, т.32,1978, с.323-324.

254 НАБАН, ф.9, инв. № 347, л. 39.

255 Пак там, л. 39-41; 53-54.

256 Пак там, л. 55-56.

Както бе споменато В. Златарски разглежда българската народност и като активна страна, не само търпяща ударите на Византийската империя и чуждите нашествия, но и активно противодействаща им. Ученият изтъква постоянното желание на българите през „епохата на въстанията“ с всички възможни сили да се борят срещу византийската власт.

Най-голямо внимание професорът отделя на въстанието, оглавено от Петър Делян. Свързвайки идеята за противопоставяне със състоянието в моментна на българския народ, ученият смята, че към 40-те години на XI в. той е преодолял началния удар, нанесен му със завоеванието, и е чакал вече „удобен случай“ да въстане.²⁵⁷ С характерния си генетичен метод на изследване Златарски търси причините и повода за въстанието. Той пише – „Въстанието, което избухна в България в 1040 г. е било предизвикано, както видяхме, от /нечетлива дума- б.м./ византийско иго. Това ясно се види, че като повод за неговото избухване послужило нарушаването на правдините на народа, дадени от импер/атор/ Василий II, желанието на византийското правителство да уравни българите в данъчно отношение с другото население на империята.“²⁵⁸ По-нататък ученият подробно разглежда разпространението на въстанието, неговите успехи и обединяването на всички българи около цар Петър Делян. Въз основа на анализа на сведенията от Скилица Златарски се съгласява с мнението на Рачки. за принадлежността на Делян към Самуиловия род.²⁵⁹ Основната причина за спадането, а и за разгрома на въстанието, ученият вижда в предателската роля на Алусиян.²⁶⁰ Разгромът от своя страна според Златарски довел до ново превръщане на България във византийска провинция – „ударът, който бе нанесен на българския народ при усмиряването на въстанието в 1041 г...беше дотолкова силен, щото за дълго време бе отнета у него решителност за нови самостоятелни действия срещу Византия.“²⁶¹ Тези си становища за въстанието на българите, ръководено от Петър Делян Златарски запазва и в „История...“ т. 2 (стр. 41-88), но много по-подробно ги развива и аргументира. „Съвременната марксистка медиевистика дава положителна оценка на изследването на учения по този въпрос, като възприема ред негови твърдения.“

257 Пак там, л. 8.

258 Пак там, л. 8-9.

259 Пак там, л. 8-10. В съвременната медиевистика няма единно мнение за произхода на Петър Делян. Някои учени като П. Петров утвърждават мнението на Златарски вж. Възстановяване на българската държава с. 36-37, а други като Г. Ц. Петкова и Г. Г. Литаврин го подлагат на съмнение.

260 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 11 – 13. Петров, П. Възстановяването на българската държава, с. 39-40.

261 Пак там, л. 13, 14.

Златарски обяснява участието на българите във вътрешнополитическите размирици на империята и по специално в бунтовете, ръководени от Георги Маниак /1043 г./ и Лъв Тирник /1047 г./, с желанието им за постоянно противопоставяне на чуждото владичество. „От тия бунтове, които ставали на Балканския полуостров, България не е могла разбира се да очаква никакви особени блага; но в тях българите и в които българският народ е вземал активно или пасивно участие, са намирали средство, за да отслабват византийската власт на полуострова и да поддържат омразата си към тежкото чуждо иго.“²⁶² Такава е и оценката за участието на българите в някои нападения на печенеги и кумани срещу Византия.

Ученият обръща внимание и на други активни прояви на българския народ срещу чуждото владичество. Сред тях той откроява въстанието от 1072 г., ръководено от българина Георги Войтех. И за това въстание, както и за предишното голямо въстание /1040 г./, Златарски търси причините в състоянието на българската народност в дадения момент. Изследователят засяга въпроса защо е било необходимо за българските боляри да търсят помощта на сръбския княз Михаил. Това се обуславяло от недостатъчната им сила и липсата на ръководител. По-нататък той разглежда хода на въстанието и неговия разгром.²⁶³ Прави впечатление, че и в този случай ученият доразвива основните си становища в т.2 на „История...“ /с. 137-153/ много по-изчерпателно, отколкото в лекцията. Освен това са прибавени и нови сведения относно подтиците за въстанието и причините за неуспеха му.

Въстанието в Дунавската област, ръководено от Нестор, според учения избухва по икономически причини „между самите войски, които се намирали в темата.“ Златарски смята, че българите участват във войската и походите на Нестор, но „повечето пасивно“.²⁶⁴ Бунтовете на Лека и Добромир са характеризирани от изследователя като въстания на гръцки павликяни и богомили в сътрудничество с печенеги.²⁶⁵

По-подробно е разгледано въстанието на павликяните, начело с Травъл през 1085 година. Причините за него са обяснени с отражението на продължителните войни, които води Алексей Комнин с норманите, а повода е „коварната постъпка“ на василевса към павликяните. Проследени са успешните действия на „павликяни, кумани, печенеги и българи“ около Пловдив и по-късното им оттегляне.²⁶⁶

262 Пак там, л. 14-15.

263 Пак там, л. 28-30.

264 Пак там, л. 30-31.

265 Пак там, л. 31.

266 Пак там, л. 33-34.

Преценявайки постигнатото от В.Златарски при изследването на активната съпротива на българския народ срещу византийската власт през XI век, можем да кажем, че още в ранния етап на научната си дейност той оформя основните си концепции.

Васил Златарски се спира в лекцията си и на друга форма на съпротива на българите срещу византийската власт – социално-религиозното богомилско движение. Ученият прави кратка ретроспекция към времето на възникването на богомилството у нас и неговото разпространение при царуването на Петър и Самуил. Той смята, че то не изчезва и в годините на „византийското владичество, но без първоначално активно да се проявява.²⁶⁷ Както обикновено при изследването на даден факт или явление и в този случай Златарски се интересува от причините за новото разрастване на богомилството в същите райони. Причините са потърсени в „социалното положение на българите в края на XI и в началото на XII в.“ Въз основа на преписката на Теофилакт Охридски²⁶⁸ ученият се спира на постоянно нарастващия политически гнет над българското население в епохата на Комнините и особено при управлението на Алексей I: От друга страна, според него новата вълна на богомилската ерес е обусловена от действията на църквата. Тя целяла усиление на византийското влияние сред българите и дори тяхното погърчване, което „засегнало националното чувство на народа“. Реакцията на богомилите била предизвикана и от омразата на главата на българската църква тогава Теофилакт към българите.²⁶⁹

Ученият отчита и влиянието на външен стимулатор върху активността на богомилите – религиозно-аскетичния дух, донесен в българските земи от Запада, от войските на кръстоносните походи.²⁷⁰

Златарски накратко се спира на мерките, които византийската духовна и светска власт взимат срещу богомилите. Той смята че, нито гоненията на Теофилакт Охридски срещу тях, нито събора в Цариград и изгарянето на Василий Врач успяват да спрат разпространението на ереста. Напротив, злоупотребите на гражданските и църковните власти тласкат народа към богомилството. Друг успех на това народно движение, което било ръководено от „дребното духовенство“, Златарски вижда и в прогонването на Теофилакт от престола на Охридската архиепископия.²⁷¹ Последното си становище ученият не запазва в „История...“ т. 2. Там той смята, че по

267 Пак там, л. 46.

268 Пак там, л. 41-45. Ср. Ангелов, Д. Богомилството. с. 306.

269 Пак там, л. 46.

270 Пак там, л. 41. Възражения за влиянието на „религиозно-аскетичният дух“ привнесен от кръстоносците. вж. Ангелов, Д., Богомилството с.324.

271 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 68-69, 66.

времето на Теофилакт богомилството все още не е толкова активно, а засилването му става при неговите приемници. Но като цяло мнението си за причините за новата активизация на богомилството, за голямото му разпространение и открито противодействие срещу византийската власт той отстоява и там.²⁷²

Въпросът за подготовката, развитието и успеха на народоосвободителното въстание през 1185 г., ръководено от братята Петър и Асен, също е изследван аналитично въз основа на изворовата база в споменатата лекция. Становищата на учения намират развитие в глава III „Борба за освобождение“ на „История...“ т. 2.

Златарски представя първоначално условията, които пораждат причините за въстаническите действия. Анализирайки състоянието на Византийската империя, той стига до извода, че „непосредствените обстоятелства, които както предизвикаха, така и поддържаха българското движение, се коренят в общия строй на империята“. Този строй той определя като постепенно превръщане на Византия от „самодържавна“ държава във феодална, което водело до отцепване на цели области, а и до стремеж на едрите земевладелци „да изкоренят съвсем свободното селячество“.²⁷³ Такъв стремеж към отцепничество ученият вижда и у болярите – българи.²⁷⁴

Друга важна причина, повлияла за избухването на въстанието, Златарски свързва със слабото управление на династията на Ангелите, която заменила Комниновата династия. Това изпъква още при първия ѝ представител Исак II. Неговото управление било пълно с административни грешки, които довели до упадък на Византия. Дипломатическата му неспособност създала условия за навлизането на Бела III до София и до сключването на неудовлетворителен за империята мир. Със слабост се отличавала и фискалната политика на Исак II Ангел, водеща държавата към „епоха най-плачевна“.²⁷⁵ Всичко това рефлектирало сред българите и предизвиквало тяхното недоволство.

Ученият смята, че за избухването на въстанието влияят, макар и косвено, и външни фактори – нашествията на норманите, отхвърлянето на византийската зависимост от Сърбия и активната политика на Унгарското кралство.

Тези формулировки за причините, довели до въстанието на Асеневци, като цяло се възприемат по-късно и от Петър Ников.²⁷⁶ Съвременните марксистки изследователи, които търсят основните причини за въстанието в социално-икономическото положение на

272 Златарски, В. История... т. II. с. 350-366.

273 Пак там, л. 68-69.

274 Пак там, л. 66-67, 70.

275 Пак там, л. 70.

276 Любенова, А. Петър Ников... с. 98.

българите,²⁷⁷ стигат до изводи, които съвпадат със становището на Златарски за повода на въстанието.²⁷⁸

Ученият се спира и на въпроса защо въстанието започва и се развива първоначално в Североизточна България. Той смята, че това се дължи на „особеното положение“ на тази част от българските земи – „тя се бе отделила от империята :отдавна; в нея само от време на време се явявали императорски чиновници да събират данъка.“ Това обстоятелство съдействало за запазването на „националното самосъзнание“ тук.²⁷⁹ Запазило се е българското наследствено болярство. Златарски стига до извода, че то съществувало тук още от времето на интервенцията на Йоан Цимисхи, а статутът му е равен на този на византийската аристокрация.²⁸⁰ Това становище се отстоява и днес от някои изследователи.

Коренно различно според Златарски е положението в Западна България. Тук също се проявява стремеж към формиране на самостоятелни „княжества“, но техните владетели не проявяват стремеж към народно освобождение, поради проникването сред тях, на елинизаторската зараза, силната местна администрация и постоянните войни. Всичко това довело до отслабване на населението и невъзможността то да подеме освободителното движение.²⁸¹ Ето защо въстанието започва в Северна България.

Златарски разглежда и проблема за характера на въстанието. В тази връзка той се спира на произхода на Петър и Асен и на „националния“ облик на населението в Северна България. Ученият подлага на обстоен анализ трудовете на Хьофлер и Успенски, защитаващи крайни становища по посочените въпроси. Златарски отхвърля тезата на първия, че Втората българска държава била влахо-българо-куманска, ръководена от влашка династия. Критично е разгледано и становището на Успенски за славянския произход на двамата братя, което според нашия учен не е докрай убедително поради слабата му документираност.²⁸² При анализа на поставените въпроси е използвано и мнението на Василевски, което смята, че Асеневци може би произхождат от българска династия, но не е изключен и влашки корен в потеклото им. Особено критично Зла-

²⁷⁷ Петров, П. Възстановяване...с.59 -62.

²⁷⁸ НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 68. От анализа на сведенията, който дава Никита Хониат Златарски смята, че сватба на Исак II Ангел и последвалия данък върху добитъка са само конкретния повод за въстанието, „което вече бе се възродило и назряло“.

²⁷⁹ Пак там, л. 69. Подобно становище за номиналността на византийската власт в крайдунавските земи още през XI в. виж Дуйчев, Ив. Въстанието в 1185 и неговата хронология – В: Проучвания върху средновековната българска история и култура, С.,1981, с. 42-43.

²⁸⁰ Пак там.

²⁸¹ Пак там.

²⁸² Пак там, л. 74-75, 75-78.

тарски се отнася към становището на Ръослер, поддържано и от румънските историци, че „ромъните образували главата, а славяните ръцете“ в новата държава.²⁸³ Заключение на Златарски е, че династията на Асеневци е от славяно-български произход. Славяно-български характер носи и държавата. Това си становище ученият защитава, посочвайки целите на въстанието – възстановяване политическата независимост на България. Подкрепя го и като съпоставя Второто българско царство с Първото и открива общи черти в живота им.²⁸⁴

Мнението си за характер на въстанието, а и за възобновената държава ученият запазва, но променя това за произхода на Петър и Асен. По-късно той вече смята, че те са от „кумано-български знатен род.“²⁸⁵ Тезата на учения за характера на въстанието по-късно се възприема от П. Мутафчиев и П. Ников, а и от съвременната медиевистика.²⁸⁶

Златарски възстановява по изворовата информация хронологията на събитията, свързани с въстанието, което според него започва през есента (септември/октомври) на 1185 година.²⁸⁷ Ученият утвърждава мнението, че в периода до сключването на мира между България и Византия, с което последната отново признавала българската държава, начело на въстанието като ръководител е стоял Петър. Асен бил провъзгласен за цар след подписването на мира.²⁸⁸ Това си становище Златарски запазва и доразвива в т. 2 на „История...“ като говори, че Петър още от самото начало на въстанието се провъзгласил за цар. Мнението му по този въпрос се приема и от съвременната ни медиевистика.²⁸⁹

Златарски дава цялостна оценка на въстанието – то довело до възвръщане независимостта на част от българските земи и създавало условия за доосвобождаването и на останалите.²⁹⁰ Възстановяването на българската държава довела до „коренна промяна в политиката на Балканския полуостров“. Създали се условия Сърбия под ръководството на Стефан Неман да разшири границите си

283 Пак там, л. 78-79.

284 Пак там, л. 67, 69.

285 Златарски, В. История... т. II, с. 427.

286 Мутафчиев, П. История на българския народ, т. II, с. 33-38: „но той за разлика от Златарски изказва становището, че Асеневци са от руско-кумански произход. (с. 33); Любенова, Л., Петър Ников... с. 97-98.

287 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 71. До този момент у нас е било разпространено становището на К. Иречек, че въстанието избухва през пролетта на 1186 г. вж. Иречек, К. История... с. 262. Петров, П. Възстановяване... с. 155-179

288 НАБАН; ф. 9, инв. № 347, л. 73.

289 История на България т. III, с. 125.

290 НАБАН, ф. 9; инв. № 347, л. 88.

за сметка на Византия. А от друга страна Византия и Унгарското кралство били подтикнати към съюз на антибългарска основа.²⁹¹

История на Втората българска държава

Васил Златарски се е наложил в нашата историография, предимно като изследовател на Първата българска държава и византийското владичество у нас. Но той разработва и ред въпроси от историята на Втората българска държава. С нейните проблеми ученият започва да се занимава още в интересуващия ни период. Като преподавател по българска история във Висшето училище той подготвя лекционен курс за – втората половина на XII-XIV век. Запазена е една от тези лекции, написването на които със сигурност можем да отнесем към времето до 1906.²⁹² Тя хронологически обхваща управление на Асеновци до възкачването на Иван-Асен II на престола. Въпреки че тази лекция няма напълно оригинален характер и изяснява предимно фактическата страна, струва ни се, че в нея е изразено отношението на учения към общата характеристика на този период от историята ни. Освен това той представя някои тези, които по – късно са запазени или доразвити от него в последния том -трети на неговата „История...”

В периода до 1906 освен лекцията Златарски публикува и ред проучвания и рецензии относно историята на Втората българска държава. Тези изследвания засягат най-вече проблеми от външно-политическата история на държавата, генеалогията на българските владетели и по-слабо вътрешнополитическото, духовното и социалното развитие на българското общество.

В трудовете си Златарски се опира на постигнатото до него най- вече от руските слависти и византинисти като Василевски, Ф.Успенски, Голубински, Макушев, Иловайски, Радченко, Сирку, Попруженко, а и на Иречек и Дринов. Техните трудов са използвани критично, което позволява на нашия учен да внесе уточнения във фактическия материал, а и да развие нови становища. На особено силна и аргументирана критика са подложени тезите на някои румънски и сръбски историци, пишещи от националистически позиции.

В сравнение със своите предшественици и колеги ученият използва много по-богат изворов материал. Сведенията основно са черпени от византийските хронисти, но и от западни летописци и славянски литературни паметници.

291 Пак там, л. 79-80.

292 Пак там, л. 79-80.

Периодизирайки историята на Втората българска държава, Златарски обособява пет подпериода,²⁹³ като в основата им поставя възхода или пък упадъка на държавата. В ранните си изследвания ученият засяга почти всички от тях, но само частично.

В споменатата лекция Златарски започва да разглежда дипломатическите и въоръжените усилия на Петър и Асен след 1187 (Ловчанския мир и последвалата коронация на Асен) за политическо утвърждаване и признаване на новоосвободената държава. С дипломатическите им действия в тази насока свързва преговорите с Фридрих Барбароса, ръководителя на Третия кръстоносен поход, който през 1189 г. достига в непосредствена близост с освободените български земи. Златарски се спира на преговорите в Ниш между рицарите и българските и сръбските представители. На тези преговори сърби и българи изразили готовност да признаят върховенството на германския император при условия, че той утвърди владелческите права на Асен и на сръбския велик жупан.²⁹⁴ По-късно ученият променя това си мнение като говори, че преговорите били водени в завзетия от сърбите Ниш и че само те изявили желание за васална зависимост.²⁹⁵

В лекцията си Златарски приема мнението на Успенски, че Фридрих I бил склонен на съюз със славяните, но за да избегне усложнения при преминаване през Балканите се отказал от него. Освен това немският император се опасявал от влошаване на отношенията с маджарите, които били враждебно настроени към българи и сърби.²⁹⁶ Ученият се спира на постоянните усилия на Асеновци да използват изострените отношения между Фридрих I и Исак II Ангел, за постигането на основната си цел – „да закрепят новото царство“ и да получат признание за самостоятелността му. В тази светлина е разгледано предложението на Петър да изпрати български войски в помощ на кръстоносците срещу Византия.²⁹⁷

Резултатите от преминаването на Третия кръстоносен поход през българските земи Златарски преценява общо като положителни. Асеновци, въпреки че не получили желаното признание, използвали затрудненията на Византия от тях за укрепване на държавата, а и за утвърждаване на южнославянски съюз със Сърбия. Освен това ученият смята, че разоренията в българските земи, които още били

293 Пак там, инв. № 331, л. 2. – Раздела, озаглавен от Златарски „III Второ българско царство“ включва „1. Освобождение и обединение на българските земи“, „2. България при последните Асеновци“. „3. Временно засилване на българската държава“, „4. Постепенните завоевания на турците и падането на българското царство“.

294 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 80.

295 Златарски, В. История... т. III, С., 1972, с. 8-11.

296 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 80.

297 Пак там, л. 82. Ср. Примов, Б. България и българите според сведенията на западните автори XI-XII в. – В: България 1300. т. 2. С., 1982.

във византийски-ръце, предизвикали надигане срещу империята и образуването на ново независимо княжество в Македония.²⁹⁸ Друга насоченост има оценката на учения за тези резултати в „История...“ т.3. Там той се изказва крайно негативно за разоренията, предизвикани от рицарите, което се приема и от съвременната ни медиевистика.²⁹⁹

Златарски се спира подробно на политическите действия на Асен и Петър през 1190 година. Високо е оценена от него победата им през същата година над византийската армия. Той счита, че укрепналата вече държава от този момент започва настъпателна политика за доосвобождение на българските земи. Разгледано е разширението към Средец и Ниш, Македония, Тракия и Черноморското крайбрежие. Златарски вижда в този факт все по-голямо утвърждаване на независимостта на българската държава.³⁰⁰ Ученият отдава голямо значение и на неуспеха на коалицията на-византийци и; маджари, насочена срещу България. Разглеждайки сведенията от Никита, Акоминат, той стига до новият император Алексей III Ангел не съумял да се противопостави на активната политика на Асеневци.³⁰¹

Златарски последователно възстановява външнополитическата дейност ба цар Калоян, който според него завършва политиката на предшествениците си за международно признание на политическата и църковна независимост.

Ученият оценява постигнатото единодействие между Иванко, Хриз и Калоян в борбата им срещу империята и разширяването на освободените български територии като успех на дипломатията на българския владетел.³⁰² Началото на войната на Калоян срещу Византия през 1201 г. той свързва, подобноуна Успенски, с похода към Констанция и превземането на Варна. Тези успехи укрепили позициите на България. Но ученият не се съгласява с мнението на Дринов за причините довели до сключването на мира през 1201 година. Златарски смята, че не походът на галичкия княз Роман Мстислав срещу куманите и произтичащите за българите усложнения довели до мирния договор, а необходимостта Калоян да уреди вътрешнополитическите дела в държавата си, както и отношенията със съседите.³⁰³

Златарски обяснява ориентацията към Рим с чисто политическите подбуди на българския цар за противопоставяне на Визан-

298 Пак там.

299 Златарски, В. История... т. 111, с. 59; Петров, П. Възстановяване... с. 212; История на България, т. III, С., 1982, с. 126.

300 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 82-84.

301 Пак там, л. 85-86:

302 Златарски, В. П.А. Сирку... с. 133.

303 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 93.

тия, неутрализация на сърбите и най-вече на Унгарското кралство.³⁰⁴ Ученият приема становището на Голубински, че Рим пръв е предприел опити за установяване на контакти-с българите през 1199 г., стремейки се да разпространи влиянието си на Балканите. Чрез анализ на преписката между цар Калоян и папа Инокентий III Златарски разграничва ясно целите на двете страни – Калоян да получи царска корона и патриаршески сан за българския архиепископ, а Рим да подчини българската църква.³⁰⁵ За чисто политическия ход на Калоян към Ватикана Златарски съди и от факта, че след 1204 г. не настъпила никаква промяна в българския църковен живот – унията на практика не била приложена, становище, което се утвърждава и от съвременната ни историческа наука.³⁰⁶ Ученият смята, че въпреки по-ниския ранг на титлите, получени от Рим, те са използвани от българския владетел за утвърждаване на държавния авторитет.

Златарски изтъква, че вниманието на Калоян от 1204 г. било насочено към новосъздадената Латинска империя. Сключеният съюз между българи и гърци, според него бил подчинен на стремежа на Калоян да се обяви за „защитник на православието и българо-ромейската народност“, да закрепи положението на България, но главно – на идеята му да изгради българо-византийско царство.³⁰⁷ Това мнение на учения било прието от Мутафчиев, но не и от другия му пряк последовател Ников.³⁰⁸ По същия начин Златарски разглежда и дипломатическите контакти между Калоян и турците, предизвикали гръцко-латинския съюз срещу българите.³⁰⁹

Общата оценка на Златарски за управлението на Калоян е положителна: „Калоян трябва да смятаме като истински закрепител на новото българско царство в Търново.“ Тази оценка е обяснена и с високите качества на царя като пълководец, политик и дипломат. Но от друга страна, ученият се отнася критично към идеята му за завладяване на Цариград: „Увлечен от мисълта, че нему съдбата е определила да седне върху престола на източните им/перато/ри, той малко си давал отчет дали народът му, който наскоро преди това бе

304 Пак там, л. 93. Ученият казва: „Политическото положение на България, като независима държава на полуострова, не било признато от Византия и отношенията с нея не били определени като отношенията на новото царство с другите съседни държави – маджарско и Сърбия и изобщо положението на България към другите европейски държави.“

305 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 93-96.

306 Пак там, л. 98. Петров, П. Унията между България и римската църква през 1204 г. и Четвъртия кръстоносен поход. – И.Пр.1955, кн.2, с.35-57; Ангелов, Д. Предговор Златарски, В. История... т. III, с. 10; История на България т. III, с. 197.

307 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 104.

308 Мутафчиев, П. История на българския народ, т.11, 1944, с. 59; Любенова, Л. Петър Ников, с. 101-102.

309 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 104.

току-що смъкнал от себе си чуждото иго, бил подготвен политически и културно, за да изнесе на плещите си осъществяването на тая привлекателна и грандиозна, но трудна задача.³¹⁰

В лекцията на Златарски са разгледани и външнополитическите отношения на България при цар Борил. Според учения насилствената смърт на Калоян довела до разпадане на държавата – откъсване на южнобългарските области и обявяването им от техните „воеводи“ Стрез и Слав за независими. Тези обстоятелства са оценени като неблагоприятни за външнополитическата дейност на узурпатора Борил. Така Златарски обяснява причините за неуспехите на новия цар срещу латинците през 1208 г., когато от България отпадат Пловдив и цялата Родопска област.³¹¹ Като израз на слабото управление на Борил той вижда нарастващото недоволство срещу него на аристокрацията („партията на Асеневци“) и народа. Постоянните военни неуспехи срещу латинците предизвикали и голямо въстание във Видин. Въз основа на грамотата на унгарския крал Андрей II Златарски заключава, че за потушаването на въстанието са използвани унгарски войски, като предполага, че в замяна те получили Белградската и Браничевската област. Този въпрос по-късно е доизяснен от Петър Ников.³¹²

Златарски констатира коренна промяна във външната политика на Борил – сключването на съюз с латинския император Хенрих. Този поврат обяснява с нарастващата вътрешнополитическа нестабилност на Борил и опасността от „гражданска война“ в страната. Договорът, който единствен създавал опора за царя против вътрешните и външните му врагове, бил сключен с посредничеството на унгарците и папата през 1214 година. Смъртта на императора Хенрих според учения разклатила окончателно положението на Борил, който през 1218 година бил свален от престола.³¹³

Становищата си за външнополитическите отношения на България при управлението на Борил Златарски като цяло запазва и доразвива в т. 3 на „История...“. Там той се възползва от постиженията на по-младите си съвременници Ников и Мутафчиев. Съвременната ни медиевистика се опира и в най-представителните си изследвания на някои от приносите на учения за времето на цар Борил.³¹⁴

Върху външната политика на България при следващите ѝ владетели до периода на османското владичество Златарски се спира

310 Пак там, л. 109-110.

311 Пак там, л. 111-112; 112-113.

312 Пак там, л. 118-119; Любенова, Л. Петър Ников, с.101-102.

313 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 119-121.

314 История на България, т. III; с. 148-150.

съвсем накратко. В изследванията му са дадени предимно общи оценки или пък спорадично са засегнати някои въпроси.

Така например управлението на Иван Асен II е сравнено с това на Симеон – „времето на най-обширните размери на държавата и най-голямата ѝ политическа и духовна мощ. „Както Симеоновска, той и Асеновска България са държали в респект целия Изток и са ръководили политиката на Източна Европа“. Изследователят смята, че Иван-Асен II подобно на великия си предшественик от Първото българско царство тръгва към осъществяването на изтощителната за народа идея – създаването на „една българо-византийска държава“. И след Иван Асен II започнало политическо и духовно разложение, което се дължало пак на неспособните и недостойни приемници на царя.³¹⁵ Времето на тяхното управление е представено като епоха на постоянен упадък на държавата.³¹⁶

Известна представа за външнополитическото положение на България при последния, макар и непряк наследник на Асеновци – Константин Тих, за татарските нашествия и наемсатата на Византия във вътрешнополитическия живот на страната Златарски дава при анализа на въстанието на Ивайло.³¹⁷

Върху развитието на България през времето на управлението на Тертеровци в интересувания ни период учения не работи. А и по-късно той не успява да извърши изследвания.

Въпрос, на който Златарски отделя повече внимание, са отношенията между България и политически издигащото се след смъртта на Михаил III Шишман Сръбско кралство. Разглеждайки становищата на сръбските историци Николаевич и Средкович, нашият учен доказва несъстоятелността на тезата им за сръбския произход на цар Иван-Александър, откъдето произтичало пристрастието на българския владетел към Сърбия. Чрез анализ и съпоставка на богат изворов материал аргументирано са изяснени генеалогията на Иван-Александър и неговия Шишманов род, както и отношенията му със Сръбското кралство. Доказвайки, че Иван-Александър е син на сестрата на цар Михаил III, който пък води потеклото си от бдинския деспот Шишман, Златарски отхвърля мнението на сръбските историци за участието на Иван-Александър в битката при Велбъжд на страната на сърбите.³¹⁸ Ученият се противопоставя и

315 Златарски, В. Главните периоди... с. 27-28.

316 Златарски, В. Ивайло и Момчил, сравнителна характеристика – Бълг. пр., кн. 7, 1899, с. 103. Златарски определя периода от втората половина на XIII в. до края на XIV като епоха на т.нар. постепенно падане на Второто българско царство.

317 Пак там, с. 106, 108-109.

318 Златарски, В. Вопросъ о произхожденіи болгарского царя Ивана-Александра – В: Сборникъ по славяноведенію II. Петербург 1906, отдел.отпеч,с.18-21. Становището на съвременните изследователи за генеалогията на Иван-Александър вж. Божилов, Ив. Родословието на цар Иван Александър. ИПр. 1981, кн.3-4, с. 153-177.

на друга теза на Николаевич, че ловчанският деспот бил пратен в България от Стефан Дечански да подпомогне Иван-Стефан и Ана при утвърждаване им в страната. Златарски доказва, че при възцаряването на Иван-Стефан се водела борба за власт между две партии „българска“ и „сръбска“. Последната постоянно губела почва, поради вътрешните междуособици в Сърбия, войните на император Андроник III срещу нея и не на последно място поради действията на деспот Белаур. Тази обстановка довела и до „преврата“ на магистрите Филип и Раксин и обявяването на Иван-Александър за български цар, с което се прекратило окончателно сръбското влияние в българския политически живот.³¹⁹

За пръв път в българската историография Златарски изяснява правилно и друг важен въпрос – този за отношенията между България и Сърбия при Иван-Александър и Стефан Душан. Той не приема мнението на Флорински за тясна, връзка между възцаряването на двамата владетели, а смята, че близките, мирни отношения се основавали на общите им цели в момента да се утвърдят в собствените си страни. Освен това аргументирано е доказано, че мирът е необходим на Душан във връзка с плановете му за завладяването на Константинопол. Ученият дава и хронологията на официалните актове, подписани между двете страни мирния договор и брачния съюз в края 1332 и началото на следващата. Те според него осигурили самостоятелността на действията на двете държави.³²⁰

По-късно П. Ников засяга част от тези въпроси, като прави някои корекции, но за съжаление той не се възползва от мнението на Златарски за съдбата на Иван-Стефан, прието и сега в българската историография.³²¹

С изследването си върху генеалогията на Иван-Александър той съумява да промени грешните становища, господстващи в тогавашната славистика по посочените въпроси.

Отношенията на България и Византия при управлението на Иван-Александър са сравнително по-слабо засегнати от Златарски. Той само споменава за „разумната политика“ на царя и за успехите му срещу империята през 1332 г. – битката при Русокастро. Временните успехи на Византия преди това през 1331 г. и преговорите за мир тогава са обяснени с бунта на Белаур във Видин.³²²

Подкрепяйки тезата на Дринов при изясняване ролята на Теодосий Търновски в българската църква и отношенията ѝ с Цари-

319 Пак там, с. 21-23; 26.

320 Пак там, с. 25-29.

321 Любенова, А. Петър Ников... с.116-117; История на България т. III, с. 332-334, 336-337 и бел.86. По различно мнение изказва Божилов, И. Асеневци (1186-1460) /генеалогия и просопография/ С,1985, с.139-142.

322 Златарски, В. Въпросъ о... с.23-27.

градската патриаршия, Златарски дава и своето мнение по тези въпроси. Той отхвърля твърденията на руските учени Радченко и Сирку за предателството на Теодосий Търновски спрямо българската патриаршия в Търново,³²³ изяснява подробности около отношенията между България и Византия и свързания с това сблъсък на църковните им интереси.³²⁴

Златарски споменава и за присъединяването към България на Пловдив и Родопската област през 1364 г., и оставането им в български ръце до завладяването ѝ от турците.³²⁵

Съвсем кратки са споменаванията за външнополитическото развитие на България в периода на османското завоевание. Ученият говори за постоянното противопоставяне едни на други на българските и византийските владетели и честата смяна на принадлежността на южните български земи.³²⁶ Изтъкнато е и пагубното за съдбата на народа ни разделяне на Второто българско царство.³²⁷ Кратки сведения са дадени за политиката на турските завоеватели по отношение на българската аристокрация.³²⁸

* * *

В ранните си изследвания върху историята на Втората българска държава Васил Златарски поставя и решава някои въпроси от социално-икономическото вътрешнополитическото развитие на българското общество, от класовите борби. Не бихме могли да твърдим, че това са широко застъпени теми от учения, но той изяснява желание да ги изясни. Потвърждение за това е и самата програма на лекционния курс, по-точно предвидената последна шеста част – „Вътрешните отношения на Второто българско царство“.³²⁹

Изследователят засяга въпросите около вътрешнополитическите преврати в българската държава при първите Асеновци, социално-икономическото развитие през XII, XIII и XIV век; богомилското движение и въстанието на Ивайло. Тези въпроси са разгледани повече или по-малко пълно, но винаги се добива представа за появата, развитието и последиците от дадено явление.

323 Златарски, В. Бил ли е Теодосий Търновски доносчик, пред цариградската патриаршия? – Приложение на Църковен вестник 1903, кн. VII, VIII, IX, с. 101-107.

324 Пак там, с. 107-116.

325 Златарски, В. Де и кога... с. 122-123; Същият. По повод статията на Н. Високопреосвященство – на Теодосия „Няколко думи за Бачковския манастир по повод слуха за откриването гроба на патриарх Евтимия“.- Църковен.вестник. 1906, бр. 1-2 от 13.01.1906, с.5.

326 Златарски, В. Ивайло и Момчип... с. 110-111.

327 Златарски, В. Главните периоди... с. 28.

328 Златарски, В. Де и кога... с. 110.

329 НАБАН, ф. 9, инв. № 331, л. 2.

ние. За нас е важно да разберем каква обща връзка Златарски прави между поставените проблеми, кой е водещият, основният фактор според него. Ученият не търси този водещ фактор в икономическото и вътрешнополитическото развитие на българското общество, а го свежда до външни влияния и по-конкретно до влиянието – т.нар. византизъм.

Идеята за вредното влияние на – Византия върху политическото и културното развитие на южните славяни е имала своите привърженици далеч преди Златарски. Той се явява неин продължител, а и след него у нас тя се поддържа и развива най-вече от Петър Мутафчиев. Както видяхме, тази идея е използвана от Златарски за изясняване периодите на Първата българска държава и византийското владичество. Но за времето на Втората българска държава тя изпъква по-силно, византийското влияние се налага често като първопричина за политическите и социалните промени в българското общество.

Златарски внимателно разглежда причините за убийството на Асен и Петър. Той решително отхвърля аргументите на привържениците на влашката теория за произхода на Асеновци, според които убийството на двамата царе се дължало на национално-династични борби между власите и българо-куманския елемент. Прецизният анализ на сведенията от изворите води изследвателя до заключението, че превратите се дължат на две основни причини – властолюбивите стремежи на болярството и на действията на византийската дипломация.³³⁰ Златарски смята, че продължителното византийско владичество е довело до „лоши последствия“ за българите – внедрило византийската зараза сред болярското съсловие, която се изразила във властолюбието му. Това разклатило основите на българската обществена наредба. С твърдата си политика Петър и Асен първоначално парирали опитите за самостоятелност на болярите, но постепенно те успели да организират заговор, чиято жертва ставали двамата царе.³³¹ Златарски прави извода, че неуспехът на Иванко, а и на убийците на Петър, да завземат властта се дължи на липсата на подкрепа от народа, но обяснява това с факта, че византийската зараза не прониква сред народните маси.³³² И занапред учения продължава да разграничава и да противопоставя „заразената“ аристокрация на народа, запазил здравите си „национални“ идеи.

Убийството на цар Калоян, както и това на гбратята му, Златарски свързва със същите причини. Освен това вътрешнополитическата дейност на Калоян е представена като много по-твърда по

330 Пак там, инв. № 347, л. 86-89.

331 Пак там, л. 87-88.

332 Пак там, л. 88.

отношение на болярите. Той носел унаследената от Първото българско царство идея за абсолютно самодържавие, която и станала основна причина за заговор против него.³³³

Въпросът за разпространението на богомилското учение у нас през XIII в. също занимава Златарски. Той внимателно изучава причините за това, като продължава да отстоява становището си, че те са същите, които са го породили – привързаността към „националния характер и социално-политическото състояние на народа“. Ученият разглежда и търси причините за новото надигане на богомилите още в политиката на цар Калоян. Неговите постоянни войни, които макар и да довели до утвърждаването на българската държава, влошили сериозно икономическото състояние на народа. Идеята за завладяването на Цариград била и „вредната“, чужда по същество на народните маси. Златарски заключава, че основното внимание на Калоян било съсредоточено към изграждането на „модерна армия“, а не върху „укрепване благосъстоянието на своя народ“ като сравнява положението му с това, което последвало след изтощителните Симеонови войни.³³⁴

Златарски смята, че до момента богомилското учение е разпространено единствено в Тракия и Македония, но след преселенията, които българският цар извършва, то здраво се вкоренява и на север от Балкана.³³⁵ Но въпреки благоприятните за разпространението на ереста условия тя остава пасивна при Калоян поради силния му „характер“ и постоянните войни. Златарски надценява ролята на управляващата личност. Това, както бе отбелязано, се дължи не само на методологическата подготовка на изследователя, но и на характера на изворовата информация, при която обикновено делата на отделната личност са поставени в основата на събитията.

Управлението на цар Борил, което се отличавало с външнополитически неуспехи и с невъзможност да се парира надигащата се аристокрация, осигурило, според Златарски най- благоприятна почва за разпространението на богомилското учение. Бориловото управление ученият свързва с процеса на обособяване на полунезависими владетели, предимно в южните части на българските земи, които имали владелчески права върху земите си и признавали само върховенството на българския цар или на василевса.³³⁶ Именно

333 Пак там, л. 109-110. Причината за убийството на Калоян „се изразила главно в строгите му отношения спрямо българските боляри, властол юбивите стремежи, на които са се силно притискали от мощната ръка на тоз страшен цар.“ (л.110)

334 Пак там, л. 110; Златарски, В. Главните периоди... с. 27-28.

335 НАБАН, ф.9, инв. № 347, л. 116. Критика на това становище на учения, а и на свързаното с него твърдение за участието на богомилите във възстановяването на Втората българска държава. вж. Ангелов, Д. Богомилството... с. 375-393.

336 Златарски, В. П. А. Сирку... с.133. Златарски свързва този процес с усвояването на византизма от българските боляри, които се стремели към пълно обособяване. При

тези свободи на аристокрацията създали условия за усиление на икономическия гнет над населението. От друга страна политическата нестабилност вътре в държавата и постоянните и неуспешни войни довели според Златарски до пробуждане на „националното чувство“ у богомилите.³³⁷

Изследователят се занимава и с въпроса за причините, които карат Борил да преследва богомилите. Той не приема становището на Палаузов, че това е усърдието към православието, а и на Дринов – влиянието на Ватикана върху царя. Златарски вижда в този акт чисто вътрешнополитически причини – стремежът на Борил да се утвърди в страната, да избегне назряващата „гражданска война“.³³⁸

Голямо внимание в ранните си трудове Васил Златарски отделя на селското антифеодално въстание, ръководено от Ивайло. Дотогава в историографията е било утвърдено становището на К. Иречек, непочиващо на задълбочено изследване, за негативната роля на „узурпатора Ивайло“.³³⁹ По съвсем друг начин Златарски подхожда към проблема – проучва причините, хода и резултатите от въстанието. Той прави кратки характеристики на социално-икономическото развитие на българското общество тогава. Социалната структура според него обхваща две „съсловия“, „класи“ – тази на „по-видните“ и „по-заможни или висшето съсловие и народната маса“.³⁴⁰ Той се спира на интересите на двете съсловия. Болярите, проявяващи пасивност при зачестилите татарски нашествия, се стремят да запазят „влиятелното си положение в държавата, а оттука и да държат народа в онова принижено състояние, в което той се угнетяваше“.³⁴¹ Обратно – народната маса, която била постоянно изложена на „най-големи и ужасни бедствия“, била принудена да търси изход от социалния гнет и сама да се защитава от нашествениците.³⁴² Така причините за въстанието според учения произтичат от социално-икономическото състояние на българското общество и от чуждото нашествие. Коренът пък на тези причини, по същество правилно определени, Златарски търси във византизма, който все повече тласкал България към упадък.³⁴³

управлението на Калоян тази тенденция била пресечена, но при Борил се изявила с пълна сила в проявите на Стрез и Слав.

337 НАБАН, ф. 9, инв. № 347, л. 117.

338 Пак там, с. 117-118.

339 Иречек, К. История на българите. С., 1978, с. 323-326. Вж. също Петров, П. Въстанието на Ивайло 1277-1280 – ГСУ, ФИФ, т.49, 1, 1956; Същият. Въстанието на Ивайло в съвременната историография В: Проблеми на българската историография. С., 1973, с. 197-202.

340 Златарски, В. Ивайло и Момчил... с.103,105.

341 Пак там, с.108.

342 Пак там, с. 105.

343 Пак там, с. 109.

В изследването си за въстанието на Ивайло Златарски застъпва правилно гледище за отношението личност- общество. Той вижда в действията на Ивайло отражение на историческата действителност в момента. Като го обявява за народен герой, ученият казва: „Но надали трябва да мислим, че появяването на Ивайло на историческата сцена е било така случайно повидимому, както ни го представя византийския историк? Ако се вгледаме по-отблизо в неговата деятелност, ще се убедим, че него са създали самите исторически събития, самата епоха, в която е живял, самата среда, в която се е въртял“.³⁴⁴ С други думи Златарски приема, че историческата личност е продукт на своето време, че нейните действия не могат да бъдат откъснати от средата, която ги е породила. Той отчита и обратната страна на този процес – влиянието на личността върху историческата действителност: Така обяснява успехите на Ивайло срещу правителството на царица Мария, чуждите нашественици-татари и византийци. Златарски дава положителна оценка на дейността на Ивайло, който заедно с народните маси става изразител на „националната“ идея и съумява да отклони българите, от пътя, „по който ги увличаше тяхната съседка Византия“.³⁴⁵

Ученият изяснява етапите целите на въстанието – първоначално прогонване на татарите, след това сваляне на управляващата аристокрация, борба с нея и новите нашествия.³⁴⁶

За съжаление новите положителни елементи, които Златарски внася при изясняването на въстанието на Ивайло, не са възприети от всички негови приемници в науката.

Неуспешният край на въстанието Златарски не свързва с обективни исторически причините, а само със субективния фактор – с обединените действия на най-силните противници на селския вожд – българските боляри и Византия, и политическата неподготвеност на Ивайло.³⁴⁷

В.Златарски дава и една кратка характеристика на развитието на българското общество и държава през XIV век. България била изгубила първостепенното си място в политическия живот на Балканите, като била постепенно изместена от Сърбия.Тази промяна се дължала на постоянните династични смутове, чуждата намеса във вътрешнополитическия ѝ живот и нравственото падение на болярството. Духът на „сепаратизъм“ бил изявен най-силно в пограничните български земи, които често сменяли върховния си господар. Тези условия създали и отцепници от типа на Момчил, които

344Пак там, с. 104.

345Пак там, с. 109

346Пак там, с. 106.

347Пак там, с. 108.

за разлика от Ивайло само се движел само „в рамките на частни интереси“.³⁴⁸

Според учения сред населението витаел дух на апатия, а „националното чувство“ било заглъхнало поради постоянните политически промени и „под игото: на материалната беднотия и нравствено онеправдание“.³⁴⁹ Тези условия подготвяли постепенното падане на държавата, като основна причина за това била византийската зараза, довела и двете страни в... „обща гроб – под турско иго“.³⁵⁰

Виждаме, че още Златарски се насочва към изследването на историческото развитие на българското общество през времето на Втората българска държава. Бихме могли да кажем, че трудовете му, голяма част от които влизат в неговата „История ...“ т.3, а и останалите невлезли в нея, стават основа за по-късните научни постижения на Петър Ников, а и на Петър Мутафчиев в „История на българския народ“ и „Книга за българите“. Те имат и пряко значение за съвременната ни медиевистика, която прие рационалното, приносното тях.

348 Пак там, с. 113 -114. Златарски смята, през целия период XIII и XIV в. тези области били управлявани само от български войводи, независимо дали признавали върховенството на българския цар или на византийския император. П.А. Сирку... с. 132.

349 Златарски, В. Ивайло и Момчил... с. 114.

350 Златарски, В. Главните периоди...с.36. Ученият посвещава и две изследвания на първите десетилетия от османското завоевание на българските земи. В тях накратко се спира на съдбата на българското духовенство и църква „Един български надпис от XV век – П.Сп. БКД, т. LXI, 1900, с. 726-730. и „Надпис от гр. Шумен“ П.Сп.БКД т.LXII, 1902, с. 223-224.

Глава четвърта

ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ВАСИЛ ЗЛАТАРСКИ ПО ДРУГИ ПРОБЛЕМИ И ПЕРИОДИ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

Изследвания за Българското възраждане в ранните трудове на Васил Златарски

Проучванията на Васил Златарски върху Българското възраждане през интересувания ни период от творчеството му са сравнително голяма група. Те обхващат различни страни на възрожденския процес у нас. Тематично засягат въпроси на църковно-националните и политическите борби и на културната история, хронологично – периода XVIII-XIX век.

Интересът на Златарски към възрожденската епоха бихме могли да обясним по няколко начина. Безспорно първият подтик за това е родовата памет – принадлежността към едно от тези български семейства, които активно участват в борбата за достигане на духовна и национална независимост. От друга страна, Златарски е увлечен от общия интерес на народа ни към скоро отминалата епоха.

Не по-малко значение за пораждане на интерес у учения към Възраждането и неговите идеи има и политическата обстановка в страната в края на XIX и началото на XX в., нерешеният национален въпрос, предизвикал въстанията на българите в Одринско и Македония. Не случайно едни от най-силните, наситени с ярко патриотичен заряд изследвания на Златарски излизат от печат именно при активизирането на народните стремежи за освобождение и обединение.

Златарски се ръководи и от практическата полза, която би могла да се извлече от историята за развитието на страната. Възрожденската епоха според него дава на съвременните му политици исторически опит, приложението на който би допринесло за просперитета на младата държава. Не малка роля за интереса на Златарски към тази епоха играят научните трудове на безспорния товава най-

голям авторитет в българската историческа наука – Марин Дринов. Влиянието на Дринов върху младия учен в тази област се изразява в избора на конкретни теми; при периодизацията на епохата; върху методите му на работа.

Интересът на Златарски към възрожденската проблематика започва още от първите му стъпки в науката и продължава през целия му живот.¹ Но нямаме основание да твърдим, че Златарски се занимава толкова систематично с периода XVIII-XIX в., както с проблемите на българското средновековие.

В съвременната ни научна литература буржоазните историци правилно са критикувани, че като цяло те приравняват възрожденския процес у нас с духовното възраждане в Западна Европа.² Поради това свеждат Българското възраждане или само до църковно-националните борби, или само до просветното движение, или и до двата процеса, но без да включват политическите изяви на народа. Критиката е насочена и срещу онези историци, които говорят за политическо възраждане, но го откъсват от останалите страни на процеса. За нас е интересно как Златарски се отнася към тези въпроси, какво е неговото виждане за същността на възрожденския процес.

Ученият възприема мнението на М. Дринов, че у нас Възраждането започва с просветителското движение, в чиято основа стои делото на Паисий. Интересно, е че изследовател като Златарски, който винаги търси причинността в историческия процес, не изследва по-задълбочено условията за появата на личност като Паисий. Може би авторитетното твърдение на Дринов в случая е било достатъчно за него. Златарски застъпва мнението, че Атонските манастири винаги са поддържали историческия спомен и затова оттам „за пръв път изгря зарята на нашето възраждане“.³ Няма и намек за обществено-икономическо обосноваване на възрожденския процес. Целта и същността на просветителското движение е свързана с пробуждането на народното чувство.⁴ То създава и необходимите условия за национално самоосъзнаване на българите, без което е било невъзможно да започнат патриотична дейност в името на освобождението си. Ученият отдава голямо значение на просвещението в борбата срещу елинизма и фанариотите за национално обособяване. Просветителският период според него продължил с незаглъхваща сила до Освобождението ни.

1 Цанев, Д. Васил Златарски и проблемите – на Българското възраждане – ИБИД, кн.32, 1978, с. 316.

2 Любенова, А. Петър Ников, Жизнен път и научно дело. С., 1986, с. 167.

3 Златарски, В. Предговор на Исторія во кратце о болгарскомъ народе славенскомъ сочинись и списая в лето 1792 Спиридиномъ Иеросхимонахомъ, С., 1900, с.5.

4 Златарски, В. Даскал Николай Карастоянович и неговата печатница. Отдел отпеч. на П.Сп.БКД, кн. LXVI, 1905, с. 1.

Ученият не се спира на въпроса кога започва у нас „църковното движение“. Неговото време той определя като „една от най-видните епохи в новата ни история“, през която се действа за „свестяването на народа ни и църковното му освобождение“.⁵ Масовостта на движението, неговия разгар Златарски отнася към края на 50-60те години на XIX в., а решителната му фаза – към 70те години на века.⁶

Златарски смята, че революционното движение (политическата борба) у нас се развива в „две фази“ с обща цел и задачи, но различаващи се в „основите си на действие“. Първата фаза е свързана с дейността на Г.С.Раковски, когато движението има „чисто историческа почва“. Същността му се изразявала в това, че сред народа се възкресявал споменът за „славното старо минало“, в което той трябвало да търси „въодушевление за борба със своите угнетители“.⁷ Тази първа фаза на революционното движение Златарски разглежда във връзка с развитието на просветителското движение и с разгара на църковната борба. Дейността на Раковски е представена като свързваща трите насоки на национално-освободителната ни борба. Следователно виждаме, че при Златарски не би могло да се говори за свеждане съдържанието на възрожденската епоха до откъснати, независещи един от друг процеси. Напротив използването на характерния за Златарски генетичен метод го води до правилна постановка.

Резултатите от първата фаза на политическата борба са преценени от учения като развитие на „национално-политическото съзнание“ най-вече сред малобройната интелигенция. Това се отразявало и върху въоръжените акции, в които народната маса като цяло не участвала. Те се свеждали до действия на чети, набирани извън страната.⁸

Втората фаза на политическото движение настъпва според учения с решаването на църковния въпрос, когато то вече изпъква на преден план и получава „чисто революционна основа“.⁹ Тази фаза започва с дейността на Любен Каравелов и се развива под влиянието на Васил Левски и Христо Ботев. „Те не търсят в историята средства за пробуда в народа национално-политическо съзнание: те действат в името на хуманността, в името на принципа за човешката свобода“. Целта им е да „възбудят в народа любов към истин-

5 Златарски, В. Материали за биографията на покойния дядо Иларион Ловчански. – Приложение на „Църковен вестник“ кн. III, 1901, с.28.

6 Златарски, В. Спомен за 20 април 1876 г. – Българска сбирка, кн. V, 1903, с.280; Същият. Поглед на 30-годишната научно-книжовна деятелност на проф. М. С. Дринов, 1869-1899, С. 1900, с. 46-47.

7 Златареки, В. Спомен за... с. 280.

8 Пак там.

9 Пак там, с. 280-281.

ската, идеалната свобода и да го накарат сам да си я отвоюва“.¹⁰ Като най-главна и характерна черта в дейността на В.Левски и Хр.Ботев е изтъкната убедеността им, че идеята за освобождение трябва „да излезе от самата среда на народа“, а не да се внесе отвън. Затова те създават и въстанически комитети сред самия народ. Златарски отново застъпва становището си за обвързаност на възрожденските процеси, като и в случая смята, че за успеха на делото на политическите дейци помага просветителското движение, т.е. дейността на българските учители.¹¹

Във втората фаза на революционното движение за пръв път българите „изстъпваха като народ, който не само напълно съзнава своята национална обособеност, но и умее високо да цени човешката свобода и свързаните с нея политически правдини и е, готов да мре за тях; тук българският народ за пръв път се показва като узрял както национално, така и политически се почувства способен да действа самостоятелно във всички посоки на човешката мисъл наравно с другите народи.“¹²

Тази картина на взаимносвързаност и обусловеност на различните страни на възрожденския процес, макар и представена кратко от учения, без основно проучване, ни дава възможност да преценим, че той има по същество правилно разбиране. Друг е въпросът, че не вниква в дълбоката същност на Българското възраждане и не го разбира като исторически преход от Средновековието към буржоазния свят, като време, в което се реализира българската буржоазнодемократична революция.¹³

* * *

При разглеждането на проблемите на Българското възраждане В. Златарски ръководи от принципите на позитивистичното направление е историческата наука и характерните за него методи на анализ.

И тук, както при изследването на средновековното минало, при поставянето на всеки проблем Златарски представя и другите научни становища, ако съществуват такива. Той съпоставя мненията на учените, преценява достойнствата и пропуските в работите им. Тази част от изследването по същество представлява кратък историографски обзор. Следи се пораждаването и развитието на интереса към изследваната тема, реализацията ѝ в научните тру-

¹⁰ Пак там, с. 281.

¹¹ Пак там.

¹² Пак там, с. 281-282.

¹³ Цанев, Д. Цит. съч. с. 320.

дове, достиженията на учените. Набелязват се и допълнителните задачи.¹⁴ Златарски прави на места и по-задълбочен анализ на отделни трудове. Той преценява приносите и достойнствата им чрез анализ на използваните извори и установяване на тяхната достоверност. Критерии за принос според Златарски е дали тези трудове внасят нов аспект или информация за решаването на поставените в тях проблеми.¹⁵ Ученият се спира на структурата на трудовете, преценява дали тя отговаря на съдържанието; обръща внимание на езика и стила на авторите.¹⁶

Особено прецизна е работата на Златарски с документалния материал. Самият той издирва и публикува ред ценни свидетелства за църковно-националната борба и културното възраждане на народа ни.¹⁷ В тези издания се чувства професионалният усет на изследователя към документите. В предговорите той дава биографични характеристики на авторите на известията, свързва с политическите им възгледи тяхната роля в епохата.¹⁸ Златарски се спира и върху конкретната историческа среда, която обуславя изявите им, тяхната ориентация. Този характерен за него метод да търси обусловеност на действията на историческите личности (в случая на авторите на документите) от конкретните условия създава пълнота на изследването, дава възможност не само процесите и явленията да се видят в причинно-следствената им връзка, но и точно да се разкрият характерът и съдържанието на документите.¹⁹

Професионалната подготовка на учения, познанията му върху руската и западната литература от XVIII в., върху късносредновековните автори, а и върху развитието на българския език през периода на османското владичество особено силно проличават при анализите на самите документи.

В случаите, когато документът е дадено произведение, Златарски изследва изворите на автора, прави им вътрешно и външно описание, дава им общи оценки. Посочва какво издание е използвано като извор, коя негова редакция, какви са нейните особено-

14 Златарски, В. Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история. – ПСп.БКД, кн. LIX, 1899, с. 723-725.

15 Златарски, В. Д-р Ив. Касабов, Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. – ПСп. БКД, кн. LXIII, 1905, с. 454-455

16 Пак там, с. 455. Същият. М. Д. Балабанов. – Една страница от политическото ни възраждане – П.Сп. БКД, кн. LXVI, 1905, с. 153-154.

17 За църковно-националната борба: Материали за биографията...: Материали за историята на Българското възраждане. – Сб.НУНК, кн. XV 1898.; Две писма на дядо Иосифа Соколски. – Христо Груев Данов /1855-1905/; Юбилеен сборник, Пд. 1905, а за културните процеси и постижения през Възраждането. Предговор на „Исторія во...; Предговор – Житіе и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосія. – СбНУНК, 1904, кн. XX.

18 Златарски, В. Две писма... с. 177, 122. Същият. Материали за биографията... с. 28- 29.

19 Златарски, В. Исторія во... с. 11-12.

сти.²⁰ Следващият етап е установяването на методите на работа на автора с изворите. Обръща се внимание на степента на използването им, влиянието, което те оказват върху формирането на тезите му, върху концепциите му по отделни въпроси или като цяло.²¹ Златарски се спира и на методологическата ориентация на автора.²²

Ученият достига до изводите си основно чрез подлагане на сравнителен анализ на текстовете от книжовното възражденско наследство, при който установява заемките, общите черти, разликите, влиянията.²³

Използваните от В.Златарски методи и методология му позволяват да даде ред правилни постановки за историята на българската народност през Възраждането, част от които са оценени и от съвременната ни историография.²⁴

* * *

В ранните изследвания на Васил Златарски върху Българското възрождане най-голям е делът на онези, които се отнасят до духовното пробуждане на българите от средата на XVIII и XIX век.

Приоритетно се налага темата за Паисий Хилендарски – неговото дело, отражението на неговата история върху националното съзнание на българите, неговите приемници и последователи, създадената от тях книжнина, ролята ѝ за националния процес. Тази тема Златарски безспорно приема от М.Дринов, става неин продължител, заедно с Ив. Шишманов и Ал. Тодоров съдейства за научното ѝ разработване в тогавашна България. Интересът му към нея е последователен и траен.²⁵ Трябва да отбележим, че проблемите са разглеждани от учения в две плоскости – чисто историческа и историографска. Тук ще се спрем на първата.

Както бе споменато, Златарски свързва духовното пробуждане на българите с делото на Паисий Хилендарски. Той разглежда условията, създали възможността за появата на идеите на Паисий. Основно те се свързват с ролята на Светогорските манастири,

20 Пак там, с. 16-18, 20-22.

21 Пак там, с. 19-20; 25-28.

22 В „История во ... ученият пише: „О/тец/ Спиридон, както и неговият предшественик /Паисий-б.м./ принадлежи в това отношение /разбирането на историческия процес-б.м./ към тъй наречената богословска школа.“/ с.10

23 Златарски, В. Към въпроса... с. 735-738.

24 Цанев, Д. Цит.съч.... с. 315, 320.

25 Златарски пише на Дринов: „Кокто вече знаете това е моята отдавнашна мисъл и сега се извънредно много радвам, че най-сетне ми падна случаи да я проведа в изпълнение. Аз се залових присърце най-напред за събирането и после за сравнението на находящите се тук ръкописи от историята на Паисия“ /НАБАН, ф. 9, инв. № 1049/. Пак от това време Златарски моли Дринов чрез Шишманов да му изпрати своя препис от Паисиевата „История...“ /НАБАН, ф.9, инв. № 913/.

в които постоянно се е поддържала „българщината“ и мисълта за миналото на българския народ. Техните библиотеки и най-вече тези на Зограф и Хилендар пазели многобройни свидетелства за българската история. Оттук именно според Златарски идва подтикът на Паисий.²⁶ Отделено е място и на ролята на друг голям религиозно-просветен център тогава – Рилския манастир, който също съдейства за съхраняването на спомена за славното минало.²⁷ Така се раждат идеите на Паисий за духовно пробуждане на българския народ чрез възкресяване на историческия спомен.

Ученият дава и някои биографични данни за Паисий, най-вече фактологически уточнения. След съпоставка на сведения от после-слова на „История славянобългарска“ и една разписка, открита от Ягич; Златарски установява времето; в което Паисий е бил в Сремски-Карловци. Той оценява това пребиваване като много ползотворно за Паисий, тъй като там се запознава с „главния извор (историята на Мавро Орбиний-б.м.), който легна в основната на цялото изложение“ на „първата българска история“.²⁸ Пак чрез посочените съпоставки Златарски установява, че Паисий започва да пише историята си в края на 1760 или в началото на 1761 г. и следователно той е в Зографския манастир през 1761 г. и то за кратко, след което през 1762 г. завършва историята си в Хилендар.²⁹

Ролята на Паисий в нашето Възраждане е разгледана и като фактор за събуждане на интерес към родната история, както и за възникване на тази основа на множество последователи, които с преписи, самостоятелни произведения или компилации увеличават разпространяват заряда на неговата идея.³⁰

По подобие, на Дринов Златарски показва неотслабващата сила на „История славянобългарская“ в новите политически условия след Освобождението. Ученият пише: „Тая книжка винаги ще служи като главно наше оръдие против всички външни посегателства върху българщината на ония българи, които се намират вън от пределите на свободното ни отечество.“³¹

Златарски смята, че делото и личността на Паисий Хилендарски са все още недокрай изяснени. Решаването на тези важни въпроси той вижда в написването на един колективен труд от български учени.³²

26 Златарски, В. История во ... с. 3.

27 Златарски, В. Даскал Николай... с. 1-2.

28 Златарски, В. Нови данни за биографията на о. Паисий Хилендарски – П.Сп.БКД, т. LXII, 1902, с. 153.

29 Златарски, В. Нови данни за биографията на о.Паисий Хилендарски – П.Сп. БКД, т. LXII, 1902, с. 153.

30 Златарски, В. История во ...

31 Златарски, В. Към въпроса... с. 723.

32 Златарски, В. История во ... с. 10; Същият. Към въпроса... с. 724-726.

За истински приемник и последовател на Паисий Хилендарски Златарски определя йеросхимонах Спиридон. Като свързващо звено между тях поставя дейността на отец Паисий Величковски. Сведенията за този просветител: ученият черпи от руските слависти А. Яцимирски и П. Успенски. Златарски разглежда богатата книжовна работа на Паисий Величковски в Света гора и по-късно в манастирите Драгомирка във Влашко и Нямц в Молдавия. Ученият смята, че там отец Паисий Величковски полага началото на възрождането на славянската книжнина (края на XVIII – и началото на XIX век).³³ Там се занимава с „поправка на старите преводи славянски по гръцки текстове, поръчвал е да преписват /на учениците си-б.м./ стари славянски паметници“. Златарски дава висока оценка на създадената от Паисий Величковска школа, която формирала до голяма степен възгледите, идеите на йеросхимонах Спиридон.³⁴

Златарски е първият български учен,³⁵ който се занимава активно с ролята на Спиридон като български възрожденски деец и историк. Ученият отделя значително място в изследванията с най-вече на дейността му като историк. Той издава критично, с обширни историографски обзори неговите „История во кратце о болгарском народе словенском“ и „Житіе и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосія“. В различни публикации съпоставя постигнатото от Спиридон като български историограф с приносите на Паисий Хилендарски и техните последователи.³⁶

Златарски се спира и на биографията на отец Спиридон, на условията, които го формират като просветител, като черпи информацията си от предговора на неговата история и, отчасти от П. Успенски и А. Яцимирски. Според Златарски Спиридон оформя позицията си на българин патриот също в Атон, където духът и делото на Паисий са породили у него „национално чувство“.³⁷ Мисълта за написването на „История во кратце...“ идва у Спиридон след запознаването му с Паисиевата история. Златарски предполага и пряка връзка между двамата монаси, при която Паисий е предал патриотичните си идеи, отразени по-късно от Спиридон в неговата история. Това именно предположение води Златарски до извода, че отец Спиридон е непосредствен, пряк ученик на Паисий.³⁸ За трайността на усвоените от Спиридон идеи ученият съди от това, че

33 Златарски, В. История во ... с.1-3.

34 Пак там, с. 4-5.

35 Златарски представя български и руски учени като Хилфердинг, Успенски, Бодянски, Дринов, които засягат отделни страни от дейността на отец Спиридон.

36 Към въпроса..., Същият. Царственикът на Христати Павлович. – Бълг. пр., кн. 11, 1906.

37 Златарски, В. История во ... с. 5.

38 Пак там, с. 11. Златарски изказва предположението, че Спиридон е един от първите преписвачи на Паисиевата „История ..“ още преди той да започне пътуването си из страната.

той ги запазва и в чужбина, където написва своята история през 1792 година. Тук в манастира Нямц Спиридон попада под благотворното влияние на средата, създадена от Паисий Величковски.³⁹ Златарски смята, че след неговата смърт /1794 г./ заедно с другите монаси и Спиридон напуска Нямц, но за разлика от тях не тръгва за Русия, а се отправя към България. Най-напред той отсяда в Рилския манастир, където проявява интерес към живота на Теодосий Търновски и пише служба .и житие (по това от патриарх Калист).⁴⁰ Живота си .йеросхомонах Спиридон завършва далеч от родния си град Габрово в Илинския скит в Света гора като негов настоятел.⁴¹ Данните, които Златарски дава за биографията на Спиридон, за влиянието върху неговите идеи на делото на Паисий, се потвърждават като цяло и от съвременната ни историография.⁴²

Пак във връзка с разпространението на Паисиевата история и нейните идеи Златарски разглежда „Царственика“ ,на Христиаки Павлович. Успоредно със задълбочения анализ на тази новобългарска история, установяването на нейните извори и място в тогавашната историография ученият ни дава кратки сведения за културно-просветната дейност на българската емиграция във Влашко. Получаваме информация за духа и родолюбивите стремежи на българите там, за контактите им с В. Априлов, К. Фотинов и Копиловски.⁴³

Друг важен въпрос, който ученият засяга в ранните си изследвания за Българското възраждане, е развитието на печатното дело у нас, ролята му в общия културен процес тогава. Тук можем отново да търсим влиянието на Дринов върху избора на темата.⁴⁴ Към разработването ѝ Златарски пристъпва след набирането на ред сведения от роднини и близки на даскал Никола Карастоянов, основателят на Самоковската печатница.⁴⁵ В изследването си за нея Златарски се ползва и от богат епистоларен материал, публикации на Венелин, Априлов, Дринов и други български възрожденци.

39 Златарски, В. История во ... с. 5-7.

40 Златарски, В. Към въпроса... с. 723; Същият. Житие... с. 3-5.

41 Златарски, В. История во ... с. 8

42 История на България, т. V, С., 1985, с. 152

43 Златарски, В. Царственикът на... с. 688-689.

44 В историографската си студия – Поглед на 30-годишната научно-книжовна дейност на проф. М. С. Дринов. Златарски високо оценява труда на Дринов – „Първата българска типография в Солун и някой от напечатаните в нея книги /с. 28-29/. Трайният интерес на Златарски към историята на печатното дело у нас личи и в статията му излязла през 1907 г. – „Към историята на Самоковската печатница“. /П.Сп. БКД, т. XVIII, 1907/.

45 В архива на учения са запазени няколко писма, които не са пряко адресирани до него, но са изпратени по негова молба. Те са от внуците на Ник. Карастоянов Анастас и Иван и съдържат сведения за делото на техния дядо. /НАБАН, ф.9, инв. № 1022; 1039/.

В основата на изложението си ученият поставя историята на създаването и работата на Самоковската печатница, просветната дейност на даскал Никола. Народ с многобройните фактологически уточнения. В. Златарски представя и една богата картина на възрожденските културни процеси в българските земи. Отново е изследвана средата като фактор в случая за формиране на подтици у Никола Карастоянов за народополезна дейност. Ученият засяга въпроса за развитието на възрожденския процес в Самоковска епархия в края на XVIII и началото на XIX век. Според него близостта на големия център на българската просвета – Рилския манастир – спомага за запазване на езика ни в училищата и църквата, както и за развитието на грамотността.⁴⁶ Заемането на даскал Никола с книжовното дело е обусловено според учения от нарастващите нужди на увеличаващите се народни училища през второто десетилетие на XIX в. от учебни и църковни книги.⁴⁷

Към този период Златарски отнася и опитите на видния възрожденец Неофит Рилски да подкрепи начинанието на самоковския печатар и да използва печатницата му в спора си с Априлов и Палазов за новобългарския правопис.⁴⁸ Идеите на Неофит Рилски са разкрити чрез кореспонденцията му с друг български просветител – Райно Попович. Златарски споменава и, за неуспешните опити на одеските българи да открият печатница в Габрово с помощта на Н.Бозвели и Алеко Богориди.⁴⁹

Ученият разглежда най-подробно богатата издателска работа на Ник. Карастоянов, публикува списък на излезлите заглавия.⁵⁰ азглежда и друга страна от работата на печатницата – издаването на иконографски шампи, които намирали прием не само в българските земи, но и в Сърбия. Във връзка с това ученият дава преценка за Самоковската иконописна школа, чийто представител той вижда в лицето на сина на даскал Никола – Анастас. Разглеждайки биографията му, Златарски засяга културните връзки между българските земи и Сърбия през втората половина на XIX в., изяснява ролята на някои българи в културната история на Сръбското княжество тогава.⁵¹

Златарски се спира накратко на дейността и приносите на други възрожденски дейци за развитието на българската просвета и култура като – Хр. Данов, В. Друмев, Г. Кръстевич, П. Ст. Джамджи-

46 Златарски, В. Даскал Никола... с. 1-2.

47 Пак там, с. 2.

48 Пак там, с. 15.

49 Пак там, с. 15-19.

50 Пак там, с. 27, 30-32, 33-35. /Част от тях са издирени от учения/.

51 Пак там, с. 27, 32-35.

ев.⁵² Вниманието е отделено и на ролята на Ю. Венелин като възродител на националното съзнание сред българската емиграция,⁵³ на приносите на К. Иречек и М. Дринов за духовното израстване на нацията и въоръжаването ѝ с исторически доказателства в борбата за национално освобождение. Приносите на двамата историци за интелектуалното израстване на българите, за организирането на първия национален научно-културен институт Българското книжовно дружество също са оценени високо.⁵⁴

По-малко подробни и по-малко на брой изследвания В. Златарски посвещава на църковно-националните борби на българите през Възраждането.⁵⁵ Интересът към този процес от възрожденското движение у нас безспорно се дължи на ролята на бащата на Васил Златарски Никола Златарски в църковните борби.

В изследванията си ученият дава кратки характеристики на същността на църковното движение. Той го определя като „велика борба“, която станала „общо народно дело“.⁵⁶ Църковно-националната борба за Златарски е една от „най-важните епохи“ в новата ни история.⁵⁷

Публикациите на учения по посочения проблем са свързани предимно с издаването на нов изворов материал от архива на неговия баща. В тях Златарски прави главно фактологически уточнения за живота на видни дейци на църковната борба.⁵⁸

Разглеждайки дейността на Йосиф Соколски – първия „архиепископ и апостолски наместник на съединените българи“, изследователят смята, че унията изиграва благотворна роля в най-трудния момент на борбата с Цариградската патриаршия, доколкото тя се принуждава на отстъпки.⁵⁹ Тази обща оценка на Златарски като цяло се поддържа и от съвременната ни историография. Но, от друга страна, Златарски се отнася крайно негативно към унията като проводник на католицизма, смята я за изкуствено създадена.

52 За Хр. Данов и В. Друмев в Христо Груев Данов /1855- 1905/. Юбилеен сборник, Пд. 1905, с. 117-118; За Г. Кръстевич в Гаврил Кръстевич. Некролог. – Бълг. пр., кн.4, 1898, с. 151-152. За П.Ст.Джамджиев – в Две писма... с. 121-122.

53 Златарски, В. Ю. И. Венелин и значението му за българите. По случай 100-годишнината от рождението му. /1802-1902/. Отд. отпеч. от Летопис на БКД, кн. 3, 1903, с. 4, 35, 36-45, 46-48

54 Златарски, В. Дейността на д-р Константин Иречек в България. /По случай 50 години от рождението му/. – П.Сп.БКД, кн. LXVI, 1906, с. 3-4. Същият. Поглед на... с. 43, 44-45, 52-53, 63.

55 За интересувания ни период – Материали за историята на Българското Възраждане /1898/; Материали за биографията на покойния Иларион Ловчански /1901/; Йосиф I Екзарх български /1877-1902/. Юбилеен сборник, С., 1904; Две писма на дядо Йосифа Соколски /1905/.

56 Златарски, В. Две писма... с. 117.

57 Златарски, В. Материали за историята... с. 28.

58 Цанев, Д. Цит. съч., с. 319.

59 Златарски, В. Две писма..., с. 117.

Това си отношение към църковното проникване на католическия Запад у нас той винаги е поддържал, винаги е смятал, че католицизмът е вреден за културното и политическото единство на българския народ.⁶⁰

Въз основа на кореспонденцията между П. Р. Славейков и Никола Златарски ученият разкрива част от дейността на двамата възрожденци – борбите им в Търново и епархията срещу гръцкото духовенство и по-конкретно за прогонването на търновския митрополит Неофит през 1857 година.⁶¹ Славейков е определен като „най-върлгонител на гръцкото духовенство“, който напълно оправдал надеждите на търновските граждани да отстоява интересите им в Цариград.⁶² Накратко, но с чувство на синовна признателност е разгледана ролята на Никола Златарски в онзи момент от борбата. Златарски доразвива картината за приносите на баща си, като използва кореспонденцията му с Иларион Ловчански.⁶³

Ученият оценява високо и ролята на първия български екзарх Йосиф I за сплотяването на българския народ, особено на онази част, която все още е под чужда власт.⁶⁴

Златарски продължава и по-късно да се занимава с църковнонационалните борби, да издава нови извори, да изследва дейността на ред възрожденци в тази насока.

В периода до 1906 г. Златарски засяга накратко политическите борби на българския народ през Възраждането. Основните му приноси по този проблем са през 20-30 те години.⁶⁵ Доколкото проявява

60 Пак там. Златареки винаги е изтъквал стремежите на Папството да подчини духовно българския народ, като успоредно с това е изтъквал и опасността от това. Затова и високо оценява дейността на български владетели като Борис I, Калоян, Иван-Асен II, които в контактите си с Рим са извличали политическа полза за държавата без да позволят проникването на католицизма у нас.

61 Публикацията на В. Златарски в СБНУНК, кн. XV, 1898. – Материали по историята на българското е първото му изследване върху църковно-националните ни борби, и изобщо върху проблемите на нашето възраждане. Затова не можем да се съгласим с мнението на Д. Цанев. /цит. статия, с. 316/, че първата публикация на учения върху възрожденската тематика е „Към въпроса за така наречените преправки на Паисиевата история.“

62 Златарски, В. Материали за историята... с. 1

63 Златарски, В. Материали за биографията... с. 28-56.

64 Златарски, В. Йосиф I... с. 7. Ученият пише – „Цялата дейтелност на Неговото Блаженство от 1877 г. до днес представя една упорита борба за благо на българската църква, за повдигането и закрепата на българската народност, а едно неуморно залягане за просветата на нашите сънародници в Македония.“ Златарски пише този биографичен обзор в 1902, а по повод забавянето на отпечатването му /1904 г./, той пише на Екзарх Йосиф /04.09.1904 г./ – „Появяването на този сборник тъкмо сега /след разгрома на Илинденско-Преображенското въстание-б.м./, в който са изказани всички мисли, желания и надежди на целия български народ ще засвидетелствува още веднъж пред света правдата и правото на българския екзарх и повереното нему паство щекрепи вярата и упованието в него“ /НАБАН, ф. 9, инв. № 1017/.

65 Политическата роля на Софроний Врачански през руско-турската война в 1806-1812 година. – ГСУ, ИФФ. т. XIX, 1923, с. 1-85; Първите български депутати в Русия.

интерес към революционното движение, то той се дължи може би най-вече на нерешения още национален въпрос. Ученият заявява: все още не е достигнат техният (на априлските въстаници-б.м.) идеал – свободата на целокупния българскинарод⁶⁶. Освен посоченото по-горе становище за двете фази на политическата борба и тяхната обвързаност а целия възрожденски процес Златарски дава мнението си и за Априлското въстание, за неговото историческо значение. След кратко запознаване с плана, с подготовката и развитието на въстанието той изтъква, че то е връх в национално-политическото осъзнаване на българския народ.⁶⁷ Тази му оценка рязко се противопоставя на прокрадващото се товава мнение за негативните последици от въстанието, довело до злополучния Берлински конгрес. В Априлското въстание Златарски вижда проява на стремежа за пълно обединението на нацията в името на политическите и човешки свободи.⁶⁸

Изследванията на Васил Златарски върху проблемите на Българското възраждане през разглеждания период от научната му дейност не са многобройни, но те представляват неделим, съществен дял от цялостната му работа. Те са също така, както тези по средновековна история, прецизно разработени, обосновани с богат документален материал. И тук е проявен строгият критицизъм на учения към използваната литература. И тук всеки от разглежданите проблеми е осветляван на фона на общото развитие на българската народност. В изследванията на Златарски по проблемите на Възраждането личи оформеното му становище за многостранността на процеса, за неделимостта на основните му части. Но ученият не навлиза в самата същност на Възраждането, въпреки че подчертава неговата всеобхватност.

В изследванията се чувствава силната гражданска позиция на Златарски, определяща се от възрожденската идея да се възкреси историческото ни минало в името на народното благо. Приносите му, за изясняване на някои явления от периода се оценяват положително от съвременната ни историография.

Бълг. истор. библ.кн.3,1928, 109- 129.; Български въстания и опити за въстания до и средата на XIX в. – В: „България 1000 години“. С.,1930, с. 707-735; Търновските въстания и опити за въстание. – Сборник по случаи 100-годишнината на заверата 1835, С., 1935, с. 1-16.

66 Златарски, В. Спомен за... с. 282.

67 Пак там, с. 277-279; 281-282.

68 Пак там, с. 282.

Васил Златарски като историограф

Мястото на Васил Златарски в развитието на българската буржоазна, а и на цялата ни историческа наука не бихме могли да определим без да се спрем и на друг важен дял от научната му работа – като историк на българската историческа наука. И тук се натъкваме на факта ученият да бъде първият изследовател на тези проблеми и същевременно – трудовете му да представляват най-значително постижение в буржоазната историческа наука.⁶⁹

Златарски оставя богато наследство, и в тази област на историческите си занимания. „Това са ръкописите на две лекции – „Началото на българската историография“ /НАБАН, Инв. № 350/ и „Пособия“ /НАБАН, Инв. № 333/; ред историографски студии, статии, юбилейни доклади, некроложки статии, посветени на български и чуждестранни учени, Златарски пише и ред рецензии, отзиви за български и чужди научни трудове, пряко или косвено засягащи нашата история, а също и за периодични издания, форуми на историци.

Златарски подхожда към историята на българската историческата наука пак от позициите на генетическия си метод. Според него би било немислимо да се изясни съвременното ѝ състояние и набележат пътищата за по-нататъшното ѝ развитие без познания върху постиженията на предходниците. Техните трудове му помагат да намери критерий за оценка на съвременното ниво на изследванията.⁷⁰ Тази правилна по същество и от днешна гледна точка позиция създава условия ученият да вникне пълно в проблемите на развитието на българската историография от втората половина на XVIII в. (Историята на Паисий Хилендарски) до своето време.

Още в първия период на научното си творчество Златарски поставя на трайни основи изучаването на българската историография. Този факт ни говори много – само учен, който чувства отговорност за развитието на науката би могъл при товаващите условия да пристъпи към такива обобщения.

Според Златарски началото на българската историческа наука трябва да се търси в периода на Възраждането, в самото му начало –

69 Велева, М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. – ИБИНД, кн. 32, 1978, с. 305.

70 НАБАН, инв. № 350 /Начало на Българската историография – лекция/ – „Ние не можем да не признаем, че научно-критичното изучаване на нашата история не е могло да се поради изведнъж и само по себе си: то има зад себе си цял ред много други от различен характер и различни посоки опитвания в областта на отечествената история, които собствено са го и подготвили, селедователно те се намират с него в тясна свръзка, с други думи тия опитвания влизат така също в нашата историография.“ /д.7/; В лекцията си „Пособия“ /НАБАН, инв. № 333, л. 1-2/ Златарски изказва подобни мисли:

в историята на Паисий Хилендарски.⁷¹ Това се дължи на становището на учения, че историографията у всеки народ е в непосредствена връзка с развитието на неговото самосъзнание – „с други думи в началото на народното самосъзнание ние ще трябва да търсим и началото на историографията“.⁷² Според Златарски нашата историческа наука се развива успоредно с народното самосъзнание, следователно и с еволюцията на самото общество. Поставяйки в постоянна връзка историография и национално съзнание, ученият смята, че вече появилата се национална историография оказва благоприятно влияние за издигането на националното съзнание, служи като щит срещу враговете на българския народ.⁷³

Въз основа на развитието на българската историография, (целите, позициите, методите, постиженията на отделните изследователи) Златарски дава и нейната периодизация. Изградена от него периодизационна структура на българската историография, включва три периода. Първият, започва с „История славянобългарска“ на Паисий и продължава до първата четвърт на XIX в., а вторият включва времето до края на 60-те години на века. Тона са според учения подготвителни етапи, които водят към третия период – периода на критично-научното разработване на проблемите на българската история. Началото на този период е 1869 г. и е свързано с излизането на първия труд на М.Дринов – „Поглед върху произхождението на българскій народъ и началото на българската история.“ Този период продължава според Златарски и в неговото време.⁷⁴

Като основни представители на първия период ученият поставя Паисий Хилендарски, йеросхимонах Спиридон, Атанас Нешкович и „всички тъй наречени ученици – преписвачи и преправячи на от Паисия от началото на сегашния век (XIX в. – б.м.).“⁷⁵ Ученият дава обща характеристика на този период като време, в което българите се запознават със своята история и същевременно я „оповестяват на света“. Това е време на всеобщ народен интерес към миналото; време на търсене на известия за него в различни източници и на създаване на тази основа на първите истории с компилативен характер.⁷⁶ Тази кратка характеристика Златарски значително развива в конкретните си изследвания за отделни представители на първия етап – „Към въпроса за така наречените преправки на Паисиевата история“ (1899); „Предговор“ на „История во кратце о болгарском народе словенском“ (1900); „Предговор“ към „Житіе и жизнь

71 Пак там, инв. № 333, л. 2; инв. № 350, л. 1.

72 Пак там, инв. № 350, л. 2.

73 Пак там.

74 Пак там, л. 2-3; Златарски, В. Поглед на 30-годишната научно-книжовна дейтелност на проф. М. С. Дринов. В. Сборниче за юбилея на проф. М. С. Дринов, С., 1900, с. 67, 68, 41.

75 НАБАН, инв. № 350, л. 3; Златарски, В. Поглед... с. 67.

76 НАБАН, инв. № 350, л. 2-3; Златареки, В. Поглед...с. 67.

преподобного отца нашего Теодосия“ (1904); „Царственикът на Хри-стаки Павлович“ (1906) и лекциите, четени в Университета.⁷⁷

Тези трудове на Златарски по същество представляват и първите истински историографски изследвания в българската историческа наука. В тях ученият си поставя задачата да определи зависимостта на авторите един от друг, мястото им в българската историография. Тези изследвания на Златарски са анализирани в съвременната ни наука, като им е дадена точна и задълбочена оценка. Проследено е и влиянието, което становищата на учения оказват и до днес.⁷⁸ Ще си позволим само едно допълнение. То се отнася до факта, че Златарски народ с посочените в критичната литература страни на изследване на Паисий Хилендарски и йеросхимонах Спиридон търси и още една – общото им разбиране за историческия процес. Философската позиция според него на споменатите просветители се определя от принадлежността им „към тъй наречената богословска школа“. Те поставят „вървежа на историческите събития в зависимост от провидението, което ръководи съдбините на човечеството.“⁷⁹ Следователно виждаме колко сериозно Златарски вниква в същността на изследваните трудове.

Като най-характерна черта на втория период в развитието на българската историография Златарски определя „събирането на материал и разработване българската история по първоизворите“. Целта била да се изложи фактическата страна на историята ни и то само на политическата. Тези съчинения, въпреки че могат да се нарекат първи опити за научно разработване на историята, не се доближават до истинските исторически изследвания. Това според учения се дължи на липсата на историческа критика, на сляпата вяра в изворите.⁸⁰

Като основни представители за този период Златарски определя В. Априлов, Г. С. Раковски, д-р П. Берон, Сп. Палаузов, Гаврил Кръстевич.⁸¹ Най-високо са поставени изследванията на Юрий Венелин, който Златарски нарича „първ български историк в истинския смисъл на думата“.⁸²

77 Златарски чете цялостен курс лекции по българска историография. Освен тога пак в архива му се съдържат отделни историографски лекции. Но тук ще се ползваме само от тези, които със сигурност бихме могли да отнесем интересувания ни период от неговото творчество.

78 Велева, М. цит. съч., с. 309; Панев, Д. Васил Златарски и проблемите на Българското възрождане, – ИБИД, кн. 32, 1978, с. 316-318.

79 Златарски, В. Предговор. История во кратце о болгарскомъ народе словенскомъ сочинися и списася в лето 1792 Спиридономъ Йеросхимонахомъ, С., 1900, с. 10.

80 НАБАН, инв. № 350, л. 3; Златарски, В. Поглед... с. 67-68.

81 За промяната на границите на втория период, а и на неговите представители вж. Велева, М. Цит. съч., с. 309-310.

82 НАБАН, инв. № 350, л. 3.

На творчеството и ролята на Юрий Венелин за издигане националното съзнание сред българската интелигенция, Златарски посвещава юбилейния си доклад по случай 100 години от рождението му. В доклада се прави първата цялостна преценка на историографските приноси на Венелин. Изследва се средата, в която се формира позицията му като историк – семейството, образованието, нуждите на съвременното му общество, политическите тенденции товава.⁸³ С най-голямо внимание е проследено от Златарски съвременното на Венелин състояние на историческата наука и по-специално на славистиката, основните ѝ концепции. Така чрез представяне на биографични елементи от живота на Венелин, чрез запознаването с политическото и духовно развитие на товаващото общество Златарски обосновава ориентацията му към историята.

Друга част от историографската критика на Златарски е разглеждането на самите трудове на Венелин. Критиката към тези трудове е построена на няколко нива. Златарски ги преценява от свои съвременни позиции, от гледна точка на състоянието на историческата наука при Венелин и същевременно им дава обща оценка и определя мястото им в развитието на историческата наука като цяло. Анализът си Златарски започва с представяне на съдържанието на изследването, спира се на неговата структура, на основната цел, която си е поставил Венелин с написването му.⁸⁴ След това представя тезата на учения и становищата, който той критикува. Обръща внимание на количеството и вида на използваните от Венелин извори, разглежда подробно работата на учения с тях, оценява методите му на изследване, отношението му към изворите като цяло. Оттук той изхожда при фирмирането на преценките си за постигнатото от Венелин, търси и причините за допуснатите грешки.⁸⁵ Важно място Златарски отделя и на подготовката на самия автор. Тя според него е недостатъчна, непрофесионална, и води до неубедителност на някои от тезите. „Той сам си е задавал известни въпроси, сам е събирал материал - с други думи у него е липсвала школа, липсвал е строго- научен метод при разработката на суровия материал, макар че той е притежавал доста способности за това“.⁸⁶

Ученият следи за появата на нови, неразработвани до момента теми в историческата наука, намерили в лицето на Венелин първия

83 Златарски, В. Ю. И. Венелин и значението му за българите. – отпечатък от Летопис на БКД, кн. III, 1903, с. 1-7.

84 Пак там, с. 7, 22-23, 30.

85 Пак там, с. 12, 21, 29.

86 Пак там, с.12.

си изследовател. Изяснено е значението на тяхното поставяне за развитието на славистиката, а и общественият им отзвук.⁸⁷

Съществен елемент от историографския подход на Златарски в тази статия е отразяването на становищата на съвременната на Венелин критика за неговите трудове. Златарски я излага с кратки цитати, проследява мотивите ѝ и отражението, което тя оказва върху работата на историка. Той съумява да извлече позитивното от тази критика, като го преплита със своите оценки за трудовете на Венелин.⁸⁸

Поставяйки си задачата да изследва цялостното научното творчество на Венелин, Златарски повдига въпроса за множеството неиздадени трудове на учения.⁸⁹ Тук виждаме позицията на Златарски не само като историограф, но и като български историк, чувстващ отговорността за опазване и популяризиране на всичко, свързано с развитието на историческата ни наука. Впрочем задача актуална и за съвременната българска наука.

Златарски оформя цялостната си характеристика за научното творчество на Юрий Венелин на базата на виждането си за ролята на историята като наука за народното самоопознаване и самоосъзнаване. Според него ценността на един исторически труд не се измерва само с конкретните му тясно исторически приноси, но и с неговия обществен отзвук. Поради това той оценява делото на Венелин през призмата на голямото влияние, което то оказва за издигане на самосъзнанието на българите в Русия и Влашко.⁹⁰

Сравнявайки Венелин с Паисий, Златарски го определя не само като български историк, но изследва и една трета страна на неговото творчество – популяризирането на българската история пред Европа. „Още от началото на своята книжовна дейност той (Венелин-б.м.) изпъква като български историк. Но средствата, които употребиха тия наши първи историци, бяха различни. Докато о.Паисий писа своята „История славянобългарская“ за народната маса и то в самата България като искаше да покаже на народа неговата църковно-политическа равноправност, да го свести и извлече от самозабрава, Венелин писа своите „критически изследвания“ по българска история за чуждия свят и особено за руското общество, за да го заинтересува за миналото на нашия народ“.⁹¹

Оценката за Ю.Венелин Златарски завършва с един призив или по-точно констатация, която звучи съвременно и днес – „неволно

87 Златарски смята, че Венелин пръв от учените слависти се е заинтересувал от езика на българите, пръв говори за „църковно иго“ на гръцкото духовенство. /с.13-14./

88 Пак там, с. 29,32.

89 Пак там, с. 31.

90 Пак там, с. 35-48.

91 Пак там, с. 34.

се изпречва пред нас следният въпрос: ами ние, нашето поколение, което така изобилно се ползува от полета на усилените трудове на Венелина, така и на неговите съвременни българи, какво сме направили“.⁹²

За Гаврил Кръстевич, друг представител на определения от Златарски втори период в развитието на историческата ни наука ученият пише през 1898 г. статия по повод на смъртта му.⁹³ Характерът на статията определя краткостта на оценките на Златарски. Трудът на Кръстевич „История българска“ има значение на фактор за събуждане на народното самосъзнание.⁹⁴ На друго място пак кратко ученият преценява хунската теория, за произхода на българите като несъстоятелна, от позицията, от която Г.Кръстевич я развива.⁹⁵ Общата оценка за приноса на Г.Кръстевич е положителна. Златарски казва, че съвременната наука „ще му даде надлежно място в нашата нова история като заслужил учен, общественик и държавен деец“.⁹⁶

В характеристиката на третия – научно-критическия период в развитието на българската историография Златарски включва появата на първите професионални историци, принадлежащи към определена школа, усвоили нейните методи и „историческа критика“. Тяхната работа предопределила и „всестранното научно-критично разработване и културно-историческо изложение на българската история.“⁹⁷ Основоположник на този период, е Марин Дринов, който става и негов организатор, а същевременно и родоначалник на новата, научната школа в нашата историография.⁹⁸ Тона мнение остава дълго господстващо в нашата историография.

Още в ранния етап на научното си творчество Златарски посвещава конкретни историографски изследвания на най-изявените и най-способни представители на този период – Марин Дринов и Константин Иречек, които той счита за свои учители. Той публикува „Поглед на 30-годишната научно-книжовна деятелност на М.Дринов“(1906); „Погребението на проф. М.Дринов“(1906): Дейността на д-р К.Иречек в България (1905). Интересът на Златарски към научното им творчество, организаторската им роля по отношение на българската наука и култура като цяло не престава и по-

92 Пак там, с. 49.

93 Златарски, В. Гаврил Кръстевич. Некролог. – Бълг. пр., кн.4.1898.

94 Пак там, с. 452.

95 Златарски, В. Поглед... с. 48

96 Златарски, В. Гаврил Кръстевич... с. 152. По-късно (след 1906) Златарски дава оценка и за други историци, свързани с втория етап от развитието на историческата ни наука в лекционния си курс „Българската историография през XIX век. По този въпрос вж. Велева, М. цит. съч.

97 НАБАН, инв. № 350, л. 3-4.

98 Златарски, В. Поглед... с. 69-70.

късно. Той продължава да публикува ред статии, по поставените въпроси.⁹⁹ Като израз на признание на научното дело на двамата историци и отговорност към българската историческа наука Златарски издава част от основните им трудове с критически предговори.

Златарски се спира много пъти на трудовете на Дринов и Иречек в конкретно-историческите си изследвания, като в хода на изложението на своите мисли дава ред преценки за научните им приноси по отделни въпроси. Кратки общи оценки на творчеството им се съдържат и в лекциите „Въведение“ и „Пособия“, където Златарски прави общ обзор на състоянието на българската историография. Студията на Златарскиза научната и общественно-политическата дейност на М. Дринов е първият истински историографски труд в нашата историческа наука. Тази студия представлява образец на историографско изследване, посветено на дейността на един учен. В него с присъщата си прецизност и изчерпателност като автор Златарски прави цялостна характеристика на научното творчество на Дринов. Тук подобно на изследването, си за Ю. Венелин проучва внимателно средата; при която Дринов се формира като патриот и историк професионалист и която го подтиква да изследва миналото на българския народ.¹⁰⁰

Обстойно са изследвани научните трудове на харковския професор. Потърсени са конкретните политически или научни причини за появата на интерес към дадена тема.¹⁰¹ Проследено е развитието на становищата до момента, от който Дринов пристъпва към нейното изследване. На този фон Златарски откроява новото, приноса на учения в разрешаването на проблемите. Направена е характеристика на методите; които Дринов използва в своите изследвания и най-вече с изворите.¹⁰² Златарски отдава голямо значение на факта, че постиженията на учения в тази област се дължат на солидната му научна подготовка.

Златарски проследява и отношението на съвременните на Дринов учени към изказаните от него становища, следи приемствеността им у други учени в неговото и своето време.¹⁰³ Така младият

99 За Дринов – М. С. Дринов /Поменник/ – Летопис БКД, кн.7, 1908, с. 68-83; За Иречек – Проф. д-р К. Иречек /Поменник/-Славянски календар, 1919, с. 96-99; Проф. д-р К. Иречек /Поменник/ – Летопис БАН, кн. 1, 1915-1917, с. 85-110.

100 Златарски, В. Поглед... с. 34 -37.

101 Пак там, с. 37-38; 41-43.

102 Той пише: „В него /„Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес“ – б.м./ той показва прекрасната, но и всестранна подготовка, голямата начетеност и не по-малко умение да борава с историческата критика, поради това и самият труд се отличава по своята основателност, безпристрастие, по обилието на първоизворите наши и чужди и по съвестното ползуване от тях извори, ако и от по-новите съчинения.“ /с.43/.

103 Златарски, В. Поглед... с. 38-41; 42-44.

изследовател определя приносите на Дринов, мястото му в българската и европейската славистика. Това високо място е потвърдено и с направената в края на студията периодизация на българската историческа наука.¹⁰⁴

Златарски се занимава и с: отзвук на историческите изследвания на Дринов сред българското общество, ролята им за развитието на националното съзнание, но най-вече – за историческото обособяване на правата на българския народ.¹⁰⁵ Той улавя характерната черта на нашите историци от този период да подчиняват научните си изследвания на националния идеал:

На фона на биографията на Дринов и аналитичното представяне на всичките му трудове за 30-годишния период Златарски очертава големите му приноси за организирането на българската наука за изграждането на българското книжовно дружество. Обръща внимание и на културно-организационната и политическата работа на Дринов в периода преди Освобождението и непосредствено след него.¹⁰⁶

Тази студия има и едно друга значение. В нея Златарски, разглеждайки цялостно живота и творчеството на Дринов, като че ли сам очертава пътя си на развитие като професионалист. Чувствува се стремеж към възприемане и превръщане на идеите и методите на Дринов в собствени научни начала и методологически принципи, както и стремеж и да се продължи разностранното му научно и народополезно дело, да се осъществи приемственост в българската историческа наука.

Постигнатият от Златарски всестранен анализ на научното дело на М. Дринов е използван по-късно в изследванията на съвременните историци. Резултатите и преценките, преосмислени от марксистки позиции, стават основа за написването на работите на Ал. Бурмов и особено на Л. Горина за Дринов.¹⁰⁷

След преписка с Константин Иречек и М.Дринов, в която уточнява ред факти от биографията на чешкия славист, Златарски издава статията си „Дейността на д-р К.Иречек в България“, посветена на 50 годишнината от рождението му.¹⁰⁸ Тя представлява пре-

104 Задълбоченото изследване на Златарски за Дринов завършва с пълен списък на трудовете на професора за 30-годишната му научна дейност от 1869-1898 /с. 71-76/.

105 Златарски, В. Поглед... с. 36, 37, 39.

106 Пак там, с. 44-45; 57-58.

107 Бурмов, Ал. Живот и дейност на Марин Дринов – ИПр., 1956, кн.3 с. 5-15; Марин Дринов като историк на България – В: Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960, с. 104-118; Горина, Л. Марин Дринов – историк и общественный деятель. М., 1986, с. 3-207.

108 Златарски се проявява като прецизен изследовател – събира сведения за дейността на Иречек от държавните учреждения, с които той е имал контакти. Преди отпечатването на статията той я изпраща на Иречек за оценка и го моли за допълни-

димно биографично изследване, като акцентът е поставен върху влиянието на научната дейност на Иречек сред българската интелигенция и най-вече върху ролята му при изграждането на културните институции на България след Освобождението. Но все пак, макар и накратко, Златарски последователно разглежда научните му приноси за българската история.

Като историк, занимаващ се сериозно с изучаването на българското минало, В.Златарски постоянно следи равнището на съвременната му научна продукция. Той пише множество рецензии по повод на публикувани статии, книги, съобщения на български и чужди учени. Условно рецензиите бихме могли да разделим на две групи. Първата група включва рецензии, в които Златарски запознава с даден научен труд, но без да му прави подробен анализ, като се ограничава с кратки бележки върху съдържанието, структурата, методите на работа на автора му. Такива са рецензиите за публикации на автори предимно чужди като А.Лапотр¹⁰⁹; Шлюмберже¹¹⁰, С. Жигарьов,¹¹¹ Г.Хаджидакис,¹¹² М. Попруженко,¹¹³ П.Милюков,¹¹⁴ Д-р С. Ватев,¹¹⁵ Ив. Касабов,¹¹⁶ М. Д. Балабанов,¹¹⁷ А. Блок¹¹⁸, духовника Теодосий¹¹⁹. Но съществуват и друг вид рецензии, свързани най-вече с публикации на български историци или на чужденци, занимаващи се с проблеми от нашата история. В тези рецензии Златарски наред с подробната критика на разглеждания труд прави свое изследване по същите въпроси. Такива са рецензиите на тру-

телни бележки, а и „изобщо да бъдете пълен господар с целия ръкопис“. /НАБАН, ф9., инв. №№ 1031, 1032, 1033, 1044, 1048, 1049./

109 Златарски, В. Нов поглед върху сетнините от православие в България – Бълг.пр. кн. 1, 1897, с. 57-70.

110 Златарски, В. Monnaies d'or d'un chef bulgare au XI-e siècle. Бълг.пр., кн.1, 1897, с.109-111. Тази и предходната са първите рецензии, написани от Златарски.

111 Златарски, В. Една дисертация върху руската политика в Източния въпрос от С. Жигарев. – Бълг.пр., кн. 2, 1897, с. 155-156.

112 Златарски, В. Georges N. Hadjidakis, Du caractere hellenique des anciens macedoniens. – Бълг.пр., кн. 3, 1897, с. 121-126

113 Златарски, В. М. Г. Попруженко. Синодик царя Бориса. – Бълг.пр. кн. 9-10, 1899, с. 268-270.

114 Златарски, В. П. Н. Милюков. Християнскія древности Западной Македоний. – Бълг. пр., кн. 7, 1900, с.111-112.

115 Златарски, В. Принос към антропологическото изучаване на българите. – П.Сп.БКД, кн. LXIII, 1905, с. 281-289.

116 Златарски, В. Д-р Ив. Касабов, Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. – П.Сп.БКД. кн. I LXIII, 1905, с.451-455.

117 Златарски, В. М. Д. Балабанов. Една страница от политическото ни възраждане. – П.Сп. БКД. 1905, кн. 1, LXVI, с. 152-154.

118 Златарски, В. Adolphe Bloch Origine turque des Bulgares – П.Сп. 1906, кн. XLVII, с. 464-468.

119 Златарски, В. По повод статията на Н. Високопреосвещенство Г-на Теодосия „Няколко думи за Бачковския манастир по повод слуха за откриването гроба на патриарх Евтимия“. – Църковен вестник, 1906, бр. 1-2.

довете на братя К. и Х. Шкорпил,¹²⁰ Г. Баласчев,¹²¹ П. Сирку,¹²² А. Яцимирски.¹²³

Рецензиите на Златарски съдействат като цяло за издигане нивото на съвременната му българска историческа, наука, обезпечават информация за развитието на европейската. Те играят значителна роля като подтик за неговите колеги към строга критика и обоснованост на тезите, съдействат и за конкретното разработване на проблемите на българската история. Те формират представа у българските историци за изискванията на историческата критика.

Важен дял от историографското наследство на Златарски заемат статиите, писани по повод на смъртта или на годишнини на известни историци, допринесли пряко или косвено за разработването на българската история и за културния подем на нацията. Статиите за Карл Цехарие фон Лингентал,¹²⁴ Гаврил Кръстевич, Василий Василевски¹²⁵ и Феликс Каниц¹²⁶ представляват по същество кратки историографски обзори за цялостната им научна и обществена дейност. Златарски пише тези статии с чувство на признателност към споменатите учени, към постигнатото от тях, дава им оценка.¹²⁷ Но от друга страна той се ръководи и от практическа гледна точка. Преследва същевременно и практическа цел популяризира творчеството на тези учени, конкретните им приноси, методите им на работа, отношението им към историческата наука като пример за подражание. Изследването на позициите като цяло на споменатите учени в науката и обществото, от друга страна ориентира и самия Златарски в творческия му път. Пак с търсенето на практическа полза за развитието на съвременната му българска наука Златарски – следи и ред международни прояви на историци, експедиции у нас, чествувания на исторически годишнини в Европа.¹²⁸

120 Златарски, В. К. и Х. В. Шкорпил. Паметници на гр. Одессос-Варна. – Бълг. пр. кн. 3, 1898, с. 121-130.

121 Златарски, В. Г. Баласчев. Новонайденият надпис от времето на цар Симеона. – СБНУНК, кн. XV, 1898, с. 20-40.

122 Златарски, В. П. А. Сырку. Старинная Чепинская крепость у с Даркова и два византийские рельефа из Чепина. – Бълг. пр. кн. 5, 1899, с. 123-134.

123 Златарски, В. Из старата история на българите. – Бълг. сборка, кн. 1, 1905, с. 19-23.

124 Златарски, В. Цахарие фон Лингентал /Поменник/ – Бълг. пр. кн. 12, 1895, с. 153-157. Това е първата некроложка статия, написана от Златарски. Той по-късно пише такива за М. Дринов, К. Иречек, Е. Голубински, Ф. Успенски, Н. Милев и др.

125 Златарски, В. Василь Григоровичъ Васильевски. – П.Сп.БКД, кн. LXI, 1900, с.137-140.

126 Златарски, В. Ф. Каниц. Летопис. БКД, 1902 – кн. IV, 1903, с. 110-115.

127 Велева, М. цит. съч. с. 306.

128 Златарски пише: Историческият конгрес в Инсбрук /1898/, Конгрес по история на религията в 1899/1900; Резултатите от екскурзията по България, предприета от Руския археологически институт в Цариград през лятото на 1896/1897; По случай 300-годишнината от Нантския едикт. /1898/.

В отзивите за тези прояви ученият следи и сравнява нивото на българската наука с това на европейската, обръща внимание на тенденциите на развитие, на постиженията на чуждите учени. Златарски предоставя и конкретна информация за състоянието на паметници у нас, за местата на съхраняването им, с което се стреми да насочи и улесни колегите си при тяхното използване.

От друга страна, чрез тези си публикации Златарски се стреми да запознае българското общество с европейския културен процес, да повдигне общото културно ниво на българската нация да я приобщи към общоевропейските ценности.

Отново във връзка с желанието си да допринесе за развитието на културата българския народ и да покаже пътя, по който трябва да върви науката, Златарски пише няколко рецензии за съвременни нему списания,¹²⁹ насочващи периодиката в служба: на обществен прогрес.

Историографските изследвания на Васил Златарски в първия период от научната му дейност дават първия тласък за изучаване на българската историческа наука. Те формират представите на ред поколения историци за историографско изследване. Високите критерии на Златарски се чувствуват в лекциите на последователя му Петър Ников, в неговата ориентация към историческото наследство, в методите му на анализ и оценка. Постиганията на Васил Златарски в тази област подготвят и солидна почва и за днешното развитие на историческата наука

¹²⁹ Златарски пише: Историческият конгрес в Инсбрук /1898/, Конгрес по история на религията в 1899/1900; Резултатите от екскурзията по България, предприета от Руския археологически институт в Цариград през лятото на 1896/1897; По случай 300-годишнината от Нантския едикт. /1898/.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Опитът да се обхване и разкрие научното дело на една голяма личност дори и за определен етап от нейното развитие винаги ще носи известна едностранчивост, а и непълнота. Това с пълна сила се отнася за личността на Васил Златарски. Богатото научно творчество, богатата култура и активната гражданска позиция на учения през целия му живот винаги ще дават материал а нови оценки, за нови становища.

Нашата цел бе да очертаем основните моменти от изграждането на Златарски като български историк /до 1906/, ръководна фигура в нашата историческа наука в края на XIX и началото на XX в.

Научното дело на Златарски е безспорно най-обемното и най-значимото по своите постижения в буржоазната ни историография. С появяването си на научната сцена Златарски вече изпъква като личност с ясна позиция по отношение на нуждите и развитието на нашата историческа наука. Още през интересувания ни период се очертават основните насоки на неговите изследвания - българското средновековие, възраждането и историята на историческата ни наука. Още тогава той започва методично да гради фактическата страна на миналото ни, да оформи основните си концепции за развитието на българското общество. Постигнато до 1906 г. в тази насока рядко търпи сериозни промени в по-късните му трудове. Даже нещо повече проучванията му върху средновековното ни минало стават фундамент, влизат без промени в неговата „История на българската държава през средните векове“. Оценявайки от съвременна позиция трудовете на учения за българското средновековие, ние откриваме ред фактически грешки и незадоволителни обяснения. Но ако вземем под внимание времето, в което са написани, нивото на българската историография тогава, пред нас се очертава едно от основните стъпала в историческата ни наука. Стъпало, на което се опира не само тогавашната медиевистика, но и много отношения и днешната наука.

Изследванията на Златарски по Възраждането, макар изначително по-малко, са също едно постижение в развитието на историческата ни наука.

Работата на В.Златарски върху историята на българската историческа наука са особено завоевание за нея като цяло. Ученият пръв започва да се занимава с историография. Още през интересувания ни период той поставя началото на тази нова за страната ни историческа наука.

Заслугите на учения Златарски се преплитат със заслугите на преподавателя Златарски. Неговите лекционни курсове, които в голямата си част са и научни изследвания, дават богата теоретична подготовка на студентите. Благодарение на Златарски се създават условия още в изследвания от нас период в България да се формира първото поколение историци. Като преподавател Златарски утвърждава принципите на университетското историческо образование, неговите насоки и цели. Тези принципи се усвояват от ред последователи на учения, които към 30-те години на века доведоха до разцвет буржоазната ни историография.

Българската историческа наука в края на XIX и началото на XX в. имаше шанса да бъде оглавена от такъв високошколуван, осъзнаващ нейното фактическо състояние и нужди, учен като Васил Златарски. Но тя имаше и шанса да се ръководи от един патриот и демократ, безкористно отдаващ силите си в служба на науката. Мирогледът, позицията на Златарски в науката и обществото до голяма степен са продукт на възрожденските идеали на нацията ни. Съчетани с безспорния му талант, те му отреждат място на ярък представител на българското общественостановление в края на XIX и началото на XX век.

БИБЛИОГРАФИЯ

І. Източници

1. Архивни фондове

Фонд 9К – Васил Николов Златарски

Опис 1

Инв. № 1 Автобиография на Васил Н. Златарски. /13 л.,13 п.с./.

Инв. № 4 Отпечатък на руски език, М.Анреева „Василий Николаевич Златарски“ /2 л./.

Инв. № 6 Биография, ръкопис. В. Златарски – Живот и дейност на Никола п. Василев Златарски“ /18 л./.

Инв. № 7 Статия – изредка. Търново 1943 /без автор/, „Основатели, почетни и- благодетелни членове на читалище „Надежда“ – Никола п.Василев Златарски“. – в.в. „Надежда“ от 01 юли 1943 г., /1 л./.

Инв. № 8 Свидетелство. Търново. 1867. ноември. 14. Черквата „св.Николай“. За кръщение, /1 л./.

Инв. № 16 Тефтерче.1887-1891 г. В.Златарски. Бележки от студентските години. /18 л. 33 п.с./.

Инв. № 18 Свидетелство. Търново, 1880, юни 30. Духовно Петро-Павловско училище на В. Златарски. За завършен първи клас. /1 л./.

Инв. № 19 Свидетелство. Търново, 1881, януари 30 и юни 29. Духовно Петро – Павловско училище на В.Златарски. За завършено първо и второ полугодие на на учебната 1880-1881 г. /2. л./.

Инв. N 20 Свидетелство на руски език. С.Пб. І. Гимназия на В.Златарски. За завършен ІІІ клас. /1 л./

Инв. № 21 Седмичен бележник на руски език. С.Пб. 1883/1884 г. І. Гимназия на В.Златарски. За успеха и поведението му като ученик от V клас. /5 л./.

Инв. № 22 Свидетелство на руски език. С.Пб. 1883/1884 г. І. Гимназия на В.Златарски. За завършен V клас. /1 л./.

Инв. № 24 Свидетелство на руски език. С.Пб. 1884/1885 г. І. Гимназия на В.Златарски. За завършен VI клас. /1 л./.

Инв. № 25 Свидетелство на руски език. С.Пб. 1885/1886 г. І. Гимназия на В. Златарски за завършено гимназиално образование./2 л./.

Инв. № 26 Зрелостно свидетелство. С.Пб.1887 г. І. Гимназия на В. Златарски за завършено гимназиално образование. /2 л./.

Инв. № 30 Университетска книжка за специализация. Берлин. 1894-1895. Берлински университет на В. Златарски за специализация по археология./6 л./.

- Инв. № 31 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб. 1887. В. Златарски /»Въведение в историята«./15 л./.
- Инв. № 32 Тетрадка със записки на руски език: С.Пб.,1888 г. В. Златарски /”Помощни науки на историята“./ 9 л./
- Инв. № 33 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб., б.д. В. Златарски /»Помощни науки на историята и: гръцка литература»/9 л./.
- Инв. № 34 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб.,1889 г. В. Златарски /”История на гръцката литература. Поезия”, – лекции,четени от проф: П.В.Никитин/. /31 л./.
- Инв. № 35 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб.,б.д. В. Златарски /”Гръцка литература“./4 л./.
- Инв. № 40 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб., б.д. В.Златарски. /”История на древната философия“/. /7 л./.
- Инв. № 45 Литографиран записки на руски език. С.Пб., б.д. В. Г. Василевски /”История на средните векове” – лекции/. /55 с./.
- Инв. № 46 Литографиран записки на руски език. С.Пб., б.д. В. Г. Василевски /”История на средните векове” лекции/./80 с./.
- Инв. № 47 Литографиран записки на руски език. С.Пб., б.д. В. Г. Василевски /”История на средните векове” – лекции/. /147 с./
- Инв. № 48 Литографиран записки на руски език. С.Пб.,б.д. В. Г. Василевски /”История на средните векове” – лекции/. /32 с./.
- Инв. № 49 Записки на руски език. С.Пб., 1890 г. В.Златарски. /История на Византия – Пособия, периодизация/. /8 д.,15 п.с./.
- Инв. № 57 Тетрадка с бележки на руски език. С.Пб. б.д. В. Златарски . /Хронологически данни за събития от новата европейска история/. /6 л./.
- Инв. № 61 Тетрадка със записки на руски език. – С.Пб., б.д. В. Златарски /”Руская история“/. /35 л./.
- Инв. № 62 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб., б.д. В. Златарски /»Руская история“/.
- Инв. № 63 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб., б.д. В. Златарски /»Руская история“/.
- Инв. № 64 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб., б.д. В. Златарски /”Руская история“/.
- Инв. № 65 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб., б.д. В. Златарски /”Руская история“/.
- Инв. № 66 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб., б.д. В. Златарски /”Руская история“/.
- Инв. № 68 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб.,1888 г. В. Златарски /”История славян“/. /13 л./.
- Инв. № 69 Записки на руски език. С.Пб., 1889. декември 14/1890 март 22. Неизвестен почерк. /Лекции на проф Ламански за югозападните славяни./. /36 п.с./.
- Инв. № 70 Лекция на руски език. С.Пб., 1890 г. М.Быстров. /Из историята на Сърбия/. /15 л./.
- Инв. № 71 Тетрадка със записки на руски език. С.Пб., б.д. В.Златарски. /”Археология“/. /16 л./.
- Инв. № 80 Доклад. С.Пб. 1882. В.Златарски./Произхождението на българите/ /6 п.с./.
- Инв. № 83 Доклад – чернова, б.д. В.Златарски. /Фридрих Шопен/. /2 л./.
- Инв. № 84 Доклад – чернова, б.д. В. Златарски. /геният на музиката – Моцарт/. /6 л./.

- Инв. № 88 Програма – литографирана. 6.116., 1886/1887.”Росписание уроков по класам. С.Пб. Первой гимназии на 1886/87 учебный год”./1 л./.
- Инв. № 90 Писма, удостоверения и други. 1894-1895. Преписка между В. Златарски и М.Н.П. /Във връзка с отпускането на стипендия на Златарски за специализация по археология в Берлин./ /17 л./.
- Инв. № 91 Тетрадка със записки. Берлин 1894/95 г. В. Златарски /”История на изобразителното изкуство у гърци и римляни”/ /40 л./.
- Инв. № 92 Тетрадка със записки. Берлин 1894/95 г. В. Златарски /»История на изобразителното изкуство у гърци и римляни»/. /30 л./.
- Инв. № 93 Тетрадка със записки. Берлин 1894/95 г.
В. Златарски /”История на гръцката пластика”/. /40 л./.
- Инв. № 94 Тетрадка със записки. Берлин 1895 г. В. Златарски /»История на старата гръцка пластика»/. /13 л./.
- Инв. № 95 Тетрадка със записки. Берлин 1895 г. В. Златарски /”История на гръцката скулптура”/. /40 л./.
- Инв. № 96 Тетрадка със записки. Берлин 1894/95 г. В. Златарски /”Древните на Олимпия”/ /13 л./ /28 л./.
- Инв. № 97 Тетрадка със записки. Берлин 1894 г. В. Златарски /”История на живописата в древността”/. /24 л./.
- Инв. № 98 Тетрадка със записки. Берлин 1895 г. В.Златарски /”Гръцка и римска иконография”/. /33 л./.
- Инв. № 99 Тетрадка със записки. Берлин 1894 г. В. Златарски /”Monumente der K. I. einkunst in Aniquarium des Koniglichen Museum in Berlin”/./40 л./.
- Инв. № 100 Тетрадка със записки. Берлин 1894 г. В. Златарски /Упражнения по гръцка епиграфия/. /35 л./.
- Инв. № 101 Тетрадка със записки. Берлин 1894 г. В. Златарски /Упражнения по латинска епиграфия/. /27 л./.
- Инв. № 102 Тетрадка със записки. Берлин 1894 г. В. Златарски /”Древна християнска епиграфия”/ /27 л./.
- Инв. № 103 Тетрадка със записки. Берлин 1894/95 г. В. Златарски /”История на естетиката”/. /36 л./.
- Инв. № 104 Тетрадка със записки. Берлин 1894 г. В. Златарски /”Гръцко театрално дело”/. /21 л./.
- Инв. № 105 Тетрадка със записки. Берлин 1894/95 г. В. Златарски (История и паметници на Пергам”/. /52 л./.
- Инв. № 106 Тетрадка със записки. Берлин 1894/95 г. В. Златарски (За произхода на Микенската култура”/. /6- л./.
- Инв. № 108 Доклад. Берлин. 1894. В.Златарски. „Нови известия за българската история – най- древния период“ /9 л./.
- Инв. № 111 Писмо. София 1897 август 27. М.Н.П. до Васил Н.Златарски. Назначение за доцент при Висшето училище /1 л./.
- Инв. № 112 Писмо. София. 1900 октомври 25. М.Н.П. до Васил Н. Златарски. Назначение за извънреден професор при Висшето училище /2 л./.
- Инв. № 114 Писмо. София. 1906 март 24. СУ до Васил Н. Златарски. Назначение за редовен професор. /3 л./.
- Инв. № 123 Писмо и устав. София 1896 ян.30. Настоятелство на „Славянска беседа“ до Васил Н. Златарски. Приет за редовен член на Беседата.
- Инв. № 128 Писмо. София 1900 н.11. БКД до Васил Н. Златарски. Избран за действителен член на Дружеството./2 л./.
- Инв. № 129 Писмо. София 1905 февр. 3. Славянско благотворително дружество до Васил Н. Златарски. Избран за член на настоятелството. / 2 л./.

- Инв. № 131 Диплом. София 1905. дружество «Славянска беседа» до Васил Н. Златарски. Избран за член на Дружеството. /1 л./.
- Инв. № 135 Писмо. София 1909 май 2. Славянско благотворително дружество до Васил Н. Златарски. Избран за член на Книжовния комитет. на Дружеството. /2 л./
- Инв. № 144 Писмо на сърбо-хърватски език. Нови Сад 1930. Историческо дружество до Васил Н. Златарски. Избран за член. /2 л./.
- Инв. № 162 Писмо. София 1881 юни 2. Александър Златарски до Васил Златарски в Търново. /4 л. о, п.с./.
- Инв. № 163 Писмо. София 1885 н. 21. Александър, Теодора и Георги Златарски до Васил Златарски в Петербург. /8 л. 16 п.с./.
- Инв. № 170 Писмо. София 1881 авг 14. Георги Златарски до Васил Златарски в Търново. /2 л. 4 п.с./.
- Инв. № 171 Писмо. София 1881 септ. 30. Георги Златарски до Васил Златарски в Петербург. /2 л. 2 п.с./.
- Инв. № 172 Писмо. София 1885 апр. 4. Георги Златарски до Васил Златарски в Петербург. /2 л. 4 п.с./.
- Инв. № 173 Писмо. София 1885 окт. 23. Георги Златарски до Васил Златарски в Петербург. /2 л. 3 п.с./.
- Инв. № 174 Писмо. София 1885 дек.13. Георги Златарски до Васил Златарски в Петербург. /2 л. 3 п.с./.
- Инв. № 175 Писмо. София 1886 ян. 27. Георги Златарски до Васил Златарски в Петербург. /2 л. 3 п.с./.
- Инв. № 176 Писмо. София 1886 юни. 23. Георги Златарски до Васил Златарски в Петербург. /2 л. 4 п.с./.
- Инв. № 178 Писмо. Търново 1887 апр. 9. Георги Златарски до Васил Златарски. /2 л. 4 п.с./.
- Инв. № 179 Писмо. София 1887 май 18. Георги Златарски до Васил Златарски в Петербург. /3 л. 5 п.с./.
- Инв. № 180 Писмо. София 1887 авг. 20. Георги Златарски до Васил Златарски в Петербург. /4 л. 8 п.с./.
- Инв. № 189 Писмо. Брюксел. 1888 дек. 10. Георги Златарски до Васил Златарски в Петербург. /2 л. 4 п.с./.
- Инв. № 319 Съболезнователни телеграми. 1935. От различни лица и обществени организации до Креса и Славка Златарски. /138 л./.
- Инв. № 320 Съболезнователни писма. 1935. От различни лица и обществени организации до Креса и Славка Златарски. /58 л./.
- Инв. № 321 Статии и съобщения за смъртта на Васил Златарски – изрезки от вестници и списания. 1935. С.С. Бобчев, Ив. Дуйчев, Т. Николов, Кр. Димитров, Хр. Бързицов, Д. Чончев, И. Кулелиев и др. /55 л./
- Инв. № 331 Програма за лекции. Васил Златарски «Програма за общия материал по българска история». /6 л., 8 п.с./.
- Инв. № 332 Лекция – ръкопис. Васил Златарски. „Въведение /в българската история/. /10 л., 9 п.с./.
- Инв. № 333 Лекция – 2 ръкописа. Васил Златарски. Пособия /по българска история/. / 6 + 2 л., 18 п.с./.
- Инв. № 334 Лекция – 2 ръкописа. Васил Златарски. Встъпителни думи към лекциите по българска история. /4 + 5 л./.
- Инв. № 335 Лекция – ръкопис. Васил Златарски. „Въведение общ преглед /по българска история/. /13 л./.

- Инв. № 336 Лекция – ръкопис. Васил Златарски. /Бълг. история/ „Историята на Източната римска империя. Причини за продължителността на Източната империя“. /6 л./.
- Инв. № 337 Лекция ръкопис. Васил Златарски. /Бълг. история/ „Първобитното население на Балканския полуостров и неговата съдба до началото на великото преселение на народите“. /63 л./.
- Инв. № 338 Лекция – ръкопис. Васил Златарски. /Бълг. история/ „Първобитното население на Балканския полуостров и неговата съдба до началото на великото преселение на народите“. /34 л./.
- Инв. № 339 Лекция – ръкопис. Васил Златарски. /Бълг. история/ „Първобитното население на Балканския полуостров и неговата съдба до началото на великото преселение на народите“. /74 + 86 л./.
- Инв. № 340 Встъпителна лекция към семинарни упражнения – ръкопис. Васил Златарски. /Българска история – Въпросът за траките./ /6 л./.
- Инв. № 341 Лекция – ръкопис. Васил Златарски. /Българска история/ „Съдбата на Балканския полуостров през време на великото преселение на народите“. /28 л./.
- Инв. № 342 Лекция ръкопис. Васил Златарски. /Българска история/ „11. Заселението на Балканския полуостров от славяните. 1. Разни теории за заселването на Балканския полуостров от славяните“. /15 л./.
- Инв. № 343 Лекция – ръкопис. Васил Златарски. /Българска история/ „II. 2. Заселението на Балканския полуостров от славяните“. /16 л./.
- Инв. № 344 Лекция – ръкопис. Васил Златарски. /Българска история/ „II. 2. Заселението на Балканския полуостров от славяните“. /52 л./.
- Инв. № 347 Лекция – ръкопис. Васил Златарски. /Българска история/ „България под византийско владичество и II Българско царство до Иван-Асен II“. /244 л./.
- Инв. М 350 Лекция – ръкопис. Васил Златарски „Началото на българската историография“. /4 л./.
- Инв. № 356 Уводна лекция – ръкопис. Васил Златарски. /Византийска историческа литература/. /6 л./.
- Инв. № 357 Лекция – ръкопис. Васил Златарски. „Византийските хронисти като извор за българската история от VII-X в.в.“. /140 л./.
- Инв. № 381 Дисертация – ръкопис на руски език. Васил Златарски /с оценка – автограф на проф В. Ламански/ „Письма Николая Миситика Патриарха Константинопольского к Симеону, князю болгарскому“. /116 л., 231 п.с./.
- Инв. № 919 Писмо. Станимъка. 1899 юни 16. Полк. Абаджиев до Васил Златарски в София. /4 л./.
- Инв. № 922 Писмо. София 1899 септ. 16. Св. Синод до Васил Златарски в София. /1 л./.
- Инв. № 934 Писмо. София. 1900 апр. 18. Георги Абаджиев до Васил Златарски в София. /2 л./.
- Инв. № 963 Писмо. Харков. 1902 юли 16. Марин Дринов до Васил Златарски в София. /2 л./.
- Инв. № 964 Писмо – чернова. София 1902. авг. 10. Васил Златарски до Марин Дринов в Харков. /2 л./.
- Инв. № 965 Писмо. Харков. 1902 септ. 14/18/ Марин Дринов до Васил Златарски в София. /2 л./.
- Инв. № 972 Писмо – чернова. София 1902. дек. 20. Васил Златарски до Марин Дринов в Харков. /24 л./.

- Инв. № 976 Писмо – чернова. София 1903. ян. 25. Васил Златарски до Марин Дринов в Харков. /2 л./.
- Инв. № 1017 Писмо – чернова. София 1904. септ. 4, Васил Златарски до Екзарх Иосиф в Цариград. /1 л./.
- Инв. № 1022 Писмо. Пловдив 1904. ноември 18. Натанаил Пловдивски до Васил Златарски. /2. л./.
- Инв. № 1031 Писмо – чернова. София преди 1905 ян. 18/31 Васил Златарски до Константин Иречек във Виена. /2 л./.
- Инв. № 1032 Писмо. Виена 1905 ян. Константин Иречек до Васил Златарски в София. /2 л./.
- Инв. № 1033 Писмо – чернова. София след ян.1905. Васил Златарски до Константин Иречек във Виена. / 2 л./.
- Инв. № 1039 Писмо. София. 1905 февр. 9. Синът на Анастас Карастоянов до Йордан Михайлов и чрез него до Васил Златарски. /3,5 л./.
- Инв. № 1044 Писмо. Виена. 1905 февр. 25: Константин Иречек до Васил Златарски в София. /2 л./.
- Инв. № 1048 Писмо. Ялта. 1905 март 12. Марин Дринов в Ялта. /2, 5 л./.
- Инв. № 2503 Писмо и доклад. София. 1897 окт. 24. М.Н:П. До Васил Златарски. По повод участието му в ревизията на Софийския народен музей. /4 л./.
- Инв. № 2507 Писмо. София. 1898 юли 7. МНП до Васил Златарски. За включването му в комисия за изработване на правилник на народните музеи в София и Пловдив. / 1 л./.
- Инв. № 2512 Писмо. София. 1899 май 13. МНП до Васил Златарски, Изпращат му учебник по български история за рецензиране. / 1 л./.
- Инв. № 2517 Писмо. София. 1900 апр. 27. Св. Синод до Васил Златарски. Съобщават му, че е включен в комисия за превод на Библията на български език. / 2 л./
- Инв. № 2519 Програма. Станимъка. 1900 май 11. Тържество във връзка с откриване подновения надпис на Асеновата крепост. /1 л./.
- Инв. № 2522 Писмо – рецензия – чернова. София. 1900 юни 20. Васил Златарски до Св. Синод. Изказва мнение за труда на Хр. Попов «Евтимий –последният патриар Търновски». /4 л./.
- Инв. № 2524 Доклад – ръкопис. София. авг. 18. Васил Златарски до министъра на-НПР. София. Резултати от проучвания върху старини в Шуменско. /11 л./.
- Инв. № 2546 Писмо. София. 1903 март 4. Комитет «История на гр.Сливен» до Васил Златарски. Проект за написване историята на Сливен. Искат мнението му. /2 л./.
- Инв. № 2547 Писмо – чернова. София след 1903 март 4. Васил Златарски до Комитет «История на гр.Сливен»: Изказва мнение по проекта за история на града. / 3 п.с./.
- Инв. № 2548 Писмо. София. 1903 апр. 29. МНП до Васил Златарски в София – Включен в комисията за преглед на новооткритите старини при Глава Панега. /2 л./.

Фонд 9 К – Васил Николов Златарски
Опис 11

а.е.7. Бележник, С.Петербург. 1882 апр. 9-10. Ръкопис – руски език. Бележки по българска история.

а.е.15. Тефтерче, ръкопис – руски език. С.Петербург. 1887

а.е.71. Б. д.б.м. Изказване на Златарски за ползата от изучаването на историята – ръкопис.

Трудове на Васил Златарски

1894

Писмата на Цариградския патриарх Николаи Мистик до българския цар Симеон СБНУНК, X, 1894; XI, 1894; XI1, 1895.

Нови известия за най- древния период на българската история. – В: Васил Златарски. Избрани произведения, т.1, С., 1972.

1895

Главните периоди в българската история. Уводна лекция, четена във Вишето училище. – Бълг. пр., кн.2, 1896.

Карл Цахарие фон Лингентал. /Поменник/. — Бълг. пр., кн.12, 1895.

1896

Писмата на византийския император Роман Лакапин до българския цар Симеон. – СБНУНК, кн. XIII, 1896.

Приемниците на Омуртаг. – В: Васил Златарски. Избрани произведения, т. 1, С., 1972.

1897

Нов поглед върху сетнините от православието в България. — Бълг. пр., кн.1., 1897.

Кой е бил Тудор черноризец Доксов? — Бълг. пр., кн.3, 1897.

G.Schlumberger, Monnaies d'or d'un chef bulgare au XI-e siecle. Sermon, gouverneur de Sirmium. — Бълг. пр., кн.1, 1897.

Християнски учител. Пловдив. 1897, кн.1 и 2., — Бълг. пр., кн.1, • 1897.

Български Църковен Преглед. София. 1897, кн.1-2. – Бълг. пр., кн.1, 1897.

Една дисертация върху руската политика в Източния въпрос от С. Жигарев. – Бълг. пр., кн.2, 1897.

Georges N. Hadjidakis, Du caractere hellenique des anciens macedoniens. – Бълг. пр., кн.3, 1897.

Християнски учител, април. 1897. — Бълг. пр., кн.3, 1897.

Резултатите от екскурзията по България, предприета от Руския Археологически Институт в Цариград през лятото на 1896г. Бълг. пр., кн.3, 1897.

1898

Два известни български надписа от IX век. – В: Васил Златарски, Избрани произведения. т.1, С., 1972.

Г. Баласчев, Новонайденият надпис от времето на цар Симеона. – СБНУНК, кн. XV, 1898.

К. и Х. В. Шкорпил, Паметници на гр. Одесос. – Варна. /Паметници из Българско./ – Бълг. пр., кн.3, 1898.

Исторически конгрес в Инсбрук. – Бълг. пр., кн.10, 1898.

Окултизъм и теософия. – Бълг. пр., кн.3, 1898.

Послучай 300-годишнината на Нантския Едикт. – Бълг. пр., кн.4, 1898.

Материали по възраждането. Писмата на П.Р.Славейков до Н.Златарски. – СбНУНК, кн.XV,1898.

1899

Ивайло и Момчил. Сравнителна характеристика. – Бълг. пр.,кн:7, 1899.

Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история. – П.Сп. БКД.LIX,1899.

П.А.Сырку, Старинная Чепинская крепость у села Доркова и два византийские рельефа из Чепина. – Бълг.пр.,кн.5,1899.

М.Г.Попруженко, Синодик царя Бориса. – Бълг. пр.,кн.9-10, 1899.

Конгрес по история на религията в 1900. – Бълг. пр.,кн.8, 1899.

Гаврил Кръстевич (Поменник). – Бълг. пр.,кн.4, 1899

1900

История во кратце о болгарскомъ народе славенскомъ, сочинися и списася въ лето 1792 Спиридономъ Іеросхимонахомъ. С.,1900.

Преглед на 30-годишната научно-книжовна деятелност на проф. М.С.Дринов. – В: Сборниче за юбилея на проф.М.С.Дринов. С.,1900.

Един български надпис от XV век. – П.Сп.БКД. т.LXI,1900.

П.Н.Милюков, Христiанскiя древности Западной Македонiй. – -Бълг. пр.,кн.8, 1900.

Василий Григорьевич Василевскій. (Поменник). П.Сп:БКД, т.LXI, 1900.

1901

Нови данни за биографията на отец Паисия Хилендарски. П.Сп.БКД, т.LXII, 1901.

Надпис от гр.Шумен.- П.Сп.БКД, тLXII, 1901.

Материали за биографията на покойния дядо Иларион Ловчански. – Библиотека, приложение към Църковен Вестник, III: 1901.

1902

Един от» Провадийските Омуртагови надписи. -. В: Васил Златарски. Избрани произведения. т:1, С.,1972..

Основанието на българското царство. – П.Сп:БКД, т.LXIII,1903.

Българските князе от рода Дуло. – П.Сп.БКД, т.LXIII,1903.

България през VIII век. – П.Сп.БКД, т.LXIII,1903.

Принос към българската нумизматика. — П.Сп.БКД, т.LXIII,1903.

1903

Научно-книжовната дейност на Ю.И.Венелина и значението му за българите. -Летопис. БКД, III, 1903.

Бил ли е Теодосий Търновски доносчик пред Цариградската патриаршия? Библиотека, приложение към Църковен вестник, VII, VIII, IX. 1903.

Спомен за 20 април 1876 г. – Вългарска сбирка, кн.5, 1903.

Сколько беседъ написалъ Козма Пресвитер? Харков,1903.

1904

Житіе и жизнь преподобного отца нашего Теодосия. – СбНУНК, кн.XX, 1904. Феликс Ф. Каниц. (Поменник). – Летопис БКД, IV, 1904.

Иосиф 1 екзарх български. /1877-1902/. — В: Юбилеен сборник, С., 1904.

1905

- Из старата история на българите. — Българска сбирка, кн.1, 1905.
 Две писма на дядо Йосифа Соколски. — В: Христо Груев Данов /1855-1905/. Юбилеен сборник. Пд.,1905.
 Дейността на д-р Константин Иречек в България. П.Сп.БКД, т.LXVI, 1906.
 Даскал Николай Карастоянович и неговата печатница. П.Сп.БКД, т.LXVI, 1905.
 Доклад на комисията по изследване откритието св. Мощи на последния български патриарх Евтимия. — Църковен вестник, бр.50, 1905.
 Надписът, намерен в гроба на патриарх Евтимия. Църковен вестник, бр.51-52, 1905.
 Принос към антропологическото изучаване на българите. — П.Сп.БКД, т.LXVI, 1905.
 М.Балабанов, Страница от политическото ни възраждане. — П.Сп.БКД, т.LXIII,1905.
 Д-р Ив. Касабов. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. т.LXIII, 1905.

1906

- Вопросъ о происхожденіи болгарскаго царя Ивана Александра. — В: Сборник по славяноведенію. II, С.Пб.,1906.,Отдел. отпечатък.
 Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий. — Летопис БКД, VIII,1906.
 Царственикът на Христаки Павлович. — Училищен преглед, кн.7,1906.
 По повод статията на Г-на Теодосия: „Няколко думи за Бачковския манастир, по повод слуха за откриването гроба на патриарх Евтимия“. — Църковен вестник, бр.1-2, 1906.
 Adolphe Block, Origine turque des Bulgares — П.Сп.БКД, т.LXVII.1906.
 Погребението на проф. М.Дринов. — Училищен преглед, кн. 3-4, 1906.
 * История на българската държава през средните векове т.I, ч.1, С., 1970
 * История на българската държава през средните векове т.I, ч.2, С., 1971
 * История на българската държава през средните векове т.II, С., 1972
 * История на българската държава през средните векове т.III, С., 1972

Литература

- Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971.
 Ангелов, Д. Предговор. В: Васил Златарски. История на българската държава през средните векове, т.II. С., 1972.
 Ангелов, Д. Предговор. В: Васил Златарски. История на българската държава през средните векове, т. III. С., 1972.
 Ангелов, Д. История на Византия, т. 2., С.,1974.
 Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1980.
 Арnaudов, М. История на Софийския университет Св. Климент Охридски през първото му полу столетие /1888 – 1938/. С.,1939.
 Афанасиев, Ю.Н. Историзмът срещу еклектиката. С., 1982.
 Бакалов, Г. Средновековният български владетел /титулатура и инсигнии/. С., 1985.
 Бешевлиев, В. За славянските племена в Североизточна България от VI до X век. — В: Сборник Преслав, I. С., 1968.

- Божилов, Ив. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон /894-896/. – ВИС, 6, 1971.
- Божилов, Ив. Анонимът на Хазе: България и Византия на Долни Дунав в края на Х век. С., 1979.
- Божилов, Ив. Родословието на цар Иван Александър – И Пр. 1981, кн.3-4.
- Божилов, Ив. Цар Симеон Велики /893-927/: Златният век на България. С., 1983.
- Божилов, Ив.. Асеновци /1186-1460/ генеалогия и просопография. С., 1985.
- Божилов.Ст. БАН кратък очерк.С.,1961.
- Бончев, Е. Георги Златарски, С., 1987.
- Бурмов, Ал. Феодализмът в средновековна България. – И.Пр., 1946, кн.2.
- Бурмов, Ал. Против буржоазноидеалистическите становища по въпроса за налагането на християнството в България през IX в. – И.Пр., 1954, кн.2.
- Бурмов, Ал. Живот и дейност на Марин Дринов. И.Пр.,1956, кн.3.
- Бурмов, Ал. Марин Дринов като историк на България. – В: Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960.
- Бурмов, Ал. Въпроси из историята на прабългарите. – В: Александър Бурмов. Избрани произведения, т.1, С., 1968.
- Велева, М. Васил Златарски като историк на българската историческа наука. – ИБИД, т.32, 1978.
- Велева, М. Развитието на историческата наука в България след Освобождението. – В: Сборник от лекции по следдипломна квалификация: т.IV, С., 1983.
- Велева, М. Александър Бурмов. С., 1988.
- Венедиков, Ив. Военното и. административното устройство на България през IX и X век. С., 1979.
- Венедиков, Ив. Административната уредба на Първата българска държава. – В: България 1300, т:1;, С., 1981.
- Войнов,М. За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава. – ИИБИ, т.VI, 1956
- Войнов,М. Пак, за възникването на българската държава. – И.Пр., 1970, кн.4.
- Ганчев, Р. Петър Мутафчиев в кореспонденцията си с Васил Златарски. ИБИД, т.39, 1987.
- Георгиева, Цв. Историята на българския народ през ранните столетия на османското владичество в българската историческа наука. В: Сборник от лекции по следдипломна квалификация. т.IV, С.,1983.
- Горина, А. Марин Дринов – историк и общественный деятель. М.,1986.
- Гюзелев, В. Бележит учен – историограф – В: в.„Народна култура“ N45,1966.
- Гюзелев, В. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава VII – XI век. – ГСУ, ФИФ, 3,т.60,1969.
- Гюзелев,В. Княз Борис I. С., 1969.
- Гюзелев, В. Историография на личностите от средновековната българска история. – В: Проблеми на българската историография след Втората световна войн. С., 1972.
- Гюзелев, В. Славяни и прабългари в Югозападна България през периода VI – IX век. – В: Свобода и отечество. С., 1972.
- Гюзелев, В. Ичиргу боилите на Първата българска държава. /VII-XI/. – ГСУ,ФИФ, 3. т.65.1973.
- Гюзелев, В. За наследника на хан Крум на българския престол. – В: Сборник в чест на Александър Бурмов. С., 1973.

- Гюзелев, В. Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717-718 г. И.Пр., 1973, кн.3.
- Гюзелев, В. Петър Мутафчиев. С., 1987.
- Дроснева, Е. Златарски, Рънсиман и историята на Първата българска държава. ИБИД, т.32,1978.
- Дуйчев, Ив. Обединението на славянските племена в Мизия през VII век. – В: Изследвания в чест на М.С.Дринов. С., 1960.
- Дуйчев, Ив. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. – В: Дуйчев, Ив. Проучвания върху средновековната българска история и култура. С.,1981.
- Журавлев, Л.А. Позитивизм и проблема исторических законов. М.,1980.
- Иречек, К. История на българите. С., 1978.
- История на България, Първата българска държава. т.ІІ, БАН, С.,1981.
- История на България, Втората българска държава. т.ІІІ, БАН, С.,1982.
- История на България, Българско възраждане. т.V, БАН, С.,1985.
- История на Софийския университет «Климент Охридски». С.,1988.
- Косев, Д. Развитие на историческата наука в България след победата на Великата октомврийска социалистическа революция. – И.Пр., 1957, кн.6.
- Любенова, Л. Една интересна кореспонденция – ИБИД, т.32, 1978.
- Любенова, Л. Кореспонденцията между проф.Васил Златарски и проф. Петър Ников /1906-1930/ – ГСУ ИФ, т.73.1982.
- Любенова, Л. Из историята на Историческото дружество в София – 1901-1944. – В: България – 1300, т.ІІІ, С., 1983.
- Любенова, Л. Петър Ников. Жизнен път и научно дело. С., 1986.
- Москов, М. Именник на българските ханове. С.,1988.
- Мутафчиев, П. Васил Н. Златарски. – В: сп. “Прове́та”, кн.4, 1935.
- Мутафчиев, П. Васил Н. Златарски. – В: сп. “Книжовен преглед”, кн.1,1936.
- Мутафчиев, П. История на българския народ. т.І, С.,1943.
- Мутафчиев, П. История на българския народ. т.ІІ, С.,1944.
- Ников, П. Васил Н. Златарски. – В: в «Нови дни». 17.XII.1935.
- Ников, П. Vasil N. Zlatarski. – В: в «La Bulgarie», 24.XII.1935.
- Ников, П. Проф.Васил Н. Златарски. – В: в «Обзор». 21.XII.1935.
- Ников, П. Васил Н. Златарски. – ИИД, т.XIV-XV. 1937.
- Петкова, И. Васил Златарски за кръстоносните походи и Балканите. – ИБИД, т. 32, 1978.
- Петров, П. Унията между България и римската църква през 1204 г: и Четвъртия кръстоносен поход. – И.Пр.,1955, кн.2.
- Петров, П. Въстанието на Ивайло 1277-1280. – ГСУ ИФ, т.49,1,1956.
- Петров, П. Предговор. В: Васил Златарски. История на българската държава през средните векове. т.І, ч.І., С., 1970.
- Петров, П. Предговор. В: Васил Златарски. История на българската държава през средните векове. т.1, ч.2, С., 1971.
- Петров, П. Предговор. В: Васил Златарски. Избрани произведения, т.І, С., 1972.
- Петров, П. Въстанието на Ивайло в съвременната историография. – В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С.,1973.
- Петров, П. Васил Златарски като историк на средновековна България. – ИБИД, т.32, 1978.
- Петров, П. Образоване на българската държава. С., 1981.
- Петров, П. Предговор. – В: Васил Златарски. Избрани произведения, т. ІІ, С., 1984.

- Петров, П. Възстановяването на българската държава 1185-1187. С., 1985
- Примов, Б. България и българите според сведенията на западните автори XI – XII век. – В: България – 1300, т. II, С., 1982.
- Сборник в чест на Васил Н. Златарски /по случай на 30-годишната му научна и професорска дейност/. С., 1925.
- Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979.
- Советская историческая энциклопедия. т.6, М., 1965.
- Советская историческая энциклопедия. т.8, М., 1968.
- Стателова, Е. Евлогий Георгиев и свободна България. С., 1987. 100 години БАН /1869-1969/. С., 1969.
- Тодорова – Златарска, Кр. Баща ми Васил Златарски. С., 1987.
- Тъпкова – Заимова, В. Долни дунав – гранична зона на византийския запад. С., 1976.
- Фол, А. В. Гюзелев. Античността и ранното средновековие до VII в. в българската буржоазна историография. – И.Пр. 1964, кн.4.
- Хаджиниколов, В. Съвещание върху състоянието и задачите на българската историческа наука. – И.Пр. 1948, кн.4-5.
- Христов, Хр. Двадесет години Институт за история при БАН – И.Пр. 1968, кн.2.
- Цанев, Д. Васил Златарски и проблемите на Българското възраждане. – ИБИД, т.32, 1978.
- Цанкова – Петкова, Г. Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград. – ИИИ, т. 20, 1968.
- Dujchev, J. Protobulgares et Slave. Sur le probleme de la formations de L'Etat bulgare, Annales de l'Institut Kondakov. t. X, 1938.
- Cankova-Petkova, G. Sur l'etablissement des tribus slave du groupe bulgare au Sud du BAS Danube, Etitudes Historiques, IV. 1968.

Тодор Попнеделев
ИЗГРАЖДАНЕТО
НА ПРОФ. ВАСИЛ ЗЛАТАРСКИ КАТО ИСТОРИК И ПРЕПОДАВАТЕЛ

Българска
Първо издание

Рецензенти
Проф. д-р *Веселин Янчев*
Доц. д-р *Валери Колев*
Формат 70х100/16